

15-Bob. MOLIVAVIY TAHLILDA QO'LLANILADIGAN AXBOROTLAR TIZIMI VA UNDA MOLIVAVIY HISOBOTNING O'RNI

15.1. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar

Korxonaning moliyaviy hisoboti uning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar manbai bo'lib hisoblanadi.

Respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlab va rag'batlantirish ko'plab yangi-yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Bu firmalarning rahbarlari yaxshi g'oyalar va ularning moliyaviy ta'minlanishi korxonalarining samarali faoliyat ko'rsatishi hamda juda ko'p foyda topishiga asos bo'ladi, deb o'ylashadi. Tajriba ko'rsatmoqdaki, ko'pchilik biznesmenlar yangi bir ishga kirishishdan oldin uni aniq hisob-kitob va nazorat tizimi zarurligi to'g'risida unchalik bosh qotirishmaydi. Aslida esa ular ishni avvalo yaxshi malakali hisobchi topishdan boshlashlari kerak.

Bordi-yu, shunday qilinmasa, oxir oqibatda rahbar boshi berk ko'chaga kirib qolishi, moliyaviy imkoniyatlardan samarali foydalanaolmasligi, ishni ilgari siljitolmasligi, tashqaridan qaralganida faoliyati durustgina bo'lib ko'ringan korxonasida moliyaviy talon-tarojlar sodir bo'lishiga yo'l ochilishi mumkin. Shu tufayli tashkilotning ahvoli ifoda etilgan axborotlar, tizimidan, to'g'ri foydalana oladigan hisobchi ayniqsa erkin iqtisodiyot sharoitida o'ta muhimdir. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar, odatda, ikkiga bo'linadi: hisoblanadigan va hisoblanmaydigan.

Hisoblanadigan axborot manbalariga quyidagilar kiradi:

- * buxgalteriya hisobi va hisoboti;
- * statistika hisobi va hisoboti;
- * tezkor hisob va hisobot;
- * tanlab kuzatilgan hisob ma'lumotlari.

Buxgalteriya hisobi va hisobotida xo'jalik operatsiyalari, xo'jalik mablag'lari va ularning manbalari ifodalanadi.

Statistika hisobi va hisobotida hodisa hamda jarayonlar umumiy majmuasining miqdoriy jihatlari ifodalanadi.

Tezkor hisob va hisobotlarga hisobot davri ichida olish mumkin bo'lgan axborotlar majmuasi kiradi. Tanlab kuzatish natijasida olingan ma'lumotlar hisobotdagi ko'rsatkichlarni chuqurlashtirish hamda hodisa va jarayonlarni alohida o'rganish imkonini beradi.

Hisoblanmaydigan ma'lumot manbalariga quyidagilar kiradi:

- * ichki idora va idoradan tashqari taftish ma'lumotlari;
- * ichki va tashqi audit hisobotlari;

- * laboratoriya va tibbiy-sanitariya nazorati materiallari;
- * soliq xizmati xodimlarining tekshirish natijalari;
- * mehnat jamoasining majlis va yig'ilish qarorlari.

Shuningdek, tahlil jarayonida tasdiqlangan reja, biznes-reja va boshqa me'yoriy hujjatlar ham qo'llaniladi.

Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar oshkoraligi nuqtayi nazaridan yopiq va ochiq ma'lumotlarga bo'linadi. Buxgalteriya va statistik hisobotlarda ifodalangan ma'lumotlar tashqariga, boshqa subyektlarga taqdim qilinadi va ular ochiq ma'lumotlarga kiradi. Bozor munosabatlari sharoitida har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'zining me'yoriy ko'rsatkichlarini, ta'riflari, limitlari va ularni baholash yo'llarini ishlab chiqadi. Bu ko'rsatkichlar xo'jalik subyektining tijorat, texnologik, ishlab chiqarish siri bo'lib hisoblanadi. Korxonalar hisobotlari yillik va choraklik moliyaviy hisobotlar shaklini tuzish bo'yicha ko'rgazmaga amal qilgan holda tuziladi. Ammo unda xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin. Buni aniqlash uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1. Buxgalteriya balansi ko'rsatkichlarini bosh kitob ko'rsatkichlaridagi raqamlar bilan solishtirish. Ular bir-biriga mos ravishda to'g'ri kelishi lozim.

2. Buxgalteriya balansidagi har bir bo'limning moddalaridagi summasi shu bo'lim jami summasiga va aktiv qismining passiv qismiga to'g'ri kelishi aniqlanadi.

3. Buxgalteriya balansidagi moliyaviy hisobot tarkibiga kiruvchi boshqa hisobot ko'rsatkichlari bilan to'g'ri kelishi tekshiriladi.

4. Buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi tomonidan 1994-yil 26-martda ishlab chiqilgan 164-sonli «Buxgalteriya hisoboti va balansi to'g'risidagi Nizom»ga va 1997-yil 25-yanvarda tasdiqlangan «Korxonalar va tashkilotlarning yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarini to'lg'azish bo'yicha Qo'llanma»ga to'g'ri kelishi ko'rib chiqiladi. Bu qo'llanmaga har yili qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilib boriladi.

Rahbar moliyaviy hisobotni tasdiqlashda shu qo'yilgan talablarning hammasini yoki muayyan qismini tekshirib ko'rinishi va ishonch hosil qilgandan so'ng, unga imzo chekishi mumkin.

15.2. Moliyaviy hisobotlar tarkibi

Korxonaning moliyaviy hisoboti O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining har yilgi o'zgarishlarni o'zida ifoda etadigan «Korxonalar (tashkilot)larda yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarning shakli va hajmini tasdiqlash to'g'risida»gi buyrug'iga asosan tuziladi. Ushbu buyruqqa asosan barcha huquqiy shaxslar (budjet, sug'urta, bank muassasalaridan tashqari) tegishli tashkilotlarga o'zlarining moliyaviy hisobotlarini topshiradilar.

Yillik hisobotlarning tarkibiga quyidagilar kiradi:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»;

2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»;

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma»;

3-shakl «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot»;

4-shakl «Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot»;

5-shakl «O'z mablag'lari (kapitali) to'g'risidagi hisobot».

Yarim yillik hisobot tarkibiga:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»;

2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»;

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma»;

3-shakl «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot»;

4-shakl «Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot».

Choraklik hisobot tarkibiga:

1-shakl «Buxgalteriya balansi»

2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»

2a-shakl «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma».

O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 1998-yil 25-iyundagi 79-sonli buyrug'i bilan moliyaviy hisobotlar tarkibiga 2-b shakl «Moliyaviy-iqtisodiy holat to'g'risida» ma'lumotnoma kiritilgan. Bu ma'lumotnoma korxonaning choraklik va yarim yillik hisobotlari bilan birgalikda topshiriladi.

Ushbu hisobot va ma'lumotnomalardan foydalangan holda, korxonahabari moliya-xo'jalik faoliyatining ahvoli joriy yilda qanday ekanligi to'g'risida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi. Biroq moliyaviy hisobotning barcha imkoniyatlaridan foydalanish bevosita undan foydalanuvchilarning malakasi, bilim saviyasi va shaxsiy sifatlariga bog'liq. Rahbar korxonaning umumiy iqtisodiy muammolarini yaxshi bilish bilan birga, buxgalteriya balansi va boshqa moliyaviy hisobotlarni o'qiy olishi, ular o'rtasidagi bog'liqliklarni ham bilishi lozim. Masalan, «Buxgalteriya balansi» va boshqa moliyaviy hisobotlar ma'lumotlariga asosan korxonahabari mablag'larning miqdorini, ularning shakllanish manbalarini, umumiy mablag'larda o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan majburiyatlar hissasini, uzoq muddatli va oborot aktivlarining ulushini, xo'jalik faoliyatidagi ishtirok etayotgan o'zining aylanma mablag'lari, ulardan qancha foyda olganligi, budjetdan qancha qarzdor ekanligi, debitor va kreditor qarzlarning holati, shundan qanchasi muddati o'tganligi, balansning likvidiligi, korxonaning moliyaviy barqarorligi kabi muhim ko'rsatkichlarni aniqlashi, bilishi va shular bo'yicha korxonaning moliyaviy-xo'jalik faoliyati to'g'risida zudlik bilan xulosa chiqarishi lozim.

Rahbar «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» 2-shakl ma'lumotlariga asosan korxonaning daromadi, xarajatlari va sof foydaning shakllanish yo'llarini aniqlashi mumkin.

U «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot» 3-shakl ma'lumotlariga tayanib, asosiy vositalarning hisobot davri boshi va oxiridagi qoldiqlarda

o'zgarishlar nimalar evaziga sodir bo'lganligini, qancha asosiy vosita sotib olinganligini, ularning qanchasi ishga tushirilganligi va qanday yo'llar bilan kamayganligini (sotilganligi va hisobdan chiqarilganligi) bilishi mumkin. Bundan tashqari, ushbu hisobot asosida asosiy vositalarning qancha qismi eskirganligi, uning yaroqlilik darajasi va qancha qismi aktiv va passiv qismlardan iborat ekanligi to'g'risida ham xulosa chiqarishi mumkin.

4-shakl – «Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot»dan korxonada pul mablag'larining turlari bo'yicha hisobot davridagi kirimi va chiqimi to'g'risida ma'lumotlarni olish mumkin. Bunda pul oqimlari barcha faoliyat turlari bo'yicha alohida ko'rsatiladi. Shuningdek, korxonaning valuta mablag'lari to'g'risidagi ma'lumotlar ham ushbu hisobotda o'z aksini topgan.

5-shakl – «O'z mablag'lari (kapitali) to'g'risida hisobot»da korxonada mablag'lari, ularning tarkibi, harakati, hisobot davridagi o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlar ifodalanadi.

Hozirgi paytda moliyaviy hisobotlarning eng muhimlaridan biri «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma» – 2a-shakldir. Bu hisobotda davlatimiz ichidagi va tashqarisidagi korxonalarining ushbu qarzlari bo'yicha ma'lumotlari o'z ifodasini topgan. Har biri bo'yicha muddati o'tgan debitorlar va kreditorlar ham ushbu hisobotda ko'rsatilgan. Ushbu hisobot bugungi kun talabidan kelib chiqqan hujjatdir. Chunki millionlab pul mablag'i muddati o'tgan debitor va kreditor bo'lib, oborotdan chetlashtirilgan. Bu esa korxonaning ham, davlatimizning ham iqtisodiy qudratini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri bo'lib hisoblanadi. Shu tufayli ushbu ma'lumotlarga korxonada rahbarlari alohida ahamiyat berishlari va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishlari lozim.

Yaqinda joriy qilingan «Moliyaviy-iqtisodiy holat to'g'risidagi ma'lumotnoma»da quyidagilar: korxonada xo'jalik mablag'larida davlat mablag'larining hissasi; xodimlar soni; ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti; ishlab chiqarishga jalb qilingan xomashyoning chetdan keltirilgan va mahalliy manbalari bo'yicha ulushi; eksport qilinayotgan mahsulotlar hajmi kabi axborotlar o'z aksini topgan.

Ushbu moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan oqilona foydalana bilish katta samaralar keltiradi.

Axborotlar shunchaki axborotlar uchun emas, balki ulardan to'g'ri foydalanib, korxonaning ahvolini o'rganib tegishli xulosa chiqarish va shu asosda uning samaradorligini oshirish maqsadida maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun qo'llanilishi lozim.

15.3. Buxgalteriya balansi: turlari, tarkibi, tavsifi

Buxgalteriya balansi moliyaviy hisobotning asosiy qismlaridan biridir. Shuning uchun korxonada rahbari uni iqtisodiy jihatdan o'qiy olishi, har bir muddasida ifoda etilgan ma'lumotlar asosida korxonasi ahvolini ko'ra bilishi,

mablag'lar qayerdan kelib tushdi, ular qayerga joylashtirildi, samarali ishlash uchun shu mablag'lar yetarlimi degan savollarga javob topa olishi lozim. Shu savollarga javob berish uchun korxonalar rahbari balans to'g'risida to'liq tushunchaga ega bo'lishi kerak. «Balans» atamasi lotincha *bis* ikki marta, *banx* – tarozi pallasini so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, ikkala palla degan ma'noni anglatadi. U tenglik, muvozanat tushunchasi sifatida ishlatiladi.

Buxgalteriya balansining har xil turlari mavjud bo'lib, ular quyidagi belgilari bo'yicha tasniflanadi: tuzilish vaqti, axborot hajmi, mulkchilik shakli, aks ettirish obyekti, tozalash usuli.

Tuzilish vaqtiga ko'ra buxgalteriya balanslari: kirish, joriy, tugatish, bo'lish va birlashtirish balanslari bo'lishi mumkin.

Kirish balans korxonaning paydo bo'lish vaqtida tuziladi. Unda korxonalar o'z faoliyatini boshlayotgan paytdagi boyliklar summasini belgilaydi.

Joriy balanslar korxonalar faoliyatini ifoda etib, qonunda belgilangan muddatda mavjud vaqt mobaynida tuzilib turiladi.

Tugatish balanslari korxonalar tugatilganda tuziladi.

Bo'lish balanslari yirik korxonalar bir necha mayda korxonalariga bo'linish vaqtida yoki shu korxonaning bir yoki bir necha tarkibiy bo'linmasining boshqa korxonalariga berilishi vaqtida tuziladi. Shuning uchun bu balanslar ba'zida berish balanslari ham deyiladi.

Birlashtirish balans bir necha korxonalar bir korxonalar birlashganda (qo'shilganda) tuziladi.

Axborot hajmi bo'yicha balanslar bir martalik va yig'ma balanslariga bo'linadi. Bir martalik balanslar faqat bitta korxonalar bo'yicha joriy hisob asosida tuziladi.

Yig'ma balans bir martalik balanslar asosida tuziladi va birlashmalar (vazirliklar, firmalar, aksiyadorlik jamiyatlari va shu kabilarni)ning xo'jalik mablag'larini aks ettiradi.

Mulkchilik shakllariga ko'ra davlat, korporativ, xususiy, aralash va qo'shma korxonalar, shuningdek, jamoat tashkilotlari balanslariga bo'linadi.

Aks ettirish obyekti ko'ra balanslar mustaqil va alohida balanslar ajratiladi. Mustaqil balansni huquqiy shaxs bo'lgan korxonalar tuzadi. Alohida balansni korxonaning tarkibiy bo'linmalari (filiallar, sexlar, korxonaning avtotransport va turar joy-kommunal xo'jaliklari va shu kabilarni) tuzadi.

Tozalash usuliga ko'ra – balanslar balans-brutto va balans-nettoga ajratiladi.

Balans-brutto – tartibga soluvchi moddalarni o'z ichiga oluvchi balansdir. Asosiy vositalarning haqiqiy qiymatini (tannarxi yoki qoldiq qiymatini) aniqlashda qilinadigan summalar, boshqa moddalar miqdoridagi summalardan chegiriladigan moddalar tartibga soluvchi moddalar deyiladi. Masalan, asosiy vositalar qoldiq qiymatini aniqlash uchun «Asosiy vositalar» summasidan «Asosiy vositalarning eskirishi» summasi chegiriladi. Balans-bruttoda tartibga soluvchi moddalar summasi balans yakuni qiymatiga kiritiladi.

Balans-nettoda – balansning umumiy qiymatidan tartibga soluvchi moddalar summasi chegiriladi. Bu jarayon balansni «tozalash» deyiladi. O‘zbekistondagi barcha korxonalar hozirgi paytda balans-netto tuzmoqda, ya’ni balans yakuniga: asosiy vositalar, arzon va tez eskiruvchan buyumlar qoldiq qiymati, qayta sotiladigan tovarlar esa tannarxi bo‘yicha kiritilmoqda. Buxgalteriya balansiga qo‘yiladigan asosiy talablar: to‘g‘rilik, reallik, yaxlitlik, izchillik va tushunarlilikdir.

Balansning to‘g‘riligi uning tuzish jarayonida asos qilib olingan hujjatlarning to‘laligi va sifati bilan ta‘minlanadi. Agar hisobot davrida xo‘jalik faoliyatining barcha faktlari o‘z vaqtida hujjatli rasmiylashtirilmagan yoki noto‘g‘ri rasmiylashtirilgan bo‘lsa, unda balans korxonasi ishining huquqiy yakunini aks ettirmaydi. Buxgalteriya balansining har bir moddasi hujjatlar, buxgalteriya hisobi raqamlaridagi yozuvlar, buxgalteriya hisob-kitoblari bilan tasdiqlangan bo‘lishi kerak. Buxgalteriya balans ma‘lumotlarini qasddan buzish niqoblash deyiladi. Balansni niqoblash qonunlarining buzilganligini yashirish yoki korxonasi faoliyatining ayrim tomonlarini bo‘rttirib ko‘rsatish maqsadida tuzilgan balans bo‘lib hisoblanadi. Buni ayrim hollarda amaldagi qoidalardan bexabarlik oqibatida bilmasdan qilishi ham mumkin.

Balans realligi moddalar bahosining obyektiv voqelikka muvofiq kelishini anglatadi. Balansning «to‘g‘riligi» va «realligi» tushunchalarini bir-biriga aralashtirmaslik kerak. Balans to‘g‘ri, ammo noreal bo‘lishi mumkin. Ya’ni, balans ma‘lumotlari hujjatlar asosida tuzilgan bo‘ladi va haqiqatda mavjud mablag‘larni ko‘rsatadi, ammo uning ayrim moddalari real holatni, masalan, asosiy vositalar – ma‘naviy eskirganlikni, debitorlik qarzlarini talab qilib olib bo‘lmasligini, uning qancha qismi umidsiz debitor ekanligini ifodalovchi vaziyatlarni ko‘rsatmaydi.

Balans birligi balansni yagona hisobga olish va baholash tamoyillari bo‘yicha tuzilishini, ya’ni korxonaning barcha tarkibiy bo‘linmalarida va tarmoqlarida buxgalteriya hisobi hisob raqam (schyot)larining yagona nomenklaturasi ularning bir xildagi mazmuni, ikki yoqlama buxgalteriya yozivuning amalga oshishi va shu kabilar qo‘llanilishini anglatadi.

O‘zbekistonda **balansning yaxlitligiga** erishilgan. Chunki O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi 1997-yil 15-yanvarda tasdiqlangan qaroriga asosan buxgalteriya balansining yagona shakli qabul qilingan, buxgalteriya schyotlarining 2002-yildan boshlab yagona rejasi qo‘llanilishi ko‘zda tutilgan. Moliyaviy hisobotning barcha shakllari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida buxgalteriya hisobi va hisoboti uslubiyati va ularni tashkil etish boshqarmasi ishlab chiqqan «Korxonalarda choraklik va yillik moliyaviy hisoboti shakllarini to‘ldirish bo‘yicha ko‘rsatmalar» asosida tuziladi.

Balans davomiyligi har bir keyingi balans oldingi balansdan kelib chiqishi tamoyiliga asoslanadi. Masalan, oldingi yil yakuniy balans (yil oxiridagi ma‘lumotlar) hisobot yili balansida yil boshidagi ma‘lumotlar sifatida ifodalanadi. Chunki hisobot yili oldingi o‘tgan yilning davomi hisoblanadi.

Balans aniqligi – balansni tuzuvchilar va uni o‘qiydigan hamda tahlil qiladigan kishilarning tushunishi uchun qulayligidir. Balansni aniq va tushunarli qilish uchun moddalar rekvizitlari va nomlari ikki tilda (o‘zbek va rus tilida) bayon qilingan, uning shakli ancha soddalashtirilgan. Buxgalteriya balansi ikki qism **aktiv** va **passivdan** iborat bo‘ladi.

Uning **aktiv qismida** korxonada sarmoyasining tarkibi va joylashtirilishi, **passivida** – aktivlarni tashkil etish manbalari, ya’ni o‘z sarmoyasi va majburiyatlari, boshqa korxonada yoki jismoniy shaxslarning vaqtincha jalb qilingan mablag‘lari ko‘rsatiladi. Shunday qilib, buxgalteriya balansi quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxonada egalik qiladigan vositalarni aks ettiruvchi aktivlar.
2. Korxonada tasarrufidagi o‘z mablag‘lari.
3. Keyinchalik qaytarilishi lozim bo‘lgan aktivlarni sotib olish, hosil qilish natijasida yuzaga kelgan majburiyatlar.

Buxgalteriya balansida korxonada aktivlari ikki guruhda: **uzoq muddatli** va **aylanma aktivlarda** aks ettiriladi.

Uzoq muddatli aktivlarga asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, sarmoya qo‘yilmalari, sotib olingan aksiyalar va zayomlar kiritiladi. Korxonaning ishlashi bilan bu vositalar o‘z qiymatini o‘zgartirmaydi. Masalan, asosiy vositalar qiymati qisqa vaqt mobaynida miqdor jihatidan o‘zgarmaydi.

Joriy aktivlar naqd pul mablag‘larni, iste’molchilar hisobvaraqlarini va naqd pul mablag‘lari shaklini egallashi lozim bo‘lgan zaxiralarni o‘z ichiga oladi. Joriy xo‘jalik davri mobaynida bu aktivlar doimo o‘zgarishi mumkin. Naqd pul mablag‘lariga aylantirilishi oson bo‘lgan joriy aktivlar va oson realizatsiya qilinadigan aktivlar kiritiladi.

Korxonada balansni aktivlarini o‘rganishda quyidagilarni aniqlash mumkin:

- * balansni tuzish kunida korxonada bo‘lgan vositalarni (asosiy vositalar, tovar zaxiralari, pul mablag‘lari va hokozolar);
- * ularning joylanishini (asosiy vositalarda, kapital qurilishda, debitorlik qarzida va hokozalarda);
- * ularning xo‘jalikdagi asosiy rolini (aylanma, asosiy yoki jalb etilgan mablag‘lar).

Balansni passivi ma’lumotlari asosida quyidagilarni bilib olish mumkin:

- * mablag‘ qaysi manbadan kelib turganligini;
- * mablag‘lar kimga tegishli (o‘zini kim yoki jalb qilinganmi) ekanligini;
- * mablag‘larning belgilangan maqsadi qanday ekanligini (uzoq muddatli yoki qisqa muddatli qo‘yilmalar).

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 1997-yil 15-yanvardagi «Korxonada (tashkilot) yillik va yil choragi moliyaviy hisobotlarining shakllari hamda hajmini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 5-sonli buyrug‘iga muvofiq 1997-yil 1-yanvardan boshlab choraklik hisobotining yangi shakllari joriy etildi. Balans aktivi va passivida barcha balans moddalari ikkita yirik bo‘limga guruhlangan (15.1-jadval).

Buxgalteriya balansi chizmasi (ming so'm)

AKTIV				PASSIV			
Balans bo'limi va moddalari soni	Satr raqami	Yil boshida	Yil oxirida	Balans bo'limi va moddalari soni	Satr raqami	Yil boshida	Yil oxirida
1. Uzoq muddatli aktivlar				1. O'z mablag'lari manbalari			
Asosiy vositalar	010–012	9065	9739	Ustav, qo'shilgan va zaxira sarmoya	320–380	294	548
Nomoddiy aktivlar	020–022	–	–	Taqsimlanmagan foyda	350	1362	3459
Sarmoya qo'yilmalar	030	3923	3175	Maqsadli tushumlar va fondlar, bo'lajak xarajatlar zaxiralari	360–380	294	548
Sotib olingan aksiyalar va zayomlar, uzoq muddatli investitsiyalar	040–100	39	37				
1-bo'lim bo'yicha jami	110	13027	12971	1-bo'lim bo'yicha jami	390	19882	21703
1. Aylanma aktivlar				2. Majburiyatlar			
Zaxiralar va sarflar	120–160	11520	12631	Uzoq muddatli qarzlar va kreditlar	400–410	95	
Pul mablag'lari	170–190	351	304	Qisqa muddatli qarzlar va kreditlar	420–430		97
Qisqa muddatli qo'yilmalar va qayta sotib olingan o'z aksiyalari	200–210	2249	3631	Kreditorlar	440–530	7170	7737
2-bo'lim bo'yicha jami	300	14120	16566	2-bo'lim bo'yicha jami	540	7265	7834
BALANS	310	27147	29537	BALANS	550	27147	29537

Balans aktivida mablag'lar quyidagi bo'limlar bo'yicha tasdiqlangan:

1-bo'lim. Uzoq muddatli aktivlar;

2-bo'lim. Aylanma aktivlar.

Balans passivida ham mablag'lari ikki bo'limga bo'linadi;

1-bo'lim. O'z mablag'lari manbalari;

2-bo'lim. Majburiyatlar.

Balans aktivining 1-bo'limi «Uzoq muddatli aktivlar»da uzoq foydalaniladigan aktivlar (moddiy-ashyoviy vositalar, qimmatli qog'ozlar, uzoq muddatli investitsiyalar) aks ettiriladi. Balansda ular quyidagi moddalar bo'yicha guruhlangan:

Asosiy vositalarga uzoq vaqt mobaynida (bir yildan ortiq) shaklini o'zgartirmagan holda ishlatiladigan, o'z qiymatini qisman yo'qotadigan moddiy-ashyoviy boyliklar kiradi. Balansda ular dastlabki qiymati bo'yicha, eskirishi va qoldiq qiymati bo'yicha ham ko'rsatiladi.

Nomoddiy aktivlarga yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan binolar, inshootlar, aqliy intellektual mulk, tovar zaxiralari, ixtirolar, «nau-xau» va boshqalardan foydalanishga doir mulkiy huquqlar kiradi. Balansda ularning dastlabki va qoldiq qiymati eskirish summasi va qoldiq qiymati aks ettiriladi.

Sarmoya qo'yilmalariga xo'jalik yoki pudrat usulida amalga oshirilayotgan tugallanmagan qurilish qiymati, shuningdek, geologik-qidiruv ishlariga va korxonalariga ana shu maqsadda berilgan mablag'lar summasi kiradi.

Uzoq muddatli investitsiyalarga korxonalarining boshqa korxonaga ustav fondiga bir yildan ortiq muddatga qo'yilgan omonatlari kiradi. Bundan tashqari, bu bo'limda sotib olingan aksiyalar, boshqa korxonalariga berilgan qarzlilar alohida moddalar bilan ko'rsatiladi. Balans aktivining 2-bo'limi «Aylanma aktivlar» deb ataladi. Bu aylanma mablag'larning 3 guruhiga ajratish mumkin bo'lgan barcha summasidir.

1. Zaxiralar va sarflar – ishlab chiqarishi zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, qayta sotiladigan tovarlar, davr xarajatlari.

2. Pul mablag'lari – kassadagi, valuta mablag'lari, qisqa muddatli qo'yilmalar, qayta sotib olingan o'z aksiyalari.

3. Debitorlar – xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar, uyushgan korxonalar bilan hisob-kitoblar, ta'sischilar va boshqa debitorlar bilan hisob-kitoblar.

Balans passivi ham ikki bo'limdan iborat bo'ladi:

1. O'z mablag'lari.

2. Majburiyatlar.

Balans passivining birinchi bo'limida o'z mablag'lari aks ettirilib, ular quyidagi moddalar bo'yicha guruhlangan:

* ustav sarmoyasi;

* qo'shilgan sarmoya;

* zaxira sarmoya;

* taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar);

- * maqsadli tushumlar va fondlar;
- * kelgusi xarajatlar va to'lovlar zaxiralari;
- * kelgusi davr daromadlari.

Oxirgi ikkita modda oldingi yillar balansida qisqa muddatli majburiyatlar sifatida 2-bo'limida ko'rsatiladi. Aslida esa bu mablag'lar o'z mablag'lariga kiritilishi kerak.

Ustav sarmoyasi, odatda, uning ta'sischilari qo'shgan badallari evaziga tashkil bo'ladi. Uning ko'payishi xo'jalik faoliyati davomida oladigan foyda evaziga amalga oshadi. Zarur hollarda ta'sischilarning maqsadli badallari evaziga ham ko'payishi mumkin. Ustav sarmoyasiga badal sharoitida asosiy vositalarni (bino, inshootlar, jihozlar, qurilmalar) va boshqa moddiy ne'matlarni hamda nomoddiy aktivlarni (yer, suv va boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish huquqi, nau-xau, tovar belgilari kaiblar)ni qo'shish mumkin. Shuni ta'kidlash joizki, ustav kapitalining miqdori ta'sis hujjatida qayd etilgan hajmidan oshib ketmasligi lozim.

Qo'shilgan sarmoya (kapital) – bu aksiyaning birinchi marta nominal qiymatidan ortiqcha sotish evaziga olingan emission daromaddir. Zaxira sarmoyasi korxonaga ustavga asosan foyda hisobidan tashkil qilingan zaxiralardan, inflyatsiya zaxiralari bilan mulkni qayta baholash uchun qayta tashkil qilingan, qaytarib bermaslik sharti bilan olingan mulklardan iborat bo'ladi.

Zaxira sarmoyasi miqdori ta'sischilar tomonidan belgilangan ustav sarmoyasining 25 foizigacha miqdorda tashkil qilinishi mumkin. Zaxira sarmoyasini kelgusi xarajatlar va to'lovlar zaxirasi bilan aralashtirmaslik va almashtirmaslik lozim. Bu zaxira korxonaga ustavi va qonun asosida tashkil qilinadi. Ushbu zaxira xarajatlar va to'lovlarga bir xil miqdorda qo'shib berish uchun to'planadi. Masalan, xodimlar ta'tili uchun to'plangan mablag', uzoq ishlaganligi uchun to'lanadigan rag'batlantirishga mo'ljallangan mablag', mavsumiy xarajatlar uchun to'lanadigan mablag', asosiy vositalarni ta'mirlash uchun ajratilgan xarajatlar va hokazo.

Taqsimlanmagan foyda korxonaning o'tgan va hisobot yilida taqsimlanmagan foydaning ma'lum bir muddatga qoldig'ini ifodalaydi.

Maqsadli tushumlar va jamg'armalar – bevosita biror maqsadli tadbirlarni o'tkazishga qaratilgan mablag'larni o'z ichiga oladi. Bularga: bolalar bog'chalari, yashash va boshqa binolar qurish, ilmiy-tadqiqot ishlarini ta'minlash kabi tadbirlarga mo'ljallangan mablag'lar kiradi. Kelgusi davr daromadlari kelgusi davr uchun shu joriy yilda olingan daromadlardir. Bunga: kamomadlar bo'yicha kelgusida to'planadigan tushumlar, aybdor shaxslardan kamomad chiqqan ne'matlarning balans qiymati miqdorida undirib olingan mablag'lar kabilar kiradi.

Balansning passiv tomonidagi ikkinchi bo'limida huquqiy va jismoniy shaxslardan olingan va ma'lum muddatdan keyin qaytarilishi shart bo'lgan majburiyatlar jamlangan. Bu majburiyatlar qisqa va uzoq muddatli kreditlar hamda zayomlardan va turli kreditor qarzlardan iborat bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli majburiyatlarga to'lanish muddati bir yildan ortiq, qisqa muddatli'larga bir yildan kam bo'lgan qarzlir kiradi.

Buxgalteriya balansida uzoq muddatli majburiyatlar ikkita moddada ko'rsatiladi: «Uzoq muddatli zayomlar» va «Uzoq muddatli kreditlar».

«Uzoq muddatli zayomlar» moddasida banklardan boshqa korxonaga va tashkilotlardan olingan muddati bir yildan ortiq bo'lgan qarzlir kiradi.

«Uzoq muddatli kreditlar»ga bir yildan ortiq bo'lgan muddatga banklardan olingan qarzlir kiradi.

«Qisqa muddatli kreditlar» moddasida banklardan bir yilgacha olingan qarzlir ko'rsatiladi. Ushbu moddada banklarning ushbu korxonaga xodimlariga uy-joy qurilishi uchun bergan krediti hamda tovarlarni kreditga sotib olganda uning qoldiq miqdori ko'rsatiladi. Qisqa muddatli qarzlarga «Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar (hisob raqamiga tushganlar)» hamda «Kreditorlar» guruhiga kiruvchi balans moddalari kiradi.

«Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan avanslar (hisob raqamiga tushganlari)» moddasida boshqa tashkilotlardan kelgusi davr hisob-kitoblari uchun olingan summalari ko'rsatiladi. Ayniqsa, hozir barcha to'lovlar oldin amalga oshirilmogda. Bu esa ushbu moddada pul bo'lib turishiga asos bo'ladi.

«Kreditorlar» guruhida turli tashkilot va korxonalardan, budjet, sug'urta, tovar jo'natuvchilar va pudratchilardan qarzlir, ishchi va xizmatchilar ish haqi bo'yicha hisob-kitoblar kabi kreditlar ko'rsatiladi. Ko'rinib turibdiki, buxgalteriya balansida korxonaning muayyan sanadagi (yil boshi va oxiri) xo'jalik mablag'lari va ularning manbalari aks ettirilgan.

15.4. Buxgalteriya balansii moddalarining bir-biri bilan bog'liqligi

Korxonaga mablag'lari va ularning manbalari buxgalteriya balansida muayyan sana bilan (chorak boshi yoki oxiri, yil) ko'rsatiladi.

Balansda aktiv moddalari ko'rsatkichlari passiv moddalari ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, ular teng bo'lishi shart. Bunday o'zaro bog'liqlikni shartli ravishda «Turon» ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyati (OTAJ) moliyaviy hisoboti misolida ko'rib chiqaylik (15.2-jadval).

Mazkur korxonaning balansii yil boshida 27147 ming so'm, yil oxirida esa 29537 ming so'mni tashkil etgan. Shu tariqa, mazkur OTAJ yil oxiriga kelib 29537 ming so'mlik xo'jalik mablag'lariga ega bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin. Bu mablag'lar quyidagi tartibda taqsimlangan: uzoq muddatli aktivlar, ya'ni asosiy vositalarda, tugallanmagan kapital qurilishda va uzoq muddatli investitsiyalarda – 12971 ming so'm, oborot aktivlarda – 16566 ming so'm. Bu mablag'lar o'z mablag'lari hisobidan – 21703 ming so'm va korxonaga majburiyatlari hisobidan – 7834 ming so'm (16566 – 8732 = 7834) miqdorida qoplanadi. O'z mablag'lari quyidagi tarzda taqsimlanadi: uzoq muddatli aktivlar – 12971 ming so'm, oborot

«Turon» OTA'ning hisobot yilidagi qisqartirilgan buxgalteriya balansi (ming so'm)

Akti			Passiv				
Aktiv	Satr raqami	Yil boshida	Yil oxirida	Passiv	Satr raqami	Yil boshida	Yil oxirida
1. Uzoq muddatli aktivlar							
1. O'z mablag'lari manbalari							
Asosiy vositalar	010	14104	15247	Ustav sarmoyasi	320	13211	13211
birlamchi qiymati				Qo'shilgan sarmoya	330	—	129
bo'yicha eskirish qoldiq	011	5039	5508	Rezerv sarmoyasi	340	5015	4356
qiymati bo'yicha	012	9065	9739	Taqsimlanmagan foyda	350	1362	3459
Kapital qo'yilmalar	030	3923	3175	maqsadli tushumlar va fondlar	360	294	74
Uzoq muddatli investitsiya	080	39	57	Kelajakdavr chiqimlari	380	—	474
Jami bo'lim bo'yicha	010	13027	12971	Jami bo'lim bo'yicha	390	19882	21703
2. Oborot aktivlari							
Ishlab chiqarish zaxiralari	120	8925	7588	2. Majburiyatlar			
Tugallanmagan ishlab chiqarish	130	909	966	Uzoq muddatli qarzlar	400	95	—
Tayyor mahsulot	140	1611	4089	Qisqa muddatli qarzlar	430	—	97
Qayta sotish uchun tovarlar	150	75	8	Xaridorlar va buyurtmachi - lardan olingan bo'naklar	440	1241	1723
Pul mablag'lari	170	42	151				
Valuta mablag'lari	180	309	140				
Kassadagi pul mablag'lari	190	—	13				

15.2-jadvalning davomi

Debitor xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	220	1224	2123	Kreditorlar	450	2244	2511
budjet bilan hisob-kitoblar	240	51	42	Yetkazib beruvchilar budjet bo'yicha qarzdorlik	460	3342	2685
xodimlar bilan hisob-kitoblar	250	—	1	Ish haqi bo'yicha qarzdorlik	470	124	160
boshqa debitorlar	260	947	1465	Ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzdorlik boshqa kreditorlar	480	78	60
					530	141	598
Jami bo'lim bo'yicha	300	14120	16566	Jami bo'lim bo'yicha	540	7265	7834
Jami aktivlar bo'yicha	310	27147	29537	Jami passiv bo'yicha	550	27147	29537

mablag'lari – 8732 ming so'm (21703 – 12971 = 8732). Oborot mablag'larining qolgan summasi, ya'ni 7834 ming so'm jalb qilingan mablag'lar hisobiga qoplanadi. Shu tariqa o'z mablag'larining oborotdagi ulushi 52,7 foizni tashkil etadi:

$$\frac{(8732 \times 100)}{16566}$$

Buxgalteriya balansining umumiy ichki o'zaro bog'liqligini ko'rib chiqamiz:

* Balans aktivi barcha bo'limlarining yig'indisi uning passiv qismidagi barcha bo'limlar yig'indisiga teng:

$$R1A + R2A = R1P + R2P.$$

Korxonona mablag'larining bitta summasi ikki bo'limda: tarkibi va joylashishi, shuningdek, vujudga kelish manbalari bo'yicha taqdim etiladi. Tarkibi bo'yicha – korxonaning mablag'lari: asosiy vositalar, tovar zaxiralari, pul mablag'lari va hokazolardan iboratdir. Vositalarning tarkibi mablag'larning qayerda (asosiy yoki oborot mablag'larda, kassada, hisob-kitob schyotida va hokazo) joylashganligini ko'rsatadi.

Mablag'larning har bir summasi (asosiy vositalar, tovar zaxiralari, naqd pul) shakllanish manbasiga ega bo'ladi (ushbu korxonona ta'rischilarining o'z mablag'lari, jismoniy va yuridik shaxslardan qarzga olingan mablag', bank kreditlari).

* O'z mablag'lari summasi, odatda, uzoq muddatli aktivlar summasidan ortiq bo'lishi kerak:

$$R1P > R1A$$

Korxonaning o'z mablag'lari asosiy vositalarni xarid qilish va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar uchun sarflanadi. Qolgan qismi hisobiga esa oborot mablag'lari (ishlab chiqarish zaxiralari, pul mablag'lari va hokazo) qoplanadi. Agar o'z mablag'lari uzoq muddatli aktivlardan kam bo'lsa, bu korxonona oborotdan tashqari aktivlarni qoplash uchun qarz mablag'laridan foydalanganligini bildiradi. Bozor munosabatlari sharoitida bu holat qoniqarsiz ahvol sanaladi. Bunday holda korxonona to'lovga noqobil hisoblanadi.

* Oborot aktivlari, ya'ni tovar zaxiralari, xarajatlar, pul mablag'lari, hisob-kitoblar umumiy summasi qarzlar umumiy summasidan ortiq bo'lishi lozim:

$$R2A > R2P$$

Oborot mablag'larining katta qismi, odatda, qarz mablag'lari emas, o'z mablag'lari hisobidan qoplanadi. Agar majburiyatlar summasi (R2P) oborot aktivlaridan ortiq bo'lsa, bu oborot mablag'larining butun summasi qarz mablag'lari hisobiga shakllanishidan dalolat beradi. Bozor munosabatlari sharoitida bunday korxonona to'lovga noqobil va iqtisodiy jihatdan nochor hisoblanadi.

* Uzoq muddatli majburiyatlar uzoq muddatli aktivlardan oshib ketmasligi darkor:

$$\text{UMM} < \text{R1A}$$

Bu uzoq muddatli aktivlar, birinchi navbatda, o'z mablag'lari hisobiga shakllanishi bilan izohlanadi. Uzoq muddatli kreditlar va qarzlardan asosiy vositalar, kapital va uzoq muddatli qo'yilmalarni investitsiyalash uchun qo'llaniladi. Ular shuningdek, oborot aktivlarida (tovar zaxiralarini xarid qilish, pul mablag'larini tashkil etish va hokazoda) ham foydalanilishi mumkin.

* O'z oborot mablag'lari (O'OM) o'z mablag'lar manbalaridan (RIP) kam bo'lishi kerak. Chunki o'z oborot mablag'lari korxonada o'z mablag'larining bir qismi hisoblanadi.

$$\text{O'OM} < \text{RIP}$$

Oborot aktivlari oborotdagi shaxsiy mablag'lar qo'shuv qisqa muddatli kreditlar va qarzlarga, shuningdek, qo'shuv oborot mablag'larini to'ldirishga yo'naltirilgan uzoq muddatli kreditlar va qarzlarga teng bo'lishi kerak.

Aktiv va passiv bo'limlari o'rtasidagi o'zaro munosabatni «Turon» OTAJ balansi bo'yicha kuzatish mumkin.

Mazkur korxonada tahlil qilinayotgan davr oxirida xo'jalik mablag'lari 29537 ming so'mni tashkil etgan. Ular quyidagilar hisobiga tashkil etilgan:

1. O'z mablag'lari – 21703 ming so'm.

2. Jalb qilingan mablag'lar (qisqa muddatli qarzdorlik) – 7834 ming so'm.

O'z mablag'larining 12971 ming so'mi uzoq muddatli aktivlarni shakllantirishga yo'naltirilgan. Qolgan qismi esa (8732 ming so'm) o'z oborot mablag'larini tashkil etadi. Qisqa muddatli qarzdorlik (7834 ming so'm) oborot aktivlarini to'ldirish uchun to'liq foydalanilgan. Shu tariqa, oborot aktivlarining 8732 ming so'mi o'z mablag'lari qolgan qismi 7834 ming so'mi qisqa muddatli qarzlarga hisobidan qoplangan.

Aktiv moddalarining o'zaro bog'liqligi buxgalteriya balansi moddalari bir qancha o'zgarishlarni talab qiladi.

Amaliyotda bunday o'zgarishlarning to'rt turi kuzatiladi.

1. Faqat balansning aktiv qismidagi summalarining o'zgarishi. Masalan, hisob-kitob schyotida mablag' kamaydi. Kassada esa shu summaga mablag' ko'payadi. Biroq o'zgarishlar teng bo'lganligi sababli, balans yakuni o'zgarmaydi.

2. Balansning passiv qismidagi summalarining o'zgarishi. Foydaning bir qismini biror fondga qo'shish bunga misol bo'lishi mumkin. Bu holda foydalanilmagan fond summasi ko'payadi. Passiv yakuni ham o'zgarmaydi. Chunki o'zgarishlar o'zaro tengdir.

3. Balans aktivi va passivi summalarini bir maromda ko'paytirish. Masalan, yetkazib beruvchilardan materiallar keldi, deylik. Buning natijasida «Materiallar» aktiv moddasi ko'payadi. Xuddi shu summa hisobidan yetkazib

beruvchilarga qarz (passiv moddasi) ham ko'payadi. Ya'ni balansning ikkala qismi ham (aktiv va passiv) bir xil miqdorda ko'payadi.

4. Balansning aktiv va passiv moddalarini bir maromda kamaytirish. Masalan, hisob-kitob schyotidan yetkazib beruvchiga materiallar uchun mablag' to'landi. Natijada, «Hisob-kitob schyoti» aktiv moddasi kamayadi va xuddi shu summaga yetkazib beruvchiga qarzdorlik (passiv moddasi) ham kamayadi. Ya'ni balansning ikkala qismi bir xil kamayadi.

15.5. Buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning boshqa shakllari o'rtasidagi bog'liqlik

Buxgalteriya balansi moddalari moliyaviy hisobotning muayyan shakllari ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liqdir. Zero, 2-son «Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot» shaklida korxonada tomonidan bir yilda olingan foyda hisob-kitobi beriladi. Foydaning barcha 5 turi bo'yicha hisob-kitob keltiriladi. Bu shakl ma'lumotnomasida esa budjetga barcha to'lovlar ko'rsatiladi.

Buxgalteriya balansining passiv qismi 1-bo'limi «O'z mablag'lari manbalari»da taqsimlanmagan foyda summasi ko'rsatiladi. Aktivning 2-bo'limida debitorlik qarzdorligida turlari bo'yicha summa beriladi. OTAJning debitorlik qarzdorligi yil oxirida 3644 ming so'mni tashkil etdi. U bir yilda 1396 ming so'mga oshgan. Balans passivining 2-«Majburiyatlar» bo'limida bir yilda muddati o'zaytirilgan debitorlik va kreditorlik qarzdorligi 85 ming so'mga ko'paygan va 6014 ming so'mni tashkil etgan kreditorlik qarzdorligi qayd etilgan.

Nazorat qilish uchun moliyaviy hisobotda maxsus «Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqida ma'lumotnoma» bor. Unda debitorlik va kreditorlik qarzdorligining vujudga kelishi aks ettiriladi. Ya'ni, ular qanday korxonalar bo'yicha tashkil etilganligi va summasi ko'rsatiladi. Misolda butun summada muddati uzaytirilgan debitorlik qarzdorligi 2383 ming so'm yoki butun qarzdorlarning 65,4 foizini, kreditorlik qarzdorligi 4033 ming so'm yoki 67,1 foizini tashkil etgan. Bunday holat qoniqarsizdir, chunki katta mablag'lar muzlatilgan bo'lib, ulardan xo'jalik faoliyatida foydalanilishi mumkin emas.

Balans aktivining 1-bo'limida asosiy vositalar haqidagi ma'lumotlar: ularning boshlang'ich qiymati, eskirishi va qoldiq qiymati mavjud. 3-shakl «Asosiy vositalar harakati haqida hisobot»da asosiy vositalar turlari, ularning harakati hamda boshlang'ich qiymati bo'yicha davr boshi va oxiridagi qoldiqlari (ularning eskirishi va qoldiq qiymati) haqidagi ma'lumotlar ko'rsatilgan. Bu ko'rsatkichlar asosiy vosita holati va ulardan foydalanish samaradorligini tahlil qilish uchun juda muhimdir.

4-shakl «Pul oqimlari haqidagi hisobot»da pul mablag'larining barcha turlari — xo'jalik faoliyati, dividendlar, soliqqa tortish, investitsiyalar va boshqalar haqidagi axborotlar ko'rsatiladi. 4-shakl buxgalteriya balansi bilan o'zaro bog'liq. Buxgalteriya balansining 170, 180 va 190-satrlar bo'yicha qoldiq pul mablag'lari 4-shaklda 070 va 080-satrlardagi pul mablag'lari

qoldiqlariga tengdir. «Valuta mablagʻlari harakati haqidagi maʼlumotnoma»da (090 va 120-satrlar) valuta mablagʻlari qoldigʻi koʻrsatiladi. Bu buxgalteriya balansida 180-satr boʻyicha koʻrsatiladi.

5-shakl «Oʻz sarmoyasi haqidagi hisobot»da ustav sarmoyasi, qoʻshilgan ustav sarmoyasi, rezerv sarmoyasi, taqsimlanmagan foyda harakati haqidagi maʼlumotlar beriladi. Balans passivining 1-boʻlimi «Oʻz mablagʻlari manbalari»da ularning yil boshi va oxiridagi ahvoli koʻrsatilgan. Bunday shaklga asoslanib, korxonaning oʻz sarmoyasi tashkil boʻlishi va harakati, shuningdek tuzilmasi tahlil qilinadi. Korxonada moliyaviy holatini tahlil qilishda shu tarzda moliyaviy hisobotning barcha shakllaridan foydalanish zarur. Ular bir-birini toʻldirib boradi. Mazkur maʼlumotlar moliyaviy hisobotning shakllari oʻrtasidagi oddiy bogʻliqlikni ifodalash bilan cheklanmaydi. Ular korxonani boshqarish va maʼlumotlarni nazorat qilish uchun ham oʻta muhimdir.

15.6. Buxgalteriya balansini tahlilga tayyorlash va uning aniqligini tekshirish

Buxgalteriya balansini tahlilga tayyorlash uni tuzishning toʻgʻriligini va ayrim moddalarining aniqligini tekshirishni, balans koʻrsatkichlari bilan hisobotning boshqa shakllari oʻrtasidagi bogʻlanishni aniqlashni, uning ayrim koʻrsatkichlarini tartibga soluvchi summalardan «tozalashni» va yirikroq pul oʻlchamidagi summalarni (million soʻmlarda) yaxlitlashni nazarda tutadi.

Balans tuzilishi toʻgʻriligini tekshirishda arifmetik va moddiy tekshiruvlar amalga oshiriladi.

Arifmetik tekshiruv balans va aylanma qaydnoma (vedomost)lar, bosh daftardagi summalarni solishtirish, balans guruhlari va boʻlimlari boʻyicha summalarni, aktiv va passiv yakunlari tengligini hisoblash yoʻli bilan amalga oshiriladi.

Moddiy tekshiruv moddiy boyliklar, pul mablagʻlari haqiqiy qoldigʻini buxgalteriya hisobi maʼlumotlari bilan qiyoslash orqali amalga oshiriladi. Tovar-moddiy boyliklarning barcha qoldigʻi ularni natural shaklida haqiqiy mavjudligiga muvofiq kelishi kerak. Asosiy vositalar, tovar-moddiy boyliklar, pul mablagʻlari qoldigʻini hisobot maʼlumotlarini yoʻqlama (inventarizatsiya) dalolatnomalari bilan taqqoslab tekshirgan maʼqul.

Balansning aniq (real)ligi balans moddalarini toʻgʻri baholashga bogʻliq boʻladi. Balansda xoʻjalik mablagʻlarini baholash Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 26-martdagi 164-son qarori bilan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobotlari va balanslari toʻgʻrisidagi nizom asosida amalga oshiriladi. Bu Nizomga koʻra balansda koʻrsatilgan barcha moddiy boyliklar toʻgʻri baholangan boʻlishi kerak, chunki notoʻgʻri baholash xoʻjalik faoliyatining haqiqiy natijasini buzib yuboradi. Notoʻgʻri baholash qoʻshib yozish, yashirish va boshqa noqonuniy harakatlar oqibatida yuzaga keladi.

Buxgalteriya hisoboti ma'shlumotlarining bog'lanishi balansda va boshqa hisobot jadvallarida aks ettiriladigan ayrim ko'rsatkichlar bilan qiyoslash orqali aniqlanadi. Masalan, misol tariqasida ko'rib chiqilayotgan buxgalteriya balansida (1.2-jadvalga qarang), 1 bo'limning aktiv qismida «Uzoq muddatli aktivlar» ifodalanadi. Unda asosiy vositalar yil boshiga va oxiriga dastlabki qiymatida, ularning eskirish summasi va qoldiq qiymati bo'yicha ham ko'rsatilgan. 3-son hisobot jadvali «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot»da asosiy vositalar turlarining yil boshidagi va oxiridagi rasshifrovkasi, ularning yil davomidagi o'zgarishi, shuningdek, eskirish summasi va qoldiq qiymati beriladi.

Buxgalteriya balansida asosiy vositalarning yil boshiga va oxirida ko'rsatilgan qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlar (010, 011, 012 satrlar) 3-son shakl ma'lumotlari (3, 6, 7, 10, 11, 12-katak (grafa)ning 130-satri)ga muvofiq kelishi kerak. Buxgalteriya balansining ma'lumotlari moliyaviy hisobotini boshqa shakllari bilan ham xuddi shu yo'sinda taqqoslanadi.

Moliyaviy ahvolni tahlil qilish uchun dastlab buxgalteriya balansni tahlilga tayyorlanishi kerak. Tahlilga tayyorgarlik balansni tozalash, raqamlarni yaxlitlash va bo'limlarni guruhlashdan boshlanadi.

O'zbekiston xalqaro andoza (standart)larga o'tishidan oldin hisobga olish va hisobot tizimida buxgalteriya balansni tartibga soluvchi (regulirovka qiluvchi) moddalar (asosiy vositalar eskirishi, arzon va tez eskiradigan buyumlar eskirishi, savdo ustamolari) bilan tuzilgan. Bunday balansning nomi balans-brutto bo'lgan. Buxgalteriya balansida raqamlar aniq bo'lishi uchun balansni tozalash, ya'ni tartibga soluvchi moddalar chiqarib tashlanishi va bir qator moddalarni guruhlash amlaga oshirilishi kerak. Bunday buxgalteriya balansni balans-netto, ya'ni tozalangan balans deb yuritiladi.

Amaldagi me'yoriy hujjatlarga ko'ra balans-netto baholashda tuziladi. Balans yakuni korxonada tasarrufida bor bo'lgan mablag'lar summasining chamalangan bahosini bildiradi. Biroq tahlil qulay bo'lishi uchun balansni mavjud regulatorlardan tozalab, ayrim tarkibi bir xil bo'lgan moddalarning summalarini birlashtirish yo'li bilan to'ldirilgan tahliliy balans tuzilishi kerak. Tartibga soluvchi moddalarga asosiy vositalar eskirish, nomoddiy aktivlar eskirishi, arzon va tez eskiradigan buyumlar eskirishi, ishlatilgan foyda summasi, tovarlarga savdo ustamasi kiritiladi.

To'ldirilgan tahliliy balansni tuzishda hisobot yilida summalar aks ettirilmagan moddalar chiqarilishi, shuningdek, turli bo'limlar moddalari, masalan «Ta'sischilar bilan hisob-kitoblar» moddasi debitor (kreditor)lar va boshqalar bilan hisob-kitoblarni aks ettiruvchi moddalar bilan birlashtirilishi kerak. Namuna tariqasida oldingi 1.5-paragrafda to'ldirilgan balansni ko'rsatish mumkin. Uning moliyaviy holati shu balans asosida tahlil qilingan.

Ko'rinib turibdiki, buxgalteriya balansini tahlilga tayyorlash ham ma'lum darajada bilimni talab qiladigan iqtisodiy ishdir. Shu tufayli bu masalaga talabalarni o'qitish jarayonida, ayniqsa amaliy darslarda katta ahamiyat berilishi lozim.

16-Bob. KORXONA MOLIVAVIY HOLATINI UMUMLASHGAN TARZDA BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO‘LLARI

16.1. Moliyaviy holatni tahlil qilishning vazifalari

Bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy kategoriyalarning iqtisodiy mohiyati va mazmunini bilish, ularni boshqara olish har bir rahbar va mutaxassislar uchun o‘ta muhimdir.

Hozirgi sharoitda amaldagi eng muhim iqtisodiy kategoriyalardan biri moliyadir. Moliyaga, odatda, pul aylanishi jarayonida pul zaxiralarning shakllanishi va ulardan foydalanishni ifodalovchi pul munosabatlari tizimidir, deb qaraladi.

Har qanday davlatda moliyaviy tizim amalda bo‘lib, u o‘zaro tarkibiy bog‘langan ikki kichik tizimni: umumdavlat mablag‘lari va xo‘jalik yurituvchi subyektlari mablag‘lari, ya‘ni korxonalar, aksiyadorlik jamiyatlari, tijorat banklari, sug‘urta kompaniyalari va boshqalarning mablag‘larini qamrab oladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mablag‘lari uchta muhim vazifani bajaradi:

- * pul zaxira (daromad)larini shakllantirish;
- * bu zaxiralardan foydalanish;
- * ularni shakllantirish va ishlatishni nazorat qilish.

Korxonada moliyaviy resurslarini to‘g‘ri va mohirona boshqarish uchun birinchi navbatda, korxonaning moliyaviy ahvoli va resurslardan foydalanish samaradorligi aniqlanishi va tahlil qilinishi lozim bo‘ladi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli deganda moliyaviy resurslarning turlari bo‘yicha mavjudligini, raqobatbardoshlik darajasini, davlat va boshqa xo‘jalik subyektlari oldidagi majburiyatlarini bajarish qobiliyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar kabi muhim jihatlar majmuasi tushuniladi.

Korxonada moliyaviy ahvolini baholashda quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlanadi. Bularga iqtisodiy va moliyaviy salohiyat, iqtisodiy va moliyaviy mustahkamlik mulkiy holat; likvidlilik; moliyaviy barqarorlik; moliyaviy natijalar; ish va bozor faolligi samaradorlik kabi ko‘rsatkichlar kiradi.

Korxonada moliyaviy ahvolini tahlil qilishning asosiy vazifasi quyidagi kategoriya va ko‘rsatkichlarni baholash hisoblanadi:

- * buxgalteriya balansi va mulkiy holat ko‘rsatkichlari tuzilmasi;
- * iqtisodiy va moliyaviy salohiyat ahvoli, ta‘minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- * asosiy va aylanma mablag‘lar ahvoli, ta‘minlanganlik va foydalanish samaradorligi;
- * iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik va mustahkamlik;
- * likvidlilik va to‘lov qobiliyati;

- * xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijalari;
- * ish va bozor faolligi;
- * bankrotlik holati.

Bozor sharoitida har bir rahbar iqtisodiyotning asosiy jihatlari mohiyati va mazmunini, ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash hamda boshqarishni yaxshi bilishi dardkor.

Asosiy iqtisodiy jihatlarning biri mablag'lar oboroti jarayonida pul fondlari shakllanishi va sarflanishini ko'rsatuvchi pul munosabatlari tizimi bo'lmish moliya hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy holati turlar bo'yicha moliyaviy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi, raqobatbardoshlik darajasi, moliyaviy barqarorlik, davlat va boshqa xo'jalik subyektlari oldidagi majburiyatlarini bajarishga qodirligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar majmuini o'z ichiga oladi. Aynan ushbu ko'rsatkichlar tahlil obyekti hisoblanadi.

Moliyaviy hisobotni imzolashdan avval rahbar uning to'g'ri tuzilganligiga amin bo'libgina qolmay, bu hujjatlardan korxonaga moliyaviy holatini aniqlash maqsadida foydalanishi kerak.

Korxonaning moliyaviy holati dastlab moliyaviy hisobot bilan tashqi tanishib chiqish asosida so'ng buxgalteriya balansi moddalarini tahlil qilish asosida to'liq baholanishi mumkin.

16.2. Korxonaning moliyaviy holatini dastlabki baholash

Korxonaga rahbari dastlabki baholashdan kelib chiqib:

- xo'jalik mablag'lari umumiy summasi va uning yil davomida o'zgariganligi;
- o'z va qarz mablag'lar manbalari summasi, ularning yil davomida o'zgariganligi va o'zaro nisbati;
- o'z mablag'lari manbalari summasining oborotdan tashqari (uzoq muddatli) aktivlar summasiga nisbati;
- korxonaga majburiyatlarini (qarzdorligi) summasining oborot aktivlari summasiga nisbati;
- xarajalar va xarajatlarning yil davomida o'zgarishi;
- debitorlik va kreditorlik qarzlari mavjudligi hamda ularning yil davomida o'zgarishini aniqlashi mumkin.

Xo'jalik mablag'lari umumiy summasi buxgalteriya balansi ma'lumotlari asosida aniqlanadi. «Turon» OTAJ buyicha misolda (avvalgi bobdagi 1.2-jadvalga qarang) u 29537 ming so'mni tashkil etadi va yil davomida 2390 ming so'mga ko'paydi (29537 ming so'm – 27147 ming so'm). O'z (balans passivi 1-bo'limi yakuni) va qarz (balans passivi 2-bo'limi yakuni) mablag'lari xo'jalik mablag'lari manbalari bo'lishi mumkin. Tahlil qilinayotgan yil oxiriga kelib korxonaning o'z mablag'lari 21703 ming so'mni tashkil etdi hamda u yil davomida 18 ming so'mga (21703 ming so'm – 19882 ming so'm) oshdi.

Buxgalteriya balansidan ko‘rinib typibdiki, mablag‘larni tashkil etish manbalarining asosiy qismini aynan o‘z mablag‘lari tashkil etdi. Bu mazkur korxonaning moliyaviy barqapop ekanligini bildiradi.

O‘z mablag‘lari tarkibida 13211 ming so‘mi ustav sarmoyasidir. Buning ulushi eng yuqori. Korxonah rahbari buxgalteriya balansini tahlil qilganda, eng avvalo, ustav sarmoyasining o‘tgan yilga nisbatan qancha o‘zgarganligiga e‘tibor qaratishi lozim.

O‘z mablag‘lari summasi, odatda, uzoq muddatli aktivlar (balans aktivi 1-bo‘limi yakuni) va majburiyatlar (balans passivi 2-bo‘lim yakuni) summasidan ortiq bo‘lishi darkor. O‘z mablag‘larning uzoq, muddatli aktivlardan ortiq bo‘lgan summasi majburiyatlarning bir qismini qoplashga yo‘naltirilgan bo‘ladi. «Turon» OTAJda yil oxirida o‘z mablag‘lari manbalari uzoq muddatli aktivlardan 8732 ming so‘mga (21703 ming so‘m – 12971 ming so‘m) hamda qarz majburiyatlaridan 13869 ming so‘mga (21703 ming so‘m 7834 ming so‘m) ortiqdir.

Agar o‘z mablag‘lari manbalari uzoq muddatli aktivlardan kam bo‘lsa, bu oborot mablarlari to‘liq majburiyatlar hisobiga shakllanganligidan dalolat beradi hamda korxonaning to‘lovga qodir emasligi va uning moliyaviy holatining yomonligini ko‘rsatadi.

Qarz mablag‘larida kreditorlik qarzdorligiga e‘tibor qaratish lozim. Misolda kreditorlik qarzdorlik hisobot davrida 2511 ming so‘mni tashkil etgan hamda 482 ming so‘mga ko‘paygan (2511 ming so‘m – 2244 ming so‘m). Qarz mablag‘lari («Turon» OTAJning tahlil davri yil oxiridagi majburiyatlari) 7834 ming so‘m (balans passivi 2-bo‘limi yakuni) bo‘lgan va yil davomida 664 ming so‘mga oshgan (7834 ming so‘m – 7170 ming so‘m), biroq ular summasi o‘z mablag‘lari summasidan 13869 ming so‘mga kamligicha qolgan (21703 ming so‘m – 7834 ming so‘m). Bu oddiy hol bo‘lib, manbalarda korxonaning o‘z mablag‘lari ustunlik qilishidan dalolat beradi.

Agar qarz mablag‘lari o‘z mablag‘lardan ko‘p bo‘lganida qisqa muddatli qarzdorlik uzoq muddatli aktivlarni xarid qilishga sarflanganligi hamda oborot aktivlarini to‘liq qoplashini aks ettirardi. Bunday vaziyat maq‘ul bo‘lmay, korxonaning to‘lovga qobil emasligi va moliyaviy barqaror bo‘lmaganligini ko‘rsatadi. «Debitorlik va kreditorlik qarzdorligi haqida ma‘lumotnoma» (2-shakl) asosida muddati o‘tgan kreditorlik qarzlari mavjudligi aniqlanadi. Korxonah rahbari buning sabablarini aniqlashi zarur. Bunday tashqari, u buxgalteriya balansini aktivida:

* asosiy mablag‘lar dastlabki qiymati va eskirishi;

* ishlab chiqarish zaxiralari, tugatilmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot summasi;

* oborot aktivlari summasi;

* debitorlik qarzdorligi va ayniqsa uning muddati uzaytirilgan qismi miqdoridagi o‘zgarishlarning ro‘y berganligi kabi holatlarga diqqatini qaratishi kerak.

Balans aktivi 1-«Uzoq muddatli aktivlar» bo'limida asosiy vositalar eng ko'p summamni tashkil etadi. Balansda ularning dastlabki qiymati, eskirishi va qoldiq qiymati ko'rsatiladi. Balansni ko'rib chiqayotganda eskirish summasi va uning qoldiq qiymatiga e'tibor qaratish darkor. Eskirish summasining dastlabki qiymatga nisbati asosiy vositalar eskirishi darajasini, qoldiq qiymatning dastlabki qiymatga nisbati esa – ular yaroqliligini aks ettiradi. Eskirish darajasining oshib ketishi korxonada asosiy vositalari jismonan ham eskirganligini ko'rsatadi.

Korxonada mahsulot turlari va sifati bo'yicha raqobatbardoshli bo'lishi uchun ishlab chiqarish jihozlarini vaqti-vaqti bilan yangilab turish, yangi texnologiyalarni joriy qilish kerak.

Misolda, asosiy vositalar dastlabki qiymat bo'yicha hisobot yilida 1143 ming so'mga ko'paygan va 15247 ming so'mni tashkil etgan. Biroq, qoldiq qiymati atigi 674 ming so'mga oshgan. Bu asosiy vositalarning eskirish darajasi keskin oshib ketganligi oqibatidir. Eskirish koeffitsienti 0,36 ni tashkil etadi, ya'ni asosiy vositalarning 36 foizi ta'mirlanishi yoki yangilanishi lozim.

Buxgalteriya balansini ko'rib chiqar ekan, rahbar ishlab chiqarish zaxiralari, tugatilmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot mavjudligiga e'tibor berishi kerak. Bu mablag'lar guruhini «Zaxiralar va xarajatlar» yoki «Tovar-moddiy xarajatlar» (TMX) deb nomlash qabul qilingan. Ularning ko'payishi biror darajada oborot mablag'lari immobilizatsiyasi, ya'ni mablag'larni qiyin amalga oshiriladigan aktivlarga jalb qilinishiga olib keladi. Ishlab chiqarish zaxiralari keskin oshib ketishi ehtiyojdan ortiq xomashyo xarid qilinishi yoki ishlab chiqarish hajmi kamayganligi oqibati bo'lishi mumkin.

Tugatilmagan ishlab chiqarishning ko'payishi tayyorlanayotgan mahsulotning kamligiga, tayyor mahsulot ko'payib ketishi esa ularni sotishda qiyinchiliklarga olib kelish ehtimoli bor.

«Turon» OTAJ buxgalteriya balansida hisobot davrida zaxiralar va xarajatlar summasi 1111 ming so'mga (12631 ming so'm – 11520 ming so'm) oshib ketdi hamda u 12631 ming so'mni tashkil etdi. Oborot mablag'lari ushbu guruhida yil davomida tayyor mahsulot eng ko'p – 2478 ming so'mga (4089 ming so'm – 1611 ming so'm) oshgan. Bu ishlab chiqarilgan mahsulotning katta qismi sifatsizligi va raqobatga bardosh bera olmasligi oqibatida yaxshi sotilmayotganligi bilan izohlanadi.

Buxgalteriya balansini ko'rib chiqishda debitorlik qarzdorligi o'zgarishiga ham katta ahamiyat berish lozim. Chunki bu masala eng muhim masalalardan biridir.

Debitorlik qarzdorligining katta summada shakllanishi korxonada mablag'larining immobilizatsiyasi, oborotdan chiqib ketishiga olib keladi. 2-a shakl asosida aniqlanadigan muddati uzaytirilgan debitorlik qarzdorligi ayniqsa salbiy oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin.

«Turon» OTAJda hisobot yili oxiridagi debitorlik qarzdorligi 3631 ming soʻmni tashkil etdi hamda yil davomida u 1382 ming soʻmga (3631 ming soʻm – 2249 ming soʻm) koʻpaydi. Muddati uzaytirilgan qarzdorlik esa – 2382 ming soʻm boʻlib, u yil davomida 532 ming soʻmga (2382 ming soʻm – 1850 ming soʻm) oshgan. Korxonada rahbari bunday holat sabablarini aniqlashi va tegishli joylarda buni tushuntirib berishga tayyor boʻlishi lozim.

Shu tariqa, rahbar buxgalteriya balansini koʻrib chiqayotganida korxonaning quyidagilarni tavsiflovchi manbalari va mablagʻlari mavjudligini nazarda tutish darkor:

* xoʻjalik faoliyatini yaxshilash (umumiy sarmoya oʻsishi; oʻz mablagʻlari manbalari; oborot mablagʻlari summasi va ulushi oshganligi; debitorlik va kreditorlik qarzlari kamayganligi);

* korxonada moliyaviy holati yomonlashganligi (xoʻjalik mablagʻlari umumiy soʻmmasida majburiyatlar ulushi oʻsganligi; debitorlik va kreditorlik qarzlari, ayniqsa, muddati oʻtgan qismining koʻpayganligi; zaxiralar va xarajatlarda mablagʻlar summasi va ulushi, asosiy vositalar eskirishi darajasi oshganligi).

Korxonaning moliyaviy holati haqida yanada toʻliq maʼlumotlar olish uchun ularning toʻliq tahlilini oʻtkazish maqsadga muvofiq. Bu ish iqtisodchi yoki bosh buxgalterga topshirilishi mumkin. Tahlil materiallari rahbarning boshqaruv qarorlarini qabul qilishi uchun oson qilib tuzilishi lozim.

Yuqorida aytilganlardan koʻrinib turibdiki, korxonaning moliyaviy holatini baholash mulkiy holati, likvidligi, moliyaviy barqarorligi, moliyaviy natijalarini tavsiflovchi koʻrsatkichlar boʻyicha amalga oshiriladi. Korxonaning ish faolligi moliyaviy holatiga katta taʼsir koʻrsatadi. Moliyaviy holat oʻz navbatida korxonaning bozor faolligiga ham taʼsir koʻrsatadi. Tahlilning dastlabki baholash holatida shu masalalarga ham alohida eʼtiborni qaratish lozim.

Korxonada moliyaviy holatini buxgalteriya balans maʼlumotlariga asosan dastlabki baholash hisobot davri oxiridagi balans moddalarini yil boshidagi maʼlumotlar bilan taqqoslash va farqlarni aniqlash yoʻli bilan amalga oshiriladi. Balansning muayyan moddalari boʻyicha oʻzgarishlar korxonada xoʻjalik faoliyati natijasida sodir boʻlishi mumkin.

16.3. Korxonada moliyaviy holatini toʻliq baholash

Balans umumiy summasi korxonaning muayyan boʻlim va moddalarda taqsimlangan barcha mablagʻlarni aks ettiradi.

Balans alohida moddalari va boʻlimlari summalarining umumiy yakunga nisbati ularning balans summasidagi ulushini tashkil qiladi. Moddalarning muayyan sanadagi ulushlari balansning tarkibiy tuzilmasi deyiladi. U korxonada xoʻjalik faoliyati tuzilishi hamda amalga oshirilgan ishlarga bogʻliq boʻladi. Shunday qilib, savdoni olsak, balans aktivida tovar zaxiralari, sanoatda esa

asosiy vositalar, ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlar muhim o‘rin tutishi mumkin.

Bozor munosabatlari shartlarida olinadigan kreditlar uchun foizlar yuqori bo‘lganligi sababli, balans passividagi manbalarda o‘z mablag‘lar ustunlik qilishi kerak. Balansni tahlil qilishda uning tuzilmasi aniqlanadi, xo‘jalik faoliyati natijasida mablag‘lar tarkibi va ular manbalarida ro‘y bergan o‘zgarishlar o‘rganiladi, mablag‘lar qanchalik to‘g‘ri joylashtirilganligi izohlanadi va korxonada moliyaviy holati oldindan baholanadi.

Xususan, balans tuzilmasi tahlil qilinayotganda oborotdan tashqari (uzoq muddatli) va oborot aktivlari, o‘z va jalb qilingan mablag‘lar manbalari o‘rtasidagi nisbat aniqlanadi, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o‘zgarganligi, uzoq muddatli va qisqa muddatli kredit va qarzlardan foydalanish samaradorligi ko‘rib chiqiladi, bu o‘zgarishlarga baho beriladi (16.1-jadval).

«Turon» OTAJ misolida buxgalteriya balansi tuzilmasidan kelib chiqib, yuqorida ta’kidlanganidek xo‘jalik mablag‘lari yil mobaynida 2390 ming so‘mga oshdi hamda 29537 ming so‘mni tashkil etdi. Hisobot davrida mablag‘lar manbalari (balans passivi) va ularni joylashtirishda (balans aktivi) o‘zgarishlar ro‘y berdi.

Mablag‘lar manbalarida o‘z mablag‘lari ustunlik qilmoqda. Ular xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasining 73,5 foizini tashkil etadi va yil mobaynida 0,3 foizga oshganligini ko‘rsatadi.

Majburiyatlar, ya’ni qarz va kreditlar ko‘rinishida olingan mablag‘lar ulushi 26,5 foiz bo‘lib, yil mobaynida 0,3 foizga kamaydi.

O‘z mablag‘lari manbalari ustunlik qilgan tuzilma jarayon bo‘lib, u korxonaning moliyaviy barqarorligini ko‘rsatadi.

Bundan keyin jalb qilingan mablag‘lar tuzilmasi va ayniqsa kreditorlik qarzdorligiga e’tibor qaratish lozim. Hisobot davri oxirida butun qarzdorlik qisqa muddatli hisoblanadi.

Uning asosiy qismini budjetga qarzdorlik tashkil etadi – barcha xo‘jalik mablag‘lari 9,1 foiz, mahsulot yetkazib beruvchilarga qarzdorlik – 8,5 foiz, buyurtmachilar va xaridorlardan olingan bo‘naklar – 5,8 foiz bo‘ldi. Shu tariqa, tovarlar, xomashyo va materiallar uchun qarzdorlik 14,3 foiz (5,8 + 8,5) bo‘lib, u yil mobaynida 1,4 foizga oshdi (14,3–12,9).

«Turon» OTAJ bo‘yicha mablag‘lar manbalari (balans aktivi) yil boshida uzoq muddatli aktivlarda – 43,9 foiz, oborot aktivlarida – 56,1 foiz tarzida joylashtirilgan. Hisobot davri uchun oborot aktivlarida bo‘lgan mablag‘lar ulushi 4,1 foizga (56,1 – 52,0) oshgan.

Balans tuzilmasini tahlil qilishda oborot aktivlari tuzilmasi maxsus ko‘rib chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Ularda debitorlik qarzdorligi xo‘jalik mablag‘larida eng yuqori ulushga ega bo‘ladi. U 12,3 foiz bo‘lib, yil mobaynida 4,0 foizga (12,3 – 8,3) ko‘paydi. Pul mablag‘lari solishtirma og‘irligi pasaygani holda tovar-moddiy zaxiralari ulushi ham 0,3 foizga oshdi. Balans aktivida oborot mablag‘lari ulushi oshgan bo‘lsada, bu qiyin

«Turon» OTAJning hisobot yilidagi qisqartirilgan buxgalteriya balansini
(summasi, ming so'm; ulushi, %)

Aktiv	Yil boshida		Yil oxirida		Passiv	Yil boshida		Yil oxirida	
	sum- masi	ulushi	sum- masi	ulushi		sum- masi	ulushi	sum- masi	ulushi
1. Uzoq muddatli aktivlar					1. O'z mablag'lari manbalari				
Asosiy vositalar:					Ustav kapitali	13211	48,66	13211	44,73
dastlabki qiymati	14104	51,95	15247	51,62	Qo'shilgan kapitali	—	—	129	0,44
eskirish	5039	18,56	5508	18,65	Rezerv kapitali	5015	18,47	4356	14,75
qoldiq qiymati	9065	33,39	9739	32,97	Taqsimlanmagan foyda	1362	5,02	3459	11,71
Kapital qo'yilmalar	3923	14,45	3175	10,75	Maqsadli tushumlar va fondlar	294	1,08	74	0,25
Uzoq muddatli investitsiyalar	39	0,14	57	0,19	Kelguvchi davr xarajatlari	—	—	474	1,60
2. Oborot aktivlari									
Ishlab chiqarish zaxiralari	8925	32,88	7588	25,69	Uzoq muddatli qarzlar	95	0,35	—	—
Tugallanmagan ishlab chiqarish	909	3,35	966	3,27	Qisqa muddatli qarzlar	—	—	97	0,33
Tayyor mahsulot	1611	5,93	4089	13,84	Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar	1241	4,57	1723	4,31
Qayta sotish uchun tovarlar	75	0,28	8	0,03					
Pul mablag'lari	42	0,15	151	0,51					
Valuta mablag'lari	309	1,14	140	0,47					
Kassadagi pul mablag'lari	—	—	13	0,004					

16.1-jadvalning davomi

Debitorlar:												
xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	1224	4,51	2123	7,19	Kreditortlar: Molyetkazib beruvchilar	2244	8,27	2511	8,50			
Byudjet bilan hisob-kitoblar	51	0,19	42	0,14	Byudjet bo'yicha qarzdorlik	3342	12,31	2685	9,09			
Xodimlar bilan hisob-kitoblar	947	—	1	0,003	Ish haqi bo'yicha qarzdorlik	124	0,46	160	0,54			
Boshqa debitorlar	—	3,49	—	4,96	ijtimoiy sug'urta va ta'minot bo'yicha qarzdorlik	78	0,29	60	0,20			
		—	—	—	Boshqa kreditortlar	141	0,52	598	2,02			
		—				—	—	—	—			
Jami bo'lim bo'yicha	14120	52,01	16566	56,09	Jami bo'lim bo'yicha	7265	26,74	7834	26,52			
Jami aktivlar bo'yicha	27147	100,0	29537	100,0	Jami passiv bo'yicha	27147	100,0	29537	100,0			

sotiladigan aktivlar hisobiga amalga oshdi. Bu esa korxonada likvidligiga (to'lovga qobilligiga) salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'z va qarz mablag'larining ko'payishi asosan tayyor mahsulot qoldiqlari (2478 ming so'm) va debitorlik qarzdorligini (1382 ming so'm) qoplashga sarflandi. Korxonada moliyaviy holatini baholashda mablag'lar summasi va ular turlari bo'yicha manbalari mulkiy holati tahlil qilinishi shart. Ularga quyidagilar kiradi:

* **Sarmoyaning umumiy hajmi** ($C_{ap.}$) – korxonada ixtiyoridagi xo'jalik mablag'lari summasi. U buxgalteriya balansi – netto yakuniga tengdir:

$$C_{ap.} = 1\text{-sh.}, 310 \text{ yoki } 550\text{-satr.}$$

* **O'z mablag'lari (sarmoyasi) (O'S)** – korxonaning muayyan sanadagi o'z mablag'lari, ular balans passivi 1-bo'limi yakuni bo'yicha aniqlanadi:

$$US = 1P.$$

* Oborotdagi o'z mablag'lar (OUM) – oborotda bo'lgan o'z mablag'lari hajmi. Ular o'z sarmoyasiga (US) uzoq muddatli majburiyatlarni (UM) qo'shish hamda asosiy vositalar va oborotdan tashqari aktivlar (aktiv 1-bo'limi) summasini (IA) ayirish orqali aniqlanadi:

$$OUM = US + UM - IA.$$

Bu ko'rsatkichni mobil (joriy) aktivlar (JA) va joriy majburiyatlar (JM) orasidagi farq sifatida ham aniqlash mumkin:

$$OUM = JA - JM = 2A - (2P - UM).$$

* **Harakatdagi mablag'lar (sarmoya) (HS)** – oborotda muntazam qatnashadigan o'z oborot mablag'lari hajmi. O'z oborot mablag'lari, shuningdek muddati uzaytirilgan debitorlik qarzdorlikda ham bo'ladi, u oborotda uzoq vaqt ishtirok etmay, u immobillashgan (ya'ni boshqa narsaga jalb etilgan) bo'ladi. Shuning uchun HSni aniqlash uchun OO'Mdan 2a-«Debitorlik va kreditorlik qarzdorlik haqida axborot» shaklida aks etgan muddati o'tgan debitorlik qarzdorligini (MUDK) chegirib tashlash kerak:

$$HS = OO'M - MUDK$$

* **Jalb qilingan mablag'lar (sarmoya) (JS)** – uzoq muddatli (UM) va joriy majburiyatlar (JM) yig'indisidir, u korxonaning hozirgi paytdagi qarzlari miqdorini ko'rsatadi va u balans passivi 2-bo'limi yakuniga tengdir (2P):

$$JS = UM + JM = 2P.$$

* **Joriy aktivlar (JA)** («Mobil aktivlar», «Oborot mablag'lari» deb ham ataladi) – xarajat, pul mablag'lari hamda debitorlik qarzdorligida bo'lgan mablag'larni aks ettiradi, ya'ni u balans aktivi 2-bo'limi yakuniga tengdir:

$$JA = 2A.$$

Ularni asosiy vositalar va boshqa oborotdan tashqari aktivlardan farqli ravishda qarzdorlar bilan hisob-kitob qilish uchun tez qaytarib olish mumkin bo'lganligi sababli mobil aktiv deyiladi.

* **Joriy yoki qisqa muddatli majburiyatlar (JM)** – yil mobaynida to'lanishi zarur bo'lgan qarzdorlik. Unga qisqa muddatli qarzlar, kreditlar, olingan bo'naklar kiritiladi. Bu summani aniqlash uchun balans passivi 2-bo'limi yakunidan (2P) uzoq muddatli majburiyatlarni (UM) chegirib tashlash kerak. Uning formulasi:

$$JM = 2P - UM.$$

* **Uzoq muddatli aktivlar (UMA)** (ularni «Immobilashgan aktivlar» deb nomlash qabul qilingan) – asosiy vositalar va boshqa oborotdan tashqari aktivlar yig'indisi bo'lib, ular oborot mablag'lari (mobil aktivlar)dan farqli ravishda sekinroq aylanadi va balans aktivi 1-bo'limi yakuni bo'yicha aniqlanadi. Uning formulasi quyidagichadir:

$$UMA = 1A.$$

* Uzoq muddatli majburiyatlar (UM) – bu uzoq vaqt foydalanishga mo'ljallab olingan kredit va qarzlar. Ular balans passivi 2-bo'limida ko'rsatiladi (400 va 410-satrlar):

$$UM = 1-sh., 400-satr + 410-satr.$$

• **Ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlari (IZX)** – ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlarida bo'lgan oborot mablag'lari. Tez likvidli aktivlardan farqli ravishda ular ko'proq muomalada bo'ladi va joriy majburiyatlarni qoplash uchun darhol qaytarib olinmaydi:

$$IZX = \text{Ishl.zax.} + \text{Tugat. Ishl.} + \text{Tay.mah.} + \text{Tovar} + \\ + \text{Bo'lajak davr xar.}$$

• **Tez likvidli aktivlar (TLA)** – yaqin vaqt ichida qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashga yo'naltiriladigan mablag'lardir. Ularga pul mablag'lari va debitorlik qarzdorligi va muddati o'tgan qarzdorlik ayirmasi kiritiladi:

$$TLA = \text{Pul mab.} + (DQ - MUQ).$$

Korxonada mulkiy holati ko'rsatkichlari asosida uning sifat o'zgarishlari, xo'jalik mablag'lari tuzilmasi hamda ular manbalari haqida xulosa chiqarish mumkin. Balans aktivi asosida OTAJ mulkiy holatini tahlil qilishda mazkur izohlovchi ko'rsatkichlar hisob-kitob qilingan. Ularning yil mobaynidagi va qator yillar ichidagi o'zgarishlari aniqlangan (16.2-jadval).

Jadval ma'lumotlari xo'jalik mablag'larining asosiy summasini o'z mablag'lari (73,5 foiz), shuningdek, joriy aktivlar (oborot mablag'lari) – 56,1 foiz tashkil etadi. Hisobot yili oxiridagi o'z oborot mablag'lari 8732 ming so'm yoki barcha xo'jalik mablag'larining 29,6 foizini tashkil etdi. Biroq harakatdagi sarmoya, ya'ni haqiqatdan ham oborotda qatnashadigan

**«Turon» OTAJ mol-mulki holatini hisobot davrida
baholash (ming so‘m)**

Ko‘rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida		Farqi	
	summa	sol.og‘.	summa	sol.og‘.	summa	sol.og‘.
O‘z sarmoyasi (O‘s)	19882	73,2	21703	73,5	+1821	+0,3
Jalb qilingan sarmoya(J _s)	7365	26,8	7834	26,5	+569	-0,3
Joriy (mobil) aktivlar (J _a)	14120	52,0	16566	56,1	+2446	+4,1
Joriy majburiyatlar (J _m)	7170	26,4	7834	26,5	+664	0,1
Uzoq muddatli majburiyatlar (U _m)	95	0,3	—	—	-95	-0,3
Uzoq muddatli aktivlar (U _{ma})	13027	48,0	12971	43,9	-56	-4,1
Asosiy vositalar (Av)	9065	33,4	9739	33,0	+674	-0,4
borotdagi o‘z mablag‘lari (O _{o‘m})	6950	25,6	8732	29,6	+1782	+4,0
Harakatdagi sarmoya(H _s)	5100	18,8	6452	21,8	+1352	+3,0
Tez likvidli aktivlar (T _{la})	750	2,8	1553	5,3	+803	+2,5
Ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlari (I _{za})	11520	42,4	12631	42,8	+1111	+0,4
Mul mablag‘lari (Pul.mab.)	351	1,3	304	1,0	-47	-0,3
Debitorlik qarzdorligi (D _q)	2249	8,3	3631	12,3	+1382	+4,0
Shu jumladan muddati o‘tgan (M _{udq})	1850	6,8	2382	8,1	+532	
Kreditorlik qarzdorligi (K _q)	5929	21,8	6014	20,4	+85	-1,4
Shu jumladan muddati o‘tgan (M _{ukq})	2650	9,8	2534	8,6	-116	1,2
Xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasi (S _{ar})	27147	100	29537	100	+2390	—

o‘z oborot mablag‘lari muddati o‘tgan debitorlik qarzdorlik mavjudligi sababli 6452 ming so‘mga teng yoki 21,8 foiz. Ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlarida bo‘lgan mablag‘lari katta ulushiga ega (42,8 foiz), tez likvidli aktivlar esa xo‘jalik aktivlarining atigi 5,3 foiziga tengdir.

OTAJ mulkiy holatini qoniqarli deb topish mumkin. Xo‘jalik mablag‘larida o‘z mablag‘lar manbalari (73,5 foiz) ustunlik qiladi. Joriy aktivlar joriy majburiyatlarni qariyb ikki barobar qoplaydi. Bu mablag‘larni yaxshi aylantirish imkonini beradi. Joriy aktivlarda o‘z oborot mablag‘lari eng katta ulushga ega. Biroq, ularning katta qismi qiyin sotiladigan aktivlarga jalb qilingan (ishlab chiqarish zaxiralari va xarajatlari -12631 ming so‘m yoki barcha xo‘jalik mablag‘larining 42,8 foizi va debitorlik qarzdorligi – 3631 ming so‘m yoki 12,3 foizi).

Bularning barchasi hamda muddati uzaytirilgan debitorlik qarzdorligi bo'yicha katta summaning mavjudligi xo'jalik mablag'lari tuzilmasining yomonlashganligidan va ularning OTAJ moliyaviy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatganligidan dalolat beradi.

Tahlil qilingan tomonlardan tashqari xo'jalik mablag'lari tuzilmasi ko'p jihatdan korxonaning faoliyat sohasi, ishlab chiqarish hajmi va boshqalarga bog'liq bo'ladi. Biroq mulkiy holatni ko'rib chiqish korxonada moliyaviy holati asosiy ko'rsatkichlarini tahlil qilish va baholash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

16.4. Korxonada likvidligi: mazmuni, ularni baholash va tahlil qilish yo'llari

Likvidlik korxonaning o'z joriy (aylanma) aktivlari hisobidan qisqa muddatli (joriy) majburiyatlarini bajarish qobiliyatini ko'rsatadi.

Korxonaning mol-mulkini naqd pulga aylantirish hamda uzoq muddatli va qisqa muddatli majburiyatlarini qoplashga sarflash mumkin bo'lganida balans aktivi (pullanadigan) bo'ladi. Bunda aktiv moddalarining xususiyati shundan iboratki, ular yo'q bo'lib ketmaydi, balki bir shakldan ikkinchisiga o'tadi.

Masalan, tovar-moddiy boyliklarning ma'lum qismi sotiladi, deylik. Bu holda korxonadagi tovar moddiy boyliklar kamayadi. Biroq hisob-kitob varag'idagi, kassadagi yoki valuta hisob schyotidagi pul mablag'lari shuncha summaga ko'payadi. Balans yakuni o'zgarmaydi.

Chunki tovar-moddiy boyliklari ham, pul ham korxonaning mablag'lari bo'lib, uning balans aktivida turadi.

Balans passivi moddalari «so'ndiriladigan» bo'ladi, chunki ular qarz to'lanishi oqibatida «yo'q bo'lib ketish» qobiliyatiga ega. «Likvidlik» passivda aks ettiriladigan majburiyatlarning aktiv mablag'lari hisobidan qoplanishidir. Masalan, soliqlar bo'yicha budjetga qarz uzilgan. Bu holda budjetga qarz to'langan va hisob-kitob schyotidagi pul mablag'lari kamaygan bo'ladi. Balans passivida ham, aktivida ham mablag'lar soliqqa to'langan summa miqdorida kamayadi. Yana bir misol: xaridorlarga oldinroq to'langan bo'nak evaziga tayyor mahsulot berildi. Xaridorlarning bo'naklari hisobidan qarzdorlik «tugatiladi» va tayyor mahsulot summasi ham kamayadi.

Korxonada bankrot bo'lganida, shuningdek, korxonaning mablag'lari kreditorlar bilan hisob-kitob qilish uchun yetarililigini, ya'ni u qarzini mavjud mablag'lari hisobidan yo'qotish (to'lash)ga qodirligini, unda qisqa muddatli majburiyatlarni bajarish uchun nazariy jihatdan yetarli miqdorda aylanma mablag'lar mavjudligini aniqlash zarur bo'lgan vaziyatlarda balansning likvidligi masalalari ayniqsa jiddiy bo'lib qoladi. Korxonada rahbari buxgalteriya balansini bilan tanishib chiqib, passivning 2-bo'limi summalari aktivning 2-bo'limi summalari bilan taqqoslash orqali likvidlik darajasini

aniqlashi mumkin. Agar aylanma aktivlar summasi majburiyatlar summasidan ortiq bo'lsa, korxonaga, asosan, o'z kreditorlari bilan hisob-kitob qilish imkoniga ega bo'ladi. Lekin korxonaga buxgalteriya balansini haqiqatan ham likvidligi, ya'ni to'lovga qobiliyatli deb hisoblanishi uchun joriy aktivlar majburiyatlardan ancha (ikki baravardan ortiqroq) ko'p bo'lishi kerak.

Joriy majburiyatlarni bajarish uchun likvidligi aylanish tezligiga, ya'ni naqd pulga aylanish tezligiga bog'liq bo'lgan turli aktivlardan foydalanish mumkin. Korxonaga aktivlari likvidlik darajasiga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

Likvidligi eng kuchli aktivlar. Ular jumlasiga barcha pul mablag'lari va qisqa muddatli moliyaviy mablag'lar, ya'ni qimmatli qog'ozlar kiradi. (1-shakl. Buxgalteriya balansini. Aktivning 2-bo'limi, 170-200-satrlar).

Tez sotiladigan aktivlar. Ular muddati o'tkazib yuborilgan qismdan tashqari debitorlik qarzlarni va boshqa aktivlarni o'z ichiga oladi (1-shakl. Aktivning 2-bo'limi, 220-dan 290-gacha bo'lgan satrlar minus 2a-shakl 7-grafasining yakuni). Sekin sotiladigan aktivlar. Bunga balans aktivi 2-bo'limining «Zaxiralar va chiqimlar», «Bo'lajak davr xarajatlari», shuningdek, balans aktivi 1-bo'limidan «Uzoq muddatli investitsiyalar» degan moddalar kiradi (1-shakl. Aktivning 2-bo'limi, 120 dan 160 gacha bo'lgan satrlar, aktivning 1-bo'limi, 40 dan 100 gacha bo'lgan satrlar).

Qiyin sotiladigan aktivlar. Bular asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tugallanmagan sarmoya mablag'lar, uskuna va qurilmalar, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzlardir (1-shakl, aktivning 1-bo'limi, 12, 22, 30-satrlar plyus 2a-shakl 7-grafasining yakuni).

Moliyani boshqarish san'ati hisob schyotlarda minimal miqdorda mablag' saqlab, ularning qolganini tez sotiladigan aktivlarda saqlashdan iboratdir.

Hisob-kitob schyotidagi summa qancha katta bo'lsa, to'lovlar va majburiyatlar yuzasidan mavjud mablag'lar bilan hisob-kitob qilish imkoniyati shuncha ko'p bo'ladi. Biroq, pul mablag'lari zaxirada va xarajatda, ya'ni aylanishda bo'lsa, ularni naqd pulga aylantirish ancha murakkab bo'ladi.

Kreditorlar kredit berishdan oldin qay darajada xatarga yo'l qo'yotganlarini aniqlaydilar. Buning uchun korxonaning kreditni qaytarish qobiliyatini tahlil qiladilar, ya'ni tegishli ko'rsatkichlar yordamida uning likvidligini va to'lov qobiliyatini bilib oladilar.

Balansning muayyan moddalari o'rtasidagi nisbatni aks ettiradigan korxonaga likvidligini ifoda etadigan koeffitsientlar va moliyaviy hisobotning boshqa turlaridan iborat butun boshli ko'rsatkichlar tizimi mavjud. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Qoplash koeffitsienti (Q_k). Bu koeffitsient korxonaning likvidligiga baho beradi, joriy majburiyatlar aylanma mablag'lar bilan qay darajada ta'minlanishini (boshqacha aytganda, aylanma aktivlarga solingan moliyaviy resurslarning qancha so'mi joriy majburiyatlarning bir so'miga to'g'ri kelishini) ko'rsatadi va joriy aktivlar summasini (JA) (balans aktivi 2-bo'limining

yakuni) joriy majburiyatlarga (JM) quyidagi formula bo'yicha taqsimlash yo'li bilan hisoblab chiqiladi:

$$Q_k = \frac{JA}{JM} \quad \text{yoki} \quad \frac{\text{Sh.1.Satr 300}}{\text{Sh.1.Satr 540} - (400 + 410)}.$$

Odatda, bu ko'rsatkichning o'sishi ijobiy baholanadi. Amaliy tajriba nuqtayi nazaridan, bu ko'rsatkich 2,0 va undan ko'proqni tashkil etsa me'yorida deb hisoblanadi. Lekin uning ko'p o'sishi ham ma'qul emasdir. Chunki bu hol ishlab chiqarish zaxiralariga solingan mablag'lar aylanishi sekinlashganligidan va debitorlik qarzlari asossiz o'sib ketganligidan darak beradi.

Tez likvidlilik koeffitsienti (Tl. koef.) pul mablag'lari (PM), hisob-kitoblar va boshqa aktivlarning joriy majburiyatlaridagi ulushini ko'rsatadi va u quyidagi formula asosida hisoblab chiqiladi:

$$\text{Tl.koef.} = \frac{\text{PM} + \text{DQ} + \text{MO} \cdot \text{DQ}}{\text{JM}} \quad \text{yoki}$$

$$\frac{\text{Sh.1. Satr (170 + \dots + 200) + (220 + \dots - 290) - \text{Sh.2. 7 grafa (yakuni)}}{\text{Sh.1. Satr 540} - (400 + 410)}$$

Bunda: DQ – debitorlik qarzlari;

MO·DQ – muddati o'tgan debitorlik qarzlari.

Tez likvidlilik koeffitsienti korxonaning joriy majburiyatlarni tez sotiladigan aktivlar hisobidan bajara olishini belgilaydi va qoplanish koeffitsientini to'ldiradi. Tez likvidlilikning yuqori koeffitsienti moliyaviy xatar kamligidan va chetdan qo'shimcha moliyaviy mablag'lar jalb etish uchun yaxshi istiqbollar mavjudligidan darak beradi. Agar bu ko'rsatkich 1,0 dan ortiq bo'lsa, ya'ni tez likvidli aktivlar joriy majburiyatlar summasiga teng yoki undan ortiq bo'lsa, normal hisoblanadi. Kredit berish chog'ida banklar va boshqa kredit muassasalarini ana shu ko'rsatkich qiziqtiradi.

Absolut likvidlilik koeffitsienti (Abs. Lik.K.) joriy majburiyatlardagi pul mablag'larining ulushini ko'rsatadi va u pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi. Pul mablag'lari – kassada, hisob-kitob schyotida, valuta hisob schyotida va boshqalarda mavjud bo'lgan puldir. U quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$\text{Abs. Lik. K.} = \frac{\text{PM}}{\text{JM}} \quad \text{yoki} \quad \frac{\text{Sh.1. Satr 170} + 180 + 190}{\text{Sh.1. Satr 540} - (400 + 410)}.$$

Absalyut likvidlilik koeffitsienti asosida muayyan paytda majburiyatlarni qoplash uchun pul mablag'lari mavjudligini aniqlash mumkin.

Bu koeffitsient, eng avvalo, korxonaga yetkazib beruvchilarni qiziqtiradi. Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo'lsa, korxonaning eng zarur majburiyatlar bo'yicha (soliqlar, ishchi va xizmatchilarga ish haqi to'lash bo'yicha) hisob-

kitob qilish imkoniyatlari shuncha ko'p bo'ladi. Mazkur koeffitsient 0,2 va undan yuqori bo'lganida normal hisoblanadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan koeffitsientlar asosiy hisoblanadi va shularga tayangan holda korxonaning likvidliligi, to'lov qobiliyati va kreditni qutilish qobiliyati haqida ishonchli xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Biroq, korxonaning bu boradagi haqiqiy ahvolini yanada puxta o'rganish uchun yana bir qator ko'rsatkichlarni hisoblash tavsiya etiladi.

Ishlatiladigan sarmoyaning o'zgaruvchanligi yoki o'zgaruvchanlik koeffitsienti (O'K): zaxiralar va sarmoyaga, ya'ni muddati kechiktirilgan debitorlik qarzlarni chegirib tashlagandan keyin qolgan o'z aylanma mablag'lariga nisbati sifatida belgilanadi va u quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$O'K = \frac{Zax.Xar.}{O'MAym} \quad \text{yoki} \quad \frac{Sh.1. Satr 120 + \dots + 150}{Sh.1. Satr 390+400-110-Sh.2a,7gr}$$

Bunda: Zax.xar – zaxiralar va xarajatlar;

O'MAym – o'z mablag'lari va uzoq muddatli passivlarning aylanma mablag'lardagi summasi.

Ushbu ko'rsatkich korxonaning erkin harakatlantirish imkonini bermaydigan shakldagi o'z sarmoyasining ulushini anglatadi. Chunki joriy qarzlardan uzilish uchun zaxiralar va xarajatlarni muomalaga kiritish, muddati o'tgan debitorlik qarzlarni qaytarish kerak bo'ladi.

Ishlatilayotgan sarmoya harakatchanligining yuqori koeffitsienti bankrotlik xavfi borligidan dalolat beradi. Bu koeffitsient 0,5 dan ortiq bo'lmasligi, ya'ni zaxira va xarajatlar summasi o'z aylanma mablag'lari jami summasining 50 foizidan ortiq bo'lmasligi normal hisoblanadi.

Umumiy sarmoyaning o'zgaruvchanligi (SO') joriy aktivlarning (JA), ya'ni aylanma mablag'larning xo'jalik mablag'lari summasiga (sarmoya) nisbati sifatida aniqlanadi. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$SO' = \frac{JA}{Sarmoya}$$

U harakatchanroq immobilizatsiyalangan (harakatsiz) aktivlardan farqli ravishda tez pul mablag'lariga aylantirish mumkin bo'lgan xo'jalik mablag'lari umumiy summasidagi ulushini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich qancha yuqori bo'lsa, korxonaning likvidlilik darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Ushbu ko'rsatkich 0,6 dan yuqori bo'lganida, ya'ni aylanma mablag'lar xo'jalik mablag'lari umumiy summasida 60 foizdan ko'proqni tashkil etganida normal hisoblanadi.

Korxonaning likvidliligini baholash uchun buxgalteriya balans asosida tahlil qilinayotgan yil boshi va oxiridagi bu koeffitsientlarni hisoblab chiqarish, yil davomida ularning o'zgarishini belgilash hamda tarkib topgan me'yorlar bilan taqqoslash zarur (16.3-jadval).

**«Turon» OTAJning hisobot yilidagi balansi
likvidliligini baholash**

Ko'rsatkichlar	Hisobot yili		Me'yor bo'yicha	Yil boshidagiga nisbatan farqlanishi	Me'yorga nisbatan farqlanishi
	Yil boshida	Yil oxirida			
Qoplanish koeffitsienti	1,90	2,10	>2,00	+0,20	+0,10
Tez likvidlilik koeffitsienti	0,10	0,20	>1,00	+0,10	-0,80
Absolyut likvidlilik koeffitsienti	0,50	0,40	>0,20	-0,01	-0,16
Amal qiluvchi sarmoyaning o'zgarishi	2,30	2,00	ko'pi bilan 0,50	-0,3	+1,5
Umumiy sarmoyaning o'zgarishi	0,52	0,56	>0,60	+0,04	-0,04

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, qoplash koeffitsienti, ya'ni aylanma mablag'larning joriy majburiyatlar summasiga nisbatan hisobot davrida 1,90 dan 2,10 ga qadar o'sganligini ko'rsatadi, bu esa me'yor darajasidir. Aylanma aktivlar joriy aktivlardan 2 baravardan ortiqdir. Korxonada oddiy sharoitlarda ishlaganida aylanma mablag'lar bilan joriy qarzlarning bunday nisbati me'yor darajasida deb hisoblanadi. Biroq, korxonaning katta mablag'lari immobilizatsiya qilinganligi, ya'ni tovar zaxiralari va xarajatlarda, shuningdek, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik qarzlari bilan turganligi munosabati bilan korxonaning yil oxiridagi balansi nollik deb hisoblanadi. Tez va absolut likvidlilik koeffitsientlari shundan darak beradi. Bu koeffitsientlar hisobot davrida yaxshilanmagan va u belgilangan me'yorlardan ancha past bo'lib qolavergan. Ishlatilayotgan va umumiy sarmoyaning o'zgaruvchanlik koeffitsientlari ham hisobot davrida yomonlashadi va me'yordan past darajada bo'ldi. Shunday qilib, korxonada hisobot davrida qisqa muddatli qarzlarni o'z mablag'lari bilan to'lashga qodir emas edi.

To'lov qobiliyati xo'jalik yurituvchi subyektda belgilangan muddatlarda to'lashni talab qiluvchi kreditorlik qarzlari yuzasidan hisob-kitob qilish uchun yetarli miqdorda pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari borligini anglatadi. To'lov qobiliyatining asosiy belgilari quyidagilardir:

* kreditorlik qarzlari bo'yicha hisob-kitob qilish uchun etarli darajada pul hajmlari borligi;

* muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning yo'qligi.

Bundan likvidlilik bilan to'lov qobiliyati bir-biridan farq qiladi. Likvidlilik qarzlarni to'lash uchun mablag'lar mavjudligini ko'rsatsa, to'lov qobiliyati – qarzni uzish imkoniyati borligini ko'rsatadi. Hisob-kitoblar likvidlilik

yaxshi darajada ekanligini, moliyaviy ahvol ijobiy ekanligini ko'rsatishi mumkin. Aslida esa korxonada joriy aktivlardagi katta mablag'larini qarzni to'lashga yo'naltira olmasligi mumkin. Bu tovar zaxiralariga talab yo'qligi, tayyor mahsulotni sotish qiyinligi, debitorlar to'lovga qobiliyatli emasligi, muddati o'tgan debitorlik qarzlari summasi kattaligi tufayli mazkur korxonada to'lovga qobiliyat-siz bo'lib chiqishi mumkin. Shu sababli, korxonaning moliyaviy ahvolini tahlil qilganda, uning likvidlilik darajasidan tashqari to'lovga qobiliyatligini, ya'ni muayyan paytda qisqa muddatli qarzlarni uzish imkoniyatini aniqlash ham zarur. Balansning to'lovga qobiliyatligini tahlil qilgan vaqtda likvidlilik darajasiga qarab guruhlariga birlashtirilgan aktiv mablag'lar u to'lov muddatlari bo'yicha guruhlariga ajratilgan passiv majburiyatlari bilan taqqoslanadi. Shundan keyin korxonaning to'lov qobiliyati darajasini ko'rsatadigan koeffitsientlar hisoblab chiqiladi. Qarzni uzish darajasi jihatidan majburiyatlar: eng shoshilinch majburiyatlar, qisqa muddatli passivlar, uzoq muddatli passivlar va doimiy passivlarga bo'linadi.

Eng shoshilinch majburiyatlar (ESHM) kreditorlik qarzlari (Sh.1. 2-bo'lim, satrlar: 450 dan 530 gacha) shuningdek, muddatida to'lanmagan qarzlardir.

Qisqa muddatli passivlar (KMP) – qisqa muddatli kreditlar va qarzga olingan mablag'lar (Sh.1. 2P-bo'lim, satrlar 420, 430 va 440).

Uzoq muddatli passivlar (UMP) – uzoq muddatli kreditlar va qarzga olingan mablag'lar (Sh.1. 2P-bo'lim, satrlar 400, 410).

Doimiy passivlar – balans passivi «O'z mablag'lari manbalari» degan birinchi bo'limning jami.

Xalqaro amaliyotda joriy majburiyatlarni bajarishning quyidagi nisbati nazarda tutilgan: to'lovga taqdim etilgan schetlar, qisqa muddatli majburiyatlar, dividendlar, hisoblangan majburiyatlar (xarajatlar bilan bog'liq), olingan bo'naklar, kelajak davrlarning daromadlari (xizmat ko'rsatishdan oldin olingan pul mablag'lari, masalan, bo'nak to'langan ijara haqi, to'lovga qo'yilgan soliqlar, kafolat majburiyatlari, ishchi va xizmatchilarga qaytarilishi kerak bo'lgan qarzlarni), muddati o'tkazilgan qarz majburiyatlari, to'lash muddati qayd etilmagan (talab qilib olinguncha) majburiyatlar. Korxonaning to'lov qobiliyati eng shoshilinch majburiyatlarni to'lash qobiliyati, qisqa muddatli passivlar va uzoq muddatli passivlar koeffitsientlari yordamida baholanadi.

Eng shoshilinch majburiyatlarning to'lov koeffitsienti (KEsh.M.T.) eng likvid aktivlarning (El.a) eng shoshilinch majburiyatlar (SHM) summasiga nisbati sifatida aniqlanadi va quyidagi formula asosida hisoblab chiqariladi:

$$KE.sh.m.t = \frac{El.a}{SHM}.$$

Qisqa muddatli passivlarning to'lov koeffitsienti (KQMP) tez sotiladigan aktivlarning (TSA) qisqa muddatli passivlar (QMP) summasiga nisbati sifatida aniqlaniladi va quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$KQMP = \frac{TSA}{QMP}$$

Uzoq muddatli passivlarning to'lov koeffitsienti (KUMP) sekin sotiladigan aktivlar (SSA)ning uzoq muddatli passivlar (UMP) summasiga nisbati sifatida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$KUMP = \frac{SSA}{UMP}$$

Balansning to'lovga qobiliyatligini tahlil qilganda yuqorida ko'rsatilgan guruhlar bo'yicha mablag'lar va qarzlarni aniqlash, uziladigan qarzar darajasini hisoblash va ular yuzasidan xulosalar chiqarish kerak bo'ladi. Bu uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (16.4-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlari korxonaning to'lovga qobiliyatsizligini, ya'ni uning qisqa muddatli majburiyatlari yaqin orada qaytarilmasligini ko'rsatadi.

Eng likvidli mablag'lar va tez sotiladigan aktivlarni eng shoshilinch majburiyatlar va qisqa muddatli passivlar bilan taqqoslab, korxonaning yaqin vaqt ichidagi joriy to'lovga qobiliyatini aniqlaymiz. OTAJda hammadan

16.4 -jadval

**«Turon» OTAJning hisobot yilidagi balansi
likvidligini baholash (ming so'm miqdorida)**

Pul mablag'lariga aniqlash darajasi ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Qarzni uzishning shoshi-lichlik darajasi	Yil boshida	Yil oxirida	Ortiqcha to'lash yoki kamayish darajasi			
						yil boshida		yil oxirida	
						summa	dara-jasi	summa	dara-jasi
Eng likvid aktivlar	351	304	Eng shoshi-lich majburiyatlar	5929	6140	-5578	5,9	-5710	5,1
Tez sotiladigan aktivlar	399	1249	Qisqa muddatli passivlar	1241	1820	-842	32,2	-474	72,5
Sekin sotiladigan aktivlar	11559		Uzoq muddatli passivlar	95	—	11464		12688	—
Qiyin sotiladigan aktivlar	14838	15296	Doimiy passivlar	19882		-5044	74,7	-6407	

tez sotiladigan aktivlar eng shoshilinch majburiyatlar va qisqa muddatli passivlar bo'yicha hisob-kitob qilish uchun yetarli emas.

Sekin sotiladigan aktivlarni uzoq muddatli passivlar bilan taqqoslash kelajakda likvidlilik mavjud bo'lishini, ya'ni kelajakdagi tushumlar va to'lovlar asosida to'lov qobiliyati taxmin qilinishini ko'rsatadi. Lekin bu to'lovlar to'liq bo'lmasligi mumkin. Sekin sotiladigan va qiyin sotiladigan aktivlardan, odatda, korxonalar bankrot bo'lganida qarzlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Shunday qilib, «Turon» O'ZAJ yil oxiridagi buxgalteriya balansi ma'lumotlari bo'yicha umuman olganda likvid tashkilot, lekin to'lovga qobiliyatli emas.

Korxonalar rahbarlari darhol uning moliyaviy ahvolini mustahkamlash chora-tadbirlarini ko'rishlari kerak. Shu tariqa hisoblab chiqarilgan likvidlilik va to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari korxonaning turli davrlardagi balanslarini, shuningdek, moliyaviy holatini baholash maqsadida turli korxonalarning balanslarini taqqoslash imkonini beradi. Likvidlilik va to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari belgilangan me'yorlardan past bo'lgan va yomonlashib borayotgan korxonalar bankrot deb topilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1998-yil 28-avgustda qabul qilingan «Bankrotlik to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq kreditorlarning pul mablag'lari bo'yicha talablarini to'la hajmda qondirishga, shu jumladan soliqlar, yig'imlar, budjetga va budjetdan tashqari fondlarga boshqa majburiy to'lovlarni to'lashga qodir bo'lmagan korxonalar bankrot (iqtisodiy jihatdan nochor) deb hisoblanadi. Bunda bankrotlikni xo'jalik sudi e'tirof etgan va qarzdorning o'zi ixtiyoriy ravishda o'zini tugatish chog'ida e'lon qilgan bo'lishi kerak. Xo'jalik sudi qarzdor, kreditor va prokuror taqdim etgan bankrotlik to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqadi. Sud bankrotlikni e'tirof etgandan keyin ishonchli (vakolatli) shaxs tugatish komissiyasining kuzatuv ostida korxonani tugatish, shu jumladan, qarzlarni uzish bo'yicha zarur harakatlarni amalga oshiradi. Korxonaning bunday ahvolga olib bormaslik uchun uning likvidliliigi va to'lov qobiliyati muntazam tahlil qilib borilishi va baholab turilishi kerak. Likvidlilik va to'lov qobiliyatining yaxshilanishiga quyidagi yo'llar bilan erishiladi:

- * mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish hajmini ko'paytirish;

- * tugallanmagan ishlab chiqarish va tayyor mahsulot qoldiqlarini qisqartirish;

- * debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish hamda ular yuzasidan muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'lash;

- * o'z majburiyatlari bo'yicha vaqtda hisob-kitob qilish hamda muddati o'tkazib yuborilgan qarzlarni to'lash;

- * joriy aktivlardagi o'z aylanma mablag'lari ulushini ko'paytirish;

- * aylanma mablag'lar aylanish tezligini oshirish.

Likvidlilik va to'lov qobiliyati darajasi yaxshilanishi ko'p jihatdan korxonaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy baquvvatligiga ham bog'liq bo'ladi.

17-Bob. KORXONANING IQTISODIY SALOHIYATINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH

17.1. Korxonada iqtisodiy salohiyati (potensial)ning mohiyati

Mustaqillik davrida o'tayotgan har bir kun jamiyatimizning mazmun jihatidan yangilanayotganligidan dalolat berib kelmoqda. Yangi iqtisodiy kategoriyalar, tushunchalar hayotimizga shu darajada tezlik bilan kirib kelmoqdaki, ularni idrok qilish, nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilish, metodologik muammolarni hal qilishga ko'pincha ulgurish qiyin bo'lmoqda. Bunday yangi iqtisodiy tushunchalardan biri korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial) tushunchasidir.

O'zbekistonda va boshqa hamdo'stlik mamlakatlarida chop etilayotgan tahlilga oid adabiyotlarda korxonaning moliyaviy – xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosan uning tasarrufidagi aktivlarni o'rganish bilan cheklanib qolmoqda¹.

Bu korxonaning iqtisodiy faoliyatini to'liq tahlil qilish uchun nazariy va metodologik jihatdan yetarli emas. Chunki korxonaning iqtisodiy faoliyati bevosita unda sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonlar bilan bog'liq.

Iqtisodiy jarayonlarning sodir bo'lishida faqat korxonaning aktivlari emas, balki boshqa elementlari ham ishtirok etadi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini olaylik. Uning sodir bo'lishi uchun albatta moddiy – texnik ta'minoti, ya'ni uskunalar, jihozlar, bino, xomashyo kabilar zarur.

Ammo har qanday ilg'or texnika, yuqori sifatli xomashyo o'z-o'zidan iqtisodiy jarayonni sodir qilib, moddiy ne'mat ishlab chiqarmaydi. Unga albatta odamning aralashuvi, ya'ni jonli mehnatning mushtarakligi va ishtiroki zarur.

Demak, iqtisodiy jarayonlarni sodir etish uchun moddiy boyliklar bilan birgalikda jonli mehnatning ham ishtirokini ta'minlash lozim ekan. Shundagina ishlab chiqarish jarayoni sodir bo'lib, yangi mahsulot yaratilishiga erishish mumkin. Shu mahsulotning sotilishi esa korxonaning barcha xarajatlarini qoplab foyda olishini ta'minlaydi. Shundagina ishlab chiqarishning provard maqsadi amalga oshadi.

---

¹ I.T. *Abdulkarimov*. Moliyaviy hisobotni qilish va tahlil qilish yo'llari. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999. I.O. Voljin, V.V. Ergashboyev. Moliyaviy tahlil. «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998. N.Hasanov, S. Najmidinov. Korxonada moliyaviy holatini baholash muammolari va ularni hal qilish. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: ИП «Экоперспектива», 1997.

Bundan ko‘rinib turibdiki, korxonada iqtisodiy salohiyatining iqtisodiy tahlilda faqatgina buxgalteriya balansining aktiv qismida joylashgan korxonada tasarrufidagi moddiy boylik (aktiv)larni tahlil qilish bilan chegaralanib qolish, uning iqtisodiy faoliyati to‘g‘risida to‘liq xulosa qilish uchun yetarli emas ekan. Bu esa o‘z navbatida, korxonaning iqtisodiy ahvoriga to‘liq va batafsil baho berish uchun uning aktivlari bilan birgalikda mehnat resurslarini ham qo‘shgan holda tahlil qilishni taqozo qiladi.

Rejali iqtisodiyot sharoitida tahlilga oid adabiyotlarda¹ korxonaning moddiy boyligini (resurslarini) va mehnat resurslarini barcha resurslar majmuasi sifatida qaralishi ko‘zda tutilgan edi. Ularning tahlili barcha boylik (resurs)lar tahlili deb yuritilgan edi. Ammo iqtisodiyotni erkinlashtirish tamoyiliga asoslangan bozor munosabatlari hukm surayotgan sharoitda iqtisodiy jarayonlar tarkibida moddiy va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy aktivlar (faollar) ham ishtirok etadi. Bularning tarkibiga mualliflik huquqi, potentlar, «Nau-xau», savdo markasi, ruxsatnomalar (litsenziyalar) kabi tushunchalar qiymati kiradi. Bular moddiy bo‘lmasda korxonaga xuddi moddiy boyliklar singari ma‘lum darajada foyda keltiradi. Ammo ularni korxonaning moddiy boyligi (resursi)ga kiritish mumkin emas, chunki ular shakli, mazmuni va mohiyati jihatidan nomoddiydir.

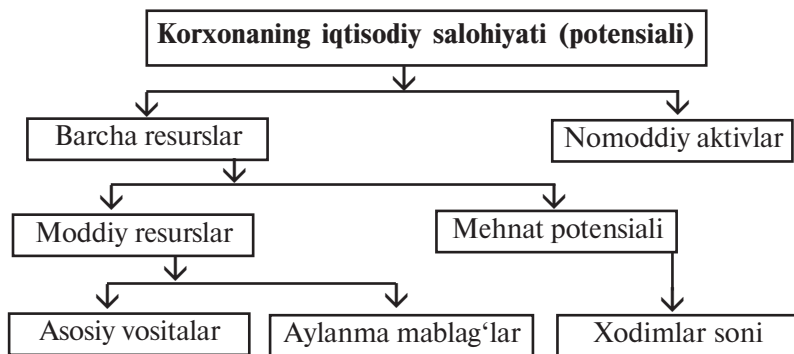
Endilikda korxonada iqtisodiy jarayonlarning sodir bo‘lishi va unga ma‘lum darajada foyda keltirishi uchun moddiy (asosiy vositalar, aylanma mablag‘lar) va mehnat resurslari bilan birgalikda nomoddiy faollar ham ishtirok etadi. Ularning jamlanmasini oldingidek moddiy va mehnat resurslari deb atash yetarli bo‘lmaydi, chunki ularning tarkibiga nomoddiy aktivlar kirmaydi. Shu tufayli ularni korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial) deb atashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki bunda moddiy resurslar bilan birgalikda nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari to‘liq o‘z ifodasini topadi. Bularning tarkibiy tuzilishini quyidagi chizmada ko‘rish mumkin (17.1-chizma).

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy salohiyati deganda unda sodir etilgan iqtisodiy jarayonni to‘liq ta‘minlaydigan barcha moddiy va mehnat resurslari hamda nomoddiy faollar tushuniladi.

Iqtisodiy tahlil aniq va amaliy fan bo‘lganligi tufayli undagi qo‘llanadigan barcha tushunchalar va ko‘rsatkichlarning nomi, mazmuni hamda qiymati mavhum bo‘lmasdan aniq, hisoblanadigan, ma‘lum bir sohani o‘zida ifoda etadigan bo‘lishi lozim. Ushbu nazariy mulohaza bevosita korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial)ga ham tegishli. Shu tufayli uni baholashning ba‘zi nazariy va metodologik jihatlariga, iqtisodiy tahlil nuqtayi nazaridan, e‘tiborni qaratish maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz.

---

¹ *Баканов М.И., Ширемет А.Д.* «Теория анализа хозяйственной деятельности» – М.: Финансы и статистика, 1994, 241-бет, Кравченко Л.И. «Экономический анализ деятельности предприятий торговли общественного питания. – М.: Высшая школа, 1997. 317–333 betlar va h.k.

17.1-chizma. Korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensialini)ning tuzilish tarkibi.

17.2. Korxonaning iqtisodiy salohiyatining tarkibi va uning umumiy hajmini baholash yo'llari

Korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensialini)ni (Kis) baholashda eng avvalo iqtisodiy tahlilning maqsadi va vazifasidan kelib chiqib, uni qiymati va xarajati nuqtayi nazaridan aniqlash lozim. Ushbu ko'rsatkichning to'liq qiymatini baholashda asosan buxgalteriya balansi ma'lumotlaridan foydalaniladi. Buning uchun buxgalteriya balansidagi asosiy vosita (Av), aylanma mablag'lar (Am) va nomoddiy aktivlarning (Na) umumiy summalarini hamda hisob-kitob orqali aniqlangan ishchi va xizmatchilarning pulda ifodalangan qiymatini (Xq) olish mumkin.

Shunday qilib, korxonaning iqtisodiy potensialini tahlil qilishda xo'jalik faoliyatida sodir bo'ladigan iqtisodiy jarayonida ishtirok etadigan barcha moddiy resurs (asosiy va aylanma mablag'lar), nomoddiy aktivlar va mehnat resurslari birgalikda mushtarak holda o'rganiladi. Moddiy resurslar va nomoddiy aktivlar to'g'risidagi ma'lumotlar buxgalteriya balansida ifodalanadi, ammo mehnat resurslari esa bu hisobot tarkibida ko'rsatilmaydi.

Buxgalteriya balansida, ayniqsa, korxonaning iqtisodiy salohiyatini baholashda moddiy resurslar va nomoddiy aktivlar bilan birgalikda mehnat resurslari qiymatini ham inobatga olish lozim. Ammo bu ko'rsatkich buxgalteriya balansida ko'rsatilmaydi. Shu tufayli uning puldagi ifodasini topishni taqozo qiladi.

Hozirgi paytda mehnat resursining bahosini bemalol aniqlash uchun qonuniy asos yaratilgan. Chunki Respublikamizda oddiy ishchidan tortib to yetuk mutaxassisgacha ularni tayyorlash xarajati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Bu xarajatlar xodimning birinchi boshlang'ich «shartli bahosi» bo'lib hisoblanadi. So'ngra uning malakasini oshirish, qayta o'qitish uchun xarajat qilinsa, bular ham uning ushbu

boshlang'ich bahosiga qo'shiladi. Bunday qilish zarurligining ikkinchi tomoni shundaki, hozir ko'pchilik mutaxassislarni tayyorlash korxonasi hisobidan pul to'lash evaziga amalga oshirilmoqda. Demak, korxonasi o'qishni bitirgan talabani ishga qabul qilsa, uning shu korxonasi uchun qiymati aniq.

Masalan, xodim korxonasi hisobidan 4 yil o'qigan. Birinchi yilda uning o'qishi uchun 200 ming so'm, ikkinchi yilda 250,0 ming so'm, uchinchi yilda 280,0 ming so'm va nihoyat to'rtinchi yilda 300,0 ming so'm pul to'lagan deb faraz qilsak, uning «shartli bahosi» 1030,0 ming so'mni tashkil qiladi. Agar xodimning o'qishi davlat yoki shaxsiy hisobdan amalga oshirilsa u holda korxonasi mazkur xodimni ishga qabul qilish bilan ushbu xarajatga tenglashtirgan miqdorda uning shartli qiymatini belgilash mumkin. Bundan tashqari, har yili davlat tomonidan diplom berilgan bakalavr, mutaxassis yoki magistrning «narxini» ham markazlashgan tarzda aniqlab e'lon qilib turishlari mumkin.

Xodimlarning umumiy qiymatini pulda ifodalash uchun quyidagi amalni bajarish lozim. Birinchidan, barcha xodimlarni kategoriyalarga bo'lib chiqadi. Har bir kategoriyadagi xodimlarni tayyorlashga ketgan qiymati aniqlanib, shu kategoriya bo'yicha ularning umumiy summasi topiladi. Ikkinchidan, har bir kategoriya bo'yicha aniqlangan summalarni qo'shib xodimlarning «shartli bahosini» ifodalaydigan jami summasini topishi mumkin. Buning uchun quyidagi matematik modelni qo'llash tavsiya qilinadi:

$$X_q = \sum_{i=1}^n a_i + b_i.$$

Bunda: X_q – xodimlarni tayyorlashga ketgan xarajatlarning jami summasi;

i – xodimlar kategoriyasining tartib soni ($i=1, n$);

n – xodimlar kategoriyasining umumiy soni;

a_i – i – kategoriya xodimlarni tayyorlashga ketgan xarajatlari;

b_i – i – kategoriya xodimlarning malakasini oshirishga ketgan xarajatlari.

Endi korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial)ning umumiy qiymatini aniqlash mumkin. Buning uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$K_{is} = A_v + A_m + N_f + X_k.$$

Bunda: A_v – asosiy vositalar (kapital)ning o'rtacha qiymati;

A_m – aylanma mablag'lar (kapital)ning o'rtacha qiymati;

N_f – nomoddiy aktivlarning o'rtacha qiymati;

X_k – xodimlarning o'rtacha «shartli qiymati».

Agar ushbu formuladagi natijani «U» deb, omillarni $X_i \rightarrow n$ deb belgilasak, yuqoridagi formulaning matematik ko'rinishini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$U = \sum_{i=1}^n x_i = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \dots \cdot X_n.$$

Ushbu matematik modelga tahlilning an'anaviy usullarini qo'llab amaliy ma'lumotlardan foydalangan holda natijaning o'zgarishini ta'minlovchi barcha omillar ta'sirini hisoblab chiqsa bo'ladi. Buni amalga oshirish uchun buxgalteriya balansi va boshqa hisobotlar asosida korxonada iqtisodiy potensialiga kiruvchi kategoriyalarni alohida elementlari bo'yicha ham aniqlash mumkin. Buning tarkibiy tuzilishi 17.2-chizmada keltirilgan.

Shunday qilib, ushbu chizmadagi ko'rsatkichlar yig'indisi korxonada iqtisodiy potesiali summasining umumiy hajmini ifodalaydi. Ammo joriy yilda ularning qancha qismi ishlatilganligini, qay darajada samaradorlikka erishganligini bilish uchun shu tahlil qilinayotgan davrga to'g'ri keladigan qismini ham aniqlash lozim. Bu faqat nazariy jihatidan emas, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega.

Korxonada iqtisodiy potensialni joriy xarajatlar miqdori bilan baholash uchun quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$Ip^{ix} = Avx \cdot Amx + Nfx + Xmx.$$

Korxonada iqtisodiy salohiyatini (potensialni) baholashda qo'llaniladigan keltirilgan va joriy xarajatlar summasi ularning ishlatilishi va qoplanish muddatlarini aniqlash uchun foydalaniladi.

Iqtisodiy potensialning qoplanish muddatini (Ip_{qm}) aniqlash uchun iqtisodiy potensial summasini (Ip^k) keltirilgan xarajatlar (Ip^{kx}) summasiga bo'lish mumkin:

$$Ip_{km} = Ip^k : Ip^{kx}.$$

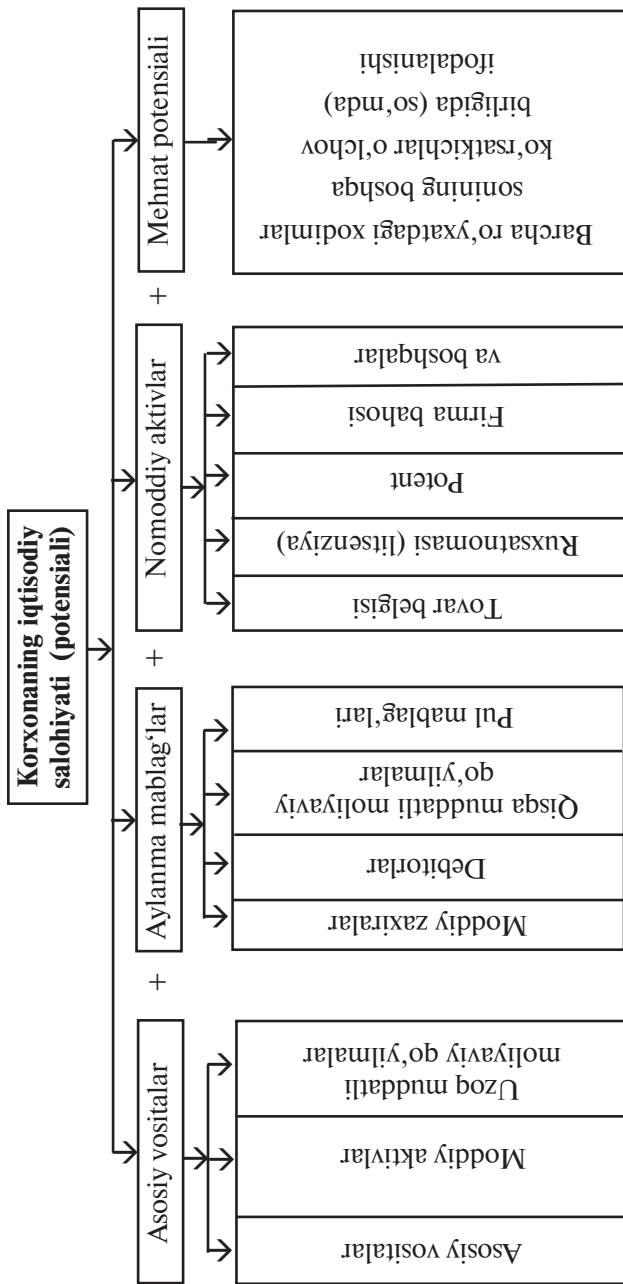
Misol tariqasida viloyatimizdagi joylashgan savdo aksiyadorlik jamiyatlari birining ma'lumotlarini keltirish mumkin. Undagi iqtisodiy potensialning jami summasi 74032,2 ming so'mni, keltirilgan xarajatlar summasi 8510,0 ming so'mni tashkil qiladi. Bu holda korxonada iqtisodiy potensialning qoplanish muddati haqiqatda 8,7 yilga ($74032,2 : 8510,0$) teng bo'ladi.

Kapital qo'yilmalarning samaradorlik koeffitsienti me'yori O'zbekiston Respublikasida 0,12 holicha saqlanib qoladigan bo'lsa, uni iqtisodiy potensialga ham tatbiq etilsa, u holda uning qoplanish muddati 8,3 yilni (1:0,12) tashkil qilishi lozim. Demak, tahlil qilinayotgan obyektida iqtisodiy potensialning haqiqatda qoplanish muddati me'yorga nisbatan 0,4 yilga (8,7–8,3) ko'p ekanligi aniqlandi.

Iqtisodiy salohiyat (potensial)ning ishlatilish muddatini aniqlash uchun shartli ravishda, uning umumiy summasi joriy xarajatlari (Ip^{ix}) summasiga bo'linadi, ya'ni:

$$I_{pim} = Ip^k : Ip^{ix}.$$

Tahlil qilinayotgan savdo aksiyadorlik jamiyatida iqtisodiy potensialdan foydalanganlikning joriy xarajatlar summasi haqiqatda 4246,3 ming so'mni tashkil qildi.

17.2-chizma. Korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial)ning tarkibiy tuzilishi.

U holda iqtisodiy potensialning ishlatilish muddati 17,4 yilga (74032,2 : 4246,3) teng bo'ladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, tahlil qilinayotgan obyekt iqtisodiy potensialning qiymati 17,4 yilga yangi yaratilgan mahsulotga o'z qiymatini to'liq o'tkazib bo'lar ekan.

17.3. Korxonada iqtisodiy salohiyati (potensialini)ni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularni tasniflash va aniqlash yo'llari

Iqtisodiy tahlilning maqsadi va asosiy vazifalaridan biri tahlil qilinayotgan obyekt yoki kategoriyani to'g'ri va batafsil baholash uchun uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqishdan hamda ularni nazariy va metodologik jihatdan asoslashdan iboratdir.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati bu keng qamrovli va teran tushuncha. Uning holati va undan foydalanish darajasi to'g'risida to'liq xulosa chiqarish uchun albatta ko'rsatkichlar tizimi (sistemi)dan foydalanish lozim. Ammo ko'rsatkichlar sonining ko'pligi yoki ozligiga qarab o'rganilayotgan obyekt yoki kategoriyani baholash uchun yetarli yoki kam degan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Shu tufayli ko'rsatkichlardan to'g'ri va oqilona foydalanish yo'llarini ishlab chiqish lozim.

Ko'rsatkichlar haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun, eng avvalo ularni ilmiy asoslangan holda tasniflash lozim. Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlar juda ko'p belgilari bilan tasniflanadi. Ammo ushbu ishda korxonada iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni faqat iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasnifini ko'rib chiqamiz. Chunki ko'rsatkichlarni ushbu belgisi bilan tasniflash iqtisodiy xulosa chiqarish uchun yetarli bo'ladi.

Korxonada iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarning iqtisodiy mazmuniga qarab quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

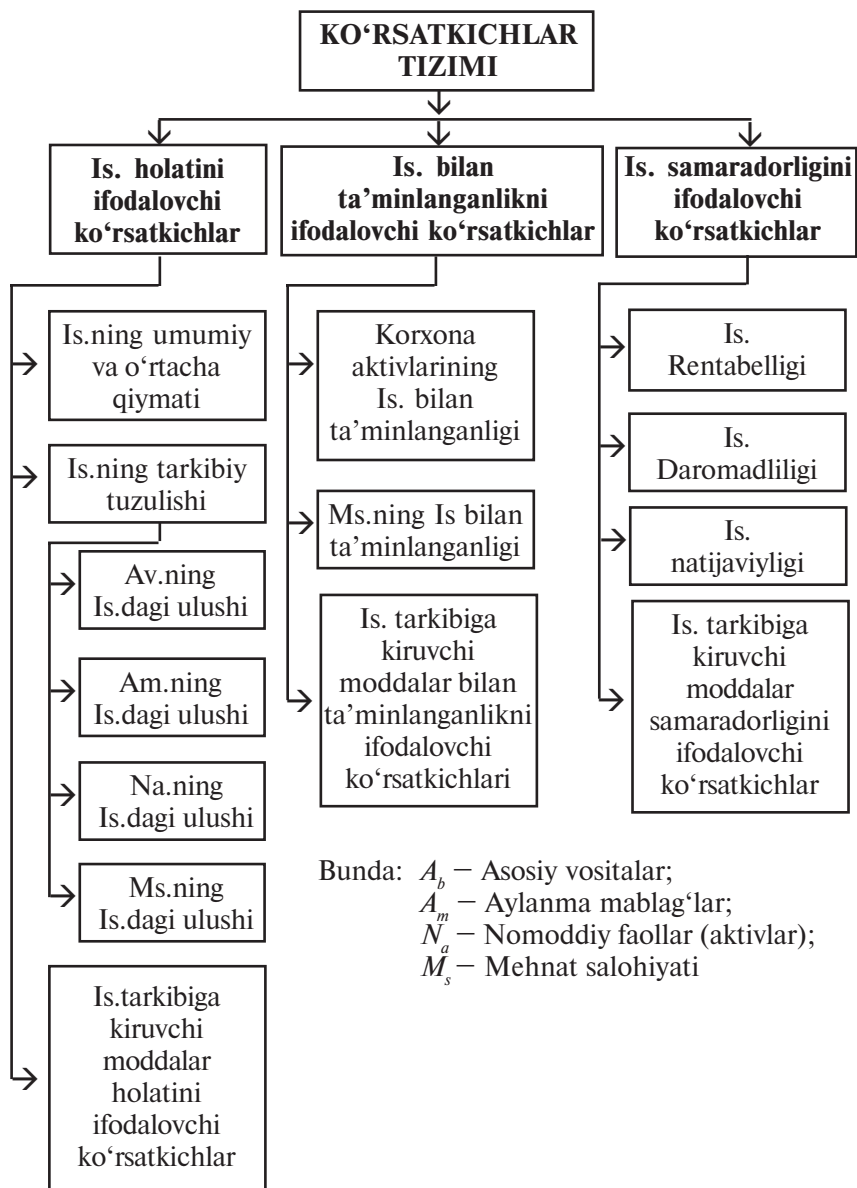
- iqtisodiy salohiyat holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar;
- iqtisodiy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Ushbu ko'rsatkichlar tasnifi 17.3-chizmada keltirilgan.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, korxonada iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar talaygina. Ularning har biri ma'lum miqdorga ega bo'lmog'i va tahlil qilinayotgan kategoriyani u yoki bu jihatini ifodalomog'i lozim. Buning uchun esa albatta aniq axborot ma'lumotlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ma'lumotlarni shakllantirishda, to'plashda va ulardan foydalanishda iqtisodiy tahlilning SAHTXOB tamoyiliga tayanish maqsadga muvofiqligi asoslandi. Ushbu tamoyilning mazmuni S – tegishli adabiyotlarda¹ o'z

¹ M.K. Pardayev. Korxonada iqtisodiy salohiyati rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar //O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi. 2000 y. 22–24-betlar. I. Axmatov, M.K. Pardayev. Iqtisodiy tahlilda «SAHTXOB» – Iqtidorli yoshlar-salohiyatimiz asosi. Samarqand. 1999-y. 67-bet.

17.3-chizma. Korxonalar iqtisodiy salohiyati (potensialini)ni (Kis) ifodalovchi ko'rsatkichlar tasnifi.

aksini topgan. Ushbu maqolalarda SAHTXOB tamoyilining zarurligi, uning nazariy va amaliy ahamiyati tegishli dalillar bilan asoslangan.

Tahlilning eng muhim vazifalaridan biri ko'rsatkichlarni aniqlash usullarini ishlab chiqishdan iboratdir. Hozirgi paytda bu borada ancha takomillashgan tavsiyalar mavjud. Xususan, I.T.Abdukarimov¹, I.O. Voljin, V.V. Ergashboyevlar² har bir ko'rsatkichni aniqlashning nazariy jihatdan formulalarini keltirish bilan birga ularning ma'lumotlarini qaysi axborot manbalaridan olish lozimligini ham ko'rsatib bergan. Ushbu usulni amaliy va uslubiy qo'llanmalarda qo'llash ishning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Ushbu ishda hozirgi takomillashgan tavsiyalarga amal qilgan holda taklif qilingan barcha ko'rsatkichlarni aniq ma'lumotlarga asoslanib baholash yo'llarini ko'rsatib berishga harakat qilingan. Chunki, iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan birorta ko'rsatkich mavhum, noaniq, hisoblanishi qiyin bo'lmasligi lozim. Ushbu xulosalardan kelib chiqib korxonaga iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarning nimani ifodalashi, aniqlanish yo'llari va axborot manbalarini guruhlar bo'yicha ko'rib chiqiladi (17.1-jadval).

Keltirilgan ko'rsatkichlar uchun axborotlar asosan buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotlardan olinadi.

Ammo shuni e'tirof etish kerakki, iqtisodiy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlarda korxonaning iqtisodiy salohiyatiga va uni ifodalovchi ko'rsatkichlarga yetarli darajada ahamiyat berilmagan. Tahlilga bag'ishlangan deyarli barcha adabiyotlarda korxonaga iqtisodiy salohiyatining aktivlari (asosiy vositalar, aylanma mablag'lar va nomoddiy faollar) buxgalteriya balansi ma'lumotlariga asosan tahlil qilingan xolos. Korxonaning iqtisodiy salohiyati tushunchasini, uni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash yo'llariga bag'ishlangan taklif va tavsiyalar biz tomondan ko'tarilib kelinmoqda. Bu xususda bir qancha adabiyotlarda³ tavsiyalari bayon qilingan. Ushbu kategoriyani tahlil qilish usullari iqtisodiy tahlil fani bo'yicha o'quv dasturiga⁴ ham kiritilgan.

---

¹ *Abdukarimov I.T.* Как читат и анализироват финансовую отчетност. — Т.: Из. дом «Мир экономики и право», 1998. *Abdukarimov I.T.* Moliyaviy hisobotni ish va tahlil qilish yo'llari. — Т.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999.

² *Voljin O.I., Ergashboyev V.V.* Moliyaviy tahlil. — Т.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998., *Saviskaya G.V.* Анализ хозяйственной деятельности предприятий. — М.: ИП «Экоперспектива», 1997. va h.k.

³ *M.K. Pardayev.* Moliyaviy tahlil muammolari. //Iqtisod va hisobot, №1, 1997. 43–45-betlar. *M.K. Pardayev* tahlil metodologiyasi. — Samarqand, SamKI, 1997, 59–61-betlar, *M.K. Pardayev, B.I. Isroilov.* Moliyaviy tahlil. —Т.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999., *M.K. Pardayev.* Korxonaning iqtisodiy salohiyatini tahlil qilish». Samarqand, SamKI, 1998 va h.k.

⁴ *Pardayev M.K.* Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish asoslari. — Samarqand. SamKI. 1996 (o'quv dasturi), *Pardayev M.K.* Taqlil va xo'jalik konyukturasi monitoringi. — Samarqand, SamKI, 1996. (o'quv dasturi). *Abdukarimov I.T.* va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. Samarqand, SamKI, 1999 (o'quv dasturi).

Korxonada iqtisodiy salohiyati (potensialini) ifodalovchi ko'rsatkichlarning mazmuni va aniqlanish yo'llari

Ko'rsatkichlarning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi	Axborot manbalarida ifodalanishi
1	2	3	4
1. Is. holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar			
1.1. Is. umumiy va o'rtacha qiymati	Tahlil davrida Is. summasining o'rtacha necha so'm ekanligini ifodalaydi	$\frac{Is.yb + Is.yo}{2}$	
1.2. Is. ning tarkibiy tuzilishi	Is. har bir moddasining (Isi) umumiy summadagi ulushini ifodalaydi	$\frac{Is_i}{Is} \times 100$	
1.2.1. Av. ning Is. umumiy summasidagi ulushi	Av. ning Is. umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{Ab}{Is} \times 100$	
1.2.2. Am. ning Is. umumiy summasidagi ulushi	Am. ning Is. umumiy hajmida necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi	$\frac{Am}{Is} \times 100$	
1.2.3. Na. ning Is. umumiy summasidagi ulushi	Na. ning Is. umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{Na}{Is} \times 100$	
1.2.4. Ms. ning Is. umumiy summasidagi ulushi	Mehnat salohiyatining Is. umumiy summasida necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi	$\frac{Ms}{Is} \times 100$	
1.3. Is. tarkibiga kiruvchi moddalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar	Is. tarkibiga kiruvchi har bir moddasi (Av. Am. Na. Ms.) bo'yicha ularning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi tegishli moddalar tahlil qilinganda alohida tasvirlanadi	Ushbu ko'rsatkichlar tegishli moddalarni tahlil qilganda aniqlanadi.	

1	2	3	4
2. Is. bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar			
2.1. Korxonada aktivlarining Is. bilan ta'minlanganligi	1 so'm korxonada aktivlari summasiga qancha Is. summasi to'g'ri kelganligini ko'rsatadi	$\frac{Is}{B}$	
2.2. Ms. ning Is. bilan ta'minlanganligi	1 so'm mehnat salohiyati qiymatiga qancha Is. summasi to'g'ri kelganligini ifodalaydi	$\frac{Is}{Ms}$	
2.3. Is. tarkibiga kiruvchi moddalar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar	Is. ning tarkibiga kiruvchi har bir moddasi bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi Av. Am. Na. Ms. ko'rsatkichlar o'rganilganda alohida tasvirlanadi	Ushbu ko'rsatkichlar tegishli moddalarni tahlil qilganda aniqlanadi.	
3. Korxonada Is. samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar			
3.1. Is. rentabelligi	100 so'm iqtisodiy salohiyat qiymatiganecha so'm foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi	$\frac{F}{Is} \times 100$	
3.2. Is. daromadliligi	100 so'm Is. qiymatiganecha so'm daromad to'g'ri kelishini ifodalaydi		
3.3. Is. natijaviyligi	1 so'm Is. qiymatiganecha so'm natijaviy ko'rsatkich (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti va h.k.) to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$\frac{D}{Is} \times 100$	
3.4. Is. tarkibiga kiruvchi moddalar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar	Is. tarkibiga kiruvchi moddalar (Av. Am. Na. Ms.) samaradorligini o'rganishda ko'rsatkichlar tizimi shaklida foydalaniladi	Ushbu ko'rsatkichlar tegishli moddalarni tahlil qilganda aniqlanadi	

Ko‘rinib turibdiki, korxonaning iqtisodiy salohiyati va uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar xususida ancha tavsiyalar aytilgan va ular ma‘lum darajada e‘tirof etilmoqda. Biroq ushbu ko‘rsatkichlarni tahlil qilish usullari hamon yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu holat uni ifodalovchi ko‘rsatkichlarni nazariy jihatdan har birini asoslashni va so‘ngra ularni tahlil qilish usullarini ishlab chiqishni taqozo qiladi.

Shu jihatdan korxonaga iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini asoslash va ularni tahlil qilish yo‘llarini ishlab chiqish nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki xo‘jalik yurituvchi subyektlarga daromad (foyda) keltirishda, uning faoliyatini ta‘minlashda korxonaning aktivlari bilan birga unda band bo‘lgan mehnat salohiyatlari ham ishtirok etadi.

Iqtisodiy jarayonlarning sodir bo‘lishi uchun, ta‘kidlanganidek, asosiy va aylanma mablag‘lar bilan ish kuchining ham ishtiroki lozim. Hozirgi paytda ushbu ko‘rsatkichlar bilan birgalikda nomoddiy faollar ham korxonaga ma‘lum darajada daromad (foyda) keltirishda ishtirok etadi. Shu tufayli tahlil jarayonida ushbu holatlarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

17.4. Korxonaga iqtisodiy salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar omilli tahlilining metodologik jihatlari

Korxonaga iqtisodiy salohiyati (potensial) samaradorligini aniqlashda, samaradorlikning mumtoz ta‘rifidan kelib chiqqan holda, natijaviy ko‘rsatkichlarni iqtisodiy salohiyatining qiymatiga nisbati olinadi. Yuqorida ta‘kidlanganidek, korxonaning natijaviy ko‘rsatkichlari birqancha ko‘rsatkichlar tizimidan iboratdir. Ularga ish natijasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar (sanoatda-ishlab chiqarilgan yoki sotilgan mahsulot hajmi, qurilishda bajarilgan qurilish montaj ishlarining hajmi, transportda tashilgan yuk hajmi – tonna km da, savdoda – tovar aylanmasi (oboroti)ning hajmi va h.k.), daromadalar, foyda kabi ko‘rsatkichlari kiradi.

Ish hajmini ifodalovchi ko‘rsatkichlarga korxonaning yalpi natijasini ifodalovchi ko‘rsatkichlari kiradi. Daromadlarni ifodalovchi ko‘rsatkichlarga daromadning turli xillari (yalpi daromad, soliqqa tortiladigan daromad, asosiy faoliyat daromadi, tasodifiy daromad kabilari) kiradi.

Ulardan qaysi ko‘rsatkichni tanlab olish bevosita tahlilning maqsadi va vazifalariga bog‘liq.

Foyda xususida ham xuddi shunday fikirlarni aytish mumkin. Chunki uning ham turlari ko‘p. Masalan, bular tarkibiga yalpi foyda, marjinal foyda, sof foyda, taqsimlanmagan foyda, moliyaviy faoliyat foydasi, umum-xo‘jalik foydasi, tasodifiy foyda kabilarni kiritish mumkin.

Tahlil jarayonida qaysi ko‘rsatkichdan qay holatda foydalanish ham uning maqsad va vazifalariga bevosita bog‘liq. Shu tufayli, ushbu ko‘rsatkichlar tahlili uchun metodologik asos tariqasida korxonaning iqtisodiy

salohiyati umumiy qiymatining samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanishni maqsadga muvofiq deb topildi.

Bu ko'rsatkichlar tizimi nazariy va metodologik jihatdan asoslangan hamda u o'quv va amaliyotda tegishli sinovdan o'tgan.

Iqtisodiy salohiyat tushunchasi, uning samaradorligini tahlil qilish yo'llari muallif rahbarligida tadqiqotchi B.I. Isroilov tomonidan himoya qilindi¹. Ko'rinib turibdiki, korxonalar iqtisodiy salohiyati, iqtisodiy tahlil fanining muhim obyekti sifatida olimlar va amaliyotchilar o'rtasida tan olinmoqda va mustaqil tahliliy ko'rsatkich sifatida shu fanning tarkibiy qismidan joy olmoqda. Zero ko'rsatkichlar ushbu fan bo'yicha ishlab chiqilgan o'quv dasturiga² va birqancha ma'ruza matnlariga³ ham kiritilgan.

Korxonalar iqtisodiy salohiyati (potensial) samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimiga, ta'kidlanganidek, quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy salohiyatning natijaviyligi (Isa);
- iqtisodiy salohiyatning daromadligi (Isd);
- iqtisodiy salohiyatning foydaliligi (rentobelligi); (Isr).

Ushbu ko'rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda bo'ladi. Shu tufayli tahlil jarayonida ularni bir-biri bilan bog'liq ravishda birgalikda o'rganish maqsadga muvofiq. Bu uchun esa quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilinadi (17.4-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonalar iqtisodiy salohiyati samaradorligi hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan ancha oshgan. Uning rentabelligi o'tgan yilga nisbatan 126,3 % ni tashkil qilgan bo'lsa, daromadligi 130,5 % ni, natijaviyligi esa 116,4 % ni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy salohiyat samaradorligini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'sish sur'atiga ega bo'lgan. Ammo bu umumiy yaxlit xulosa chiqarish imkonini bermaydi. Shu uchun ushbu ko'rsatkichlar tizimiga asosan kompleks ko'rsatkich hajmini aniqlashni tavsiya qilinadi. Buning uchun quyidagi formulani qo'llash mumkin:

$$Iskk = (Isr \times Kmr) + (Isd \times Kmd) + (Isa \times Kma).$$

Bunda: *Iskk* – iqtisodiy salohiyat kompleks ko'rsatkichi;

Kmr – iqtisodiy salohiyat rentabelligining mohiyatlik koeffitsientidir (*Kmr* = 10).

---

¹ B.I. Isroilov. Aksiyadorlik jamiyatlarida buxgalteriya hisobi va tahlilini takomillashtirish.

² M.H. Pardayev. Iqtisodiy tahlil. O'quv dasturi. Samarqand, SamKI, 1998.

³ Pardayev M.Q. Korxonaning mehnat potentsiali tahlili. – Samarqand, SamKI, 1997. Pardayev M.K. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini tahlil qilish. – Samarqand, SamKI, 1998. Pardayev M.K. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligini baholash va tahlil qilish usullari. – Samarqand, SamKI, 1999. Pardayev M.K. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensial) tahlili. – Samarqand, SamKI, 2000.

Korxonada iqtisodiy salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarning hisobot yilidagi holati (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	O'zgarish sur'ati %
I.Hajm ko'rsatkichlari				
1.Foyda	368,0	496,2	+128,2	134,8
2.Daromad	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.Sotilgan mahsulot hajmi	4583,3	5694,5	+1111,2	124,2
4.Iqtisodiy salohiyat (potensial) qiymati.	1179,0	12590,0	+795,0	106,7
II.Nisbiy ko'rsatkichlar				
5.Iqtisodiy salohiyat rentabelligi (Isf), % (1 q:4 q) 001	3,12	3,94	+0,82	126,3
6.Iqtisodiy salohiyat daromadliligi (Isd) tiyin (2q:4q).	4,33	5,65	+1,32	130,5
7.Iqtisodiy salohiyat natijaviyligi (Isq) tiyin (3q :4q)	38,86	45,23	+6,37	116,4
8.Iqtisodiy salohiyat samaradorligining kompleks ko'rsatkichi $5qx10+ 6 qx5+ 7qx1$	91,71	112,88	+21,17	123,1

Manba. Korxonaning xo'jalik faoliyatini ifodalovchi ayrim ma'lumotlar. Tahlilning metodologik jihatini ta'minlash maqsadida. Muallif tomonidan o'zgartirilib berilmoqda.

K_{ma} – iqtisodiy salohiyat daromadliligining mohiyatining koeffitsienti ($K_{ma} = 5$)

K_{mq} – iqtisodiy salohiyat natijaviyligining mohiyatining koeffitsienti ($K_{mq} = 1$)

Ushbu formulani jadval ma'lumotlariga qo'llash uchun har bir ko'rsatkichning mutloq miqdorini uning mohiyatlilik koeffitsientiga ko'paytiriladi va chiqqan natija jamlanadi. U holda korxonada iqtisodiy salohiyati samaradorligining kompleks ko'rsatkichi o'tgan yilda 91,71 ga ($3,12 \times 10 + 4,33 \times 5 + 38,86 \times 1$) va hisobot yilida 112,88 ga ($3,94 \times 10 + 5,65 + 45,23 \times 1$) teng ekanligini ko'ramiz. Kompleks ko'rsatkichining miqdori o'tgan yilga nisbatan 21,17 ga yoki 123,1 % ga o'sgan. Demak, barcha ko'rsatkich bo'yicha natija hisobot yilida, o'tgan yilga nisbatan o'rta hisobda 23,1 % ga ko'p o'sgan.

Iqtisodiy tahlilning eng muhim bosqichi va asosiy maqsadi natija o'zgarishiga alohida omillar ta'sirini hisoblashdan iboratdir. Bu yerda natijaviy

ko'rsatkich sifatida iqtisodiy salohiyat samaradorligining har bir ko'rsatkichini olish va ularni alohida tahlil qilish yo'llarini ishlab chiqish mumkin.

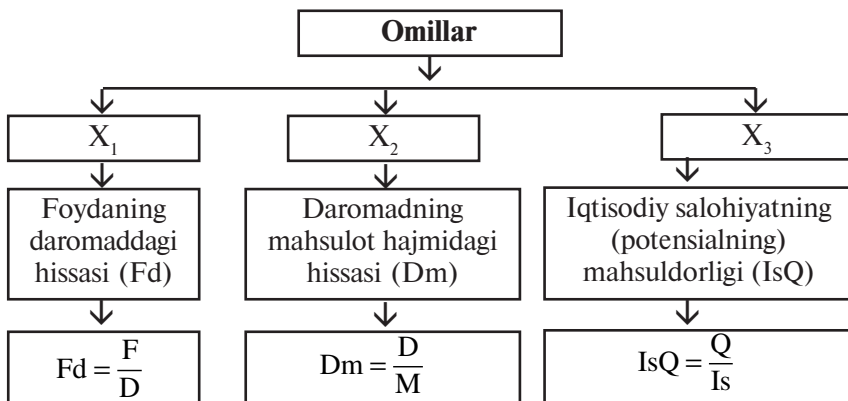
Metodologik asos sifatida iqtisodiy salohiyat rentabelligi ko'rsatkichining omilli tahlilga to'xtalish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida har bir ko'rsatkichning foydaliligi ko'rsatkichlar tizimida muhim o'rinni egallaydi. Korxonada iqtisodiy salohiyati rentabelligi o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- foydaning daromaddagi hissasi (Fd) - x_1 ;
- daromadning mahsulot hajmidagi hissasi (Dm) - x_2 ;
- iqtisodiy salohiyatning natijaviyligi (Isa) - x_3 .

Ushbu omillar o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Isr = Fd \cdot Dm \cdot IsQ = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 = \sum_{i=1}^3 X_i.$$

Ularning bir-biri bilan bog'liqligi 17.9-chizmada tasvirlangan.

17.9-chizma. Iqtisodiy salohiyat samaradorligi o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarning o'zaro bog'liqligi.

Ushbu chizmada keltirilgan omillarning ta'sirini tahlilning turli usullari bilan aniqlash mumkin. Tahlilning an'anaviy usullaridan biri bo'lgan zanjirli almashtirish usulini qo'llab yechish yo'lini ishlab chiqildi. Ushbu formulaga asosan iqtisodiy salohiyat rentabelligining o'zgarishiga uchta omil ta'sir qiladi. Ularning ta'siri quyidagicha hisoblanadi.

1. Iqtisodiy salohiyat rentabelligining o'zgarishiga foyda summasing daromaddagi hissasi o'zgarishining ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta U_{X_1} = (X_1^h \cdot X_2^r \cdot X_3^r) - (X_1^r \cdot X_2^r \cdot X_3^r).$$

2. Tahlil qilinayotgan natijaviy ko'rsatkichga daromadning mahsulot hajmidagi hissasining o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta U_{X_2} = (X_1^h \cdot X_2^h \cdot X_3^r) - (X_1^h \cdot X_2^r \cdot X_3^r).$$

3. Iqtisodiy salohiyat rentabelligiga uning natijaviyligi o'zgarishining ham ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta U_{X_3} = (X_1^h \cdot X_2^h \cdot X_3^h) - (X_1^h \cdot X_2^h \cdot X_3^r).$$

Barcha omillar ta'siri natijaning umumiy o'zgarishiga teng bo'lishi lozim:

$$\Delta U = \Delta U_{X_1} \pm \Delta U_{X_2} \pm \Delta U_{X_3}.$$

Ushbu omillarning natijaga ta'sirini aniqlash uchun oldin omillarning miqdori aniqlanadi. Buning uchun 17.5-jadval tuzish tavsiya qilinadi.

Mehnat potentsialning qiymati o'tgan yilda 2450 ming so'mni, hisobot yilida 2890 ming so'mni tashkil qilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy salohiyat rentabelligi tahlil davrida 0,82 bandga yoki 126,3%ga ko'paygan. Bunga ta'sir qiluvchi barcha omillar (foydaning daromaddagi hissasidan tashqari) miqdori oshgan. Ularning natijaga ta'siri qanday bo'lganligini aniqlash uchun 17.6-jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning iqtisodiy salohiyat rentabelligi oshgan. Bu o'zgarish quyidagi omillar ta'sirida sodir bo'lgan.

1. Foydaning daromaddagi ulushining 2,30% kamayganligi korxonada iqtisodiy potentsiali rentabelligik darajasini 0,10% (3,02–3,12) kamaytirgan.

17.5-jadval

Iqtisodiy salohiyat samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarning miqdorini aniqlash hisob-kitobi (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati %
1. Hajm ko'rsatkichlari				
1. Foyda	368,0	496,2	+ 128,2	134,8
2. Daromadlar	511,0	711,7	+ 200,7	139,3
3. Sotilgan mahsulot hajmi	4583,3	5694,5	1111,2	124,3
4. Iqtisodiy salohiyat (potensial) qiymati	11795,0	1259,0	+795,0	106,7
Nisbiy ko'rsatkichlar				
5. Foydaning daromaddagi hissasi, % (X1) (1 : 2)	72,02	69,72	-2,30	96,8
6. Daromadning mahsulot hajmidagi hissasi, % (X2) (2:3)	11,15	12,50	+1,35	112,1
7. Iqtisodiy salohiyat (potensia-li)ning natijaviyligi% (X3) (3:4)	38,86	45,23	+6,37	116,4
8. Iqtisodiy salohiyat (potensia-ling) rentabelligi, % (U) (1:4)	3,12	3,94	40,82	126,3

**Iqtisodiy salohiyat (potensial) samaradorligiga ta'sir etuvchi
omillar ta'sirini aniqlash hisob-kitobi**

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar		
					I	II	III
1.	Foydaning daromaddagi ulushi	72,02	69,72	-2,30	69,72	69,72	69,72
2.	Daromadning sotilgan mah-sulotdagi hissasi, koeffitsiyent	0,1115	0,1250	+0,0135	0,1115	0,1250	0,1250
3.	Iqtisodiy salohiyatning (potensial)ning natijaviyligi, koeffitsiyent	0,3886	0,4523	+0,0637	0,3886	0,3886	0,4523
4.	Iqtisodiy salohiyat (potensial) rentabelligi, %	3,12	3,94	+0,82	3,02	3,39	3,94

2. Daromadning mahsulotdagi hissasining 1,35% ko'payganligi, iqtisodiy potensial rentabelligini 0,37% (3,39–3,02) oshirgan.

3. Iqtisodiy potensial natijaviyligining 6,37 % oshganligi uning rentabellik darajasini 0,55% (3,94–3,39) ko'paytirgan.

Barcha omillar ta'siri iqtisodiy potensial rentabelligi darajasining umumiy o'zgarishiga teng: $-0,10+0,37+0,55=+0,82$.

Xuddi shunday boshqa omillar ta'sirini va ushbu omillarning ta'sirini boshqa usullarni qo'llagan holda ham hisoblash mumkin. Ushbu bobda metodologik asos bo'lishi uchun faqat bitta ko'rsatkichga ta'sir qiluvchi uchta omilni tahlil qilish bilan chegaralandi.

Omili tahlil korxonada mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlarni axtarib topish imkonini ham beradi. Misolda tahlil qilingan natijaviy ko'rsatkich – korxonada iqtisodiy salohiyati rentabelligining miqdori 0,82%ga oshgan. Ammo uning yanada oshish imkoniyati bo'lgan. Masalan, foydaning daromaddagi ulushi 2,30% kamayganligi natija ko'rsatkichini 0,10% kamaytirib yuborgan. Agarda ushbu ko'rsatkichning miqdori o'tgan yilgi hajmda saqlanib qolganda edi iqtisodiy salohiyat rentabelligi yana 0,10% oshgan bo'lar edi. U holda uning haqiqiy miqdori 3,94% emas, balki 4,04 bo'lar edi ($3,94 + 0,10 = 4,04$). Uning o'tgan yilga nisbatan farqi 0,82% emas, balki 0,92 % ga ($0,82 + 0,10$) teng bo'lardi. U holda mazkur ko'rsatkichning o'sish sur'ati 126,3% emas balki 129,5%

$$\left(\frac{4,04}{3,12}\right) \cdot 100 = 129,5$$

ni tashkil qilgan bo'lar edi.

Ko'rinib turibdiki, omilli tahlilning amaliyotda qo'llanilishi hozirgi iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida, nafaqat nazariy, balki muhim amaliy ahamiyatga ega ekan. Korxonada iqtisodiy potensialini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lganligi tufayli uning samaradorlik darajasi ham ana shu ko'rsatkichlar ta'sirida shakllanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning iqtisodiy potentsiali samaradorligini aniqlash uchun foyda summasini (F) uning to'la qiymatiga (I_p) bo'linishini ko'rgan edik. Agar uning qiymatini boshqa ko'rsatkichlar bilan bog'liq holda qaralsa, iqtisodiy potentsial rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar soni ko'payishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichga shu aniqlangan omillar ta'sirini hisoblash uchun eng avvalo uning to'liq qiymatini keltirilgan va joriy xarajatlar summasining o'zgarishi bilan bog'liq omillarni olish ham mumkin. Iqtisodiy potentsialning samaradorligiga yuqorida qayd etilgan omillarning ta'sirini hisoblash uchun quyidagi bog'liklikdan foydalanish tavsiya qilinadi:

$$\frac{F}{I_p^k} = \frac{F}{I_p^{jx}} \times \frac{I_p^{jx}}{I_p^{kx}} \times \frac{I_p^{kx}}{I_p^k}.$$

Bunda: F – foyda summasi

I_p^{jx} – joriy xarajatlar summasi;

F/I_p^{jx} – iqtisodiy potentsial joriy xarajatlarning samaradorligi;

I_p^{kx} – keltirilgan xarajatlar summasi;

I_p^{jx}/I_p^{kx} – iqtisodiy potentsial joriy xarajatlarning keltirilgan xarajatlardagi hisyasi;

I_p^g – iqtisodiy potentsialning umumiy qiymati;

I_p^g / I_p^k – iqtisodiy potentsial keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi hisyasi.

Ushbu formuladagi natijani «U» va omillarni mos ravishda X_1 , X_2 va X_3 deb belgilasak u quyidagi shaklga ega bo'ladi:

$$U = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 = \sum_{i=1}^3 X_i \quad (i=1,3)$$

Ushbu formulaga tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullarni va amaliy ma'lumotlarni qo'llab yechilsa, iqtisodiy potentsial samaradorligining o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblash mumkin. Iqtisodiy potentsial samaradorligining o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblash uchun zanjirli almashtirish usulini tavsiya qilinadi.

1. Iqtisodiy potentsial samaradorligining o'zgarishiga joriy xarajatlar samaradorligining ta'sirini (ΔU_{X_1}) topish uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\Delta U_{X_1} = (X_1^h \cdot X_2^r \cdot X_3^r) - U_r.$$

Bunda: R indeksi – ko'rsatkichning rejas;

X indeksi – ko'rsatkichning haqiqiy miqdori.

2. Iqtisodiy potensial samaradorligining o'zgarishiga joriy xarajatlarning keltirilgan xarajatlardagi hissasi o'zgarishning ta'sirini (ΔU_{x_2}) aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta U_{x_2} = (X_1^h \times X_2^h \times X_3^r) - (X_1^x \times X_2^r \times X_3^r).$$

3. Iqtisodiy potensial joriy xarajatlarining keltirilgan xarajatlardagi hissasi o'zgarishining (ΔU_{x_3}) ta'sirini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta U_{x_3} = U_1 - (X_1^h - X_2^h \times X_3^r).$$

Barcha omillar ta'siri samaradorligining umumiy o'zgarishiga teng bo'ladi:

$$U = \Delta U_{x_1} + \Delta U_{x_2} + \Delta U_{x_3}.$$

Ushbu usulning amaliy jihatidan qulayligini va amaliyotda foydalanish mumkinligini isbotlash uchun quyidagi jadvaldan foydalanish tavsiya qilinadi. Birinchisi, iqtisodiy potensial samaradorligini aniqlash usuli (17.7-jadval).

17.7-jadval

Tahlil qilamayotgan obyektida hisobot davrida iqtisodiy potensial rentabelligi va u bilan bog'liq ko'rsatkichlarni aniqlash usuli

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (-, +)	O'sish sur'ati
I Hajm ko'rsatkichlari					
1.	Foydasummasi, ming sum	368,0	496,2	+128,2	134,8
2.	Iqtisodiy potensialning umumiy qiymati, ming sum	11745,0	12590,0	+795,0	106,7
3.	Iqtisodiy potensialga tog'ri keladigan xarajatlar ming so'm	1468,9	1429,5	+39,4	97,7
4.	Iqtisodiy potensialning joriy xarajatlari, ming so'm	356,2	377,4	+21,2	106,0
II Nisbiy ko'rsatkichlar					
5.	Iqtisodiy potensialning rentabelligi, % (1q : 2q) x100	3,12	3,94	+0,82	126,3
6.	Iqtisodiy potensial joriy xarajatlari samaradorligi, % (1q:4q x100)	103,30	131,47	+28,17	127,3
7.	Iqtisodiy potensial joriy xarajatlarining keltirilgan xarajatlardagi hissasi, koeff. (4q: 3q)	0,2425	0,2640	+0,0215	108,9
8.	Iqtisodiy potensial keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi hissasi, koeffitsient (3q:2q)	0,1245	0,1135	0,0110	91,2

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot davrida foyda summasi 134,8 % yoki 128,2 ming so'mga oshgan. Iqtisodiy potensialining umumiy qiymati esa o'tgan yilga nisbatan 795,0 ming so'mga yoki 6,7 % ga ko'paygan. Ammo iqtisodiy potensialga to'g'ri keladigan keltirilgan xarajatlar summasi 39,4 ming so'mga yoki 2,7 %ga kamaygan. Joriy xarajatlar summasi esa 21,2 ming so'mga yoki 6,0 %ga oshgan. Oqibatda iqtisodiy potensialning rentabelligi 0,82 punktga va boshqa shu bilan bog'liq birqancha ko'rsatkichlarning ham oshganligi ko'rinib turibdi. Faqat keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi hissasi 8,8 % kamaygan. Biroq ushbu jadval ma'lumotlari iqtisodiy potensial rentabelligining o'zgarishiga qaysi omillar qay darajada ta'sir qilganligini tasvirlay olmaydi. Shu tufayli omilli tahlil uchun quyidagi ikkinchi jadvaldan foydalanishni tavsiya qilamiz (17.8-jadval).

17.8-jadval

Iqtisodiy potensial samaradorligiga alohida omillar ta'sirini hisoblash

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	Zanjirli almashtirishlar		
					I	II	III
1.	Iqtisodiy potensial joriy xarajatlari samaradorligi, %	103,30	131,47	+28,17	131,47	131,47	131,47
2.	Iqtisodiy potensial joriy xarajatlarning keltirilgan xarajatlardagi hissasi	0,2425	0,2640	+0,0215	0,2425	0,2640	0,2640
3.	Iqtisodiy potensial keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi xissasi	0,1245	0,1135	-0,0110	0,1245	0,1245	0,1135
4.	Iqtisodiy potensialning rentabelligi, %	3,12	3,94	+0,82	3,97	4,32	3,94

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, iqtisodiy potensial rentabelligining oshishiga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Iqtisodiy potensial joriy xarajatlar samaradorligining 28,17 punktga oshganligi iqtisodiy potensial umumiy rentabelligini 0,85 punktga (3,97–3,12) oshishiga muvoffiq bo'ldi.

2. Iqtisodiy potensial joriy xarajatlarning keltirilgan xarajatlardagi hissasi ham 0,0215 punktga oshgan. Bu esa iqtisodiy potensial rentabelligining 0,35 punktga (4,32–3,97) ko'paytirgan.

3. Iqtisodiy potensialning keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi hissasi 0,0110 punktga kamaygan. Bu omil iqtisodiy potensial rentabelligini

0,38 punktga (3,94–4,32) kamaytirgan. Barcha omillar ta'siri evaziga iqtisodiy potensial rentabelligi 0,82 punktga (0,85 +0,35 – 0,38) oshgan.

Ushbu hisob-kitob natijasi ham korxonada iqtisodiy potentsiali rentabelligini oshirishning ichki imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatmoqda. Bu bevosita iqtisodiy potensial keltirilgan xarajatlar umumiy qiymatning kamayishida nomoyon bo'lmoqda. Keltirilgan xarajatlarning shunday yuzaki qaraganda, ko'payishi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkinday ko'rinadi. Ammo keltirilgan xarajatlarning ko'payishi iqtisodiy potensial qiymatining yangi yaratilayotgan mahsulotga (ish, xizmatga) tezroq ko'chayotganligi va uning qoplanish muddatini tezlashtirayotganligidan dalolat beradi.

Misolda iqtisodiy potentsiali keltirilgan xarajatlarning umumiy qiymatidagi hissasi o'tgan yilgi darajada qolganda edi rentabellik darajasi yana 0,38 punkt % oshgan bo'lur edi. U holda rentabellik darajasining haqiqiy miqdori 3,94 % emas, balki, 4,32 % ni (3,94 + 0,38) tashkil qilgan bo'lur edi. O'tgan yilga nisbatan uning farqi 0,82 % emas, balki, 1,20 % ga (4,32–3,12) teng bo'lardi.

Ko'rinib turibdiki, omilli tahlil hozirgi sharoitda ichki imkoniyatlarni axtarib topish uchun muhim iqtisodiy dastaklardan biri ekan. Shu tufayli uning nazariy va metodologik asosini yaratish muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Bozor munosabatlarga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida korxonaning iqtisodiy salohiyatidan ham samarali foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ammo bu muammo iqtisodiy adabiyotlarda yetarli darajada tadqiq qilinmagan. Buni inobatga olib, ishning navbatdagi bobi aynan shu moliyaviy salohiyatni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish muammolariga bag'ishlanadi.

18-Bob. KORXONADA ASOSIY VOSITALARNI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLARNI ANIQLASH VA TAHLIL YO'LLARI

18.1. Korxonaning asosiy vositalarini baholash turlari

Bozor munosabatlari sharoitida har bir tadbirkor, korxonah rahbari va investor korxonaning moliyaviy holati ko'rsatkichlarini baholash va tahlil qilish usullarini egallagan bo'lishi va ular asosida maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilishni bilishi lozim. Albatta, asosiy vositalar tahliliga oid ko'p adabiyotlar chop etilgan. Ammo ularning ko'pi rejali iqtisodiyot sharoitiga mos edi. Hozir esa asosiy vositalarga yondoshuv tubdan o'zgarib ketdi. Uni baholash, amartizatsiyalash, hisobga olish kabi muhim jihatlari bugungi kun talablaridan kelib chiqib tubdan o'zgartirildi. Bularning hammasi uni tahlil qilish usullariga ham ayrim o'zgartirishlar kiritishni taqozo qiladi.

Asosiy vositalarning ahamiyati shundan iboratki, ular mehnat jarayonida mulkiy shaklini saqlab qoladi va har bir bosqichdan keyin ishlab chiqarish sohasini tark etmaydi. Ularning qiymati mahsulotga darhol emas, qismlarga bo'lingan holda bosqichma-bosqich o'tib boradi.

Xo'jalik subyekti aniq baholangan aktivdan iqtisodiy foyda olishiga ishonchi bo'lgan taqdirdagina asosiy vositalarni aktiv sifatida tan oladi. Buxgalteriya hisobining milliy standartiga ko'ra, asosiy vositalar sotib olingan, o'rnatilgan, amaliyotda sinab ko'rilgan va ishga tushirish ishlari bajarilgandan so'ng OC-1 shakldagi ishga tushirish dalolatnomasi tuzilgan hamda uskunalarni ishlash holatiga kelishi uchun mas'ul komissiya a'zolari tomonidan imzolanganidan keyingina xo'jalik subyektining balansiga uning aktivi sifatida hisobga olinishi mumkin.

Asosiy vositalar hisobi OC-7 (uskunalar uchun) va OC-6 (binolar uchun) hisob kartochkalaridagi inventar raqamlari bo'yicha yuritilishi zarur. Asosiy vositalar OC-1 shakl bo'yicha kirim dalolatnomasi asosida kirim qilinadi. Ko'chirish OC-2 qaydnomasi bo'yicha rasmiylashtiriladi, tugatish esa, OC-4 tugatish dalolatnomasi asosida amlaga oshiriladi. Umumlashtirilgan hisob blankalari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Asosiy vositalarni baholashning boshlang'ich, tiklash va qoldiq qiymatida ifodalash usullari mavjud.

Boshlang'ich qiymat tarkibiga ularni xarid qilish (qurish), yetkazish va o'rnatish yoki xarid qilish paytidagi qiymati kiradi.

Binolar va inshootlarni xo'jalik uslubida qurishda boshlang'ich qiymtga qurilish bilan bog'liq barcha xarajatlar: xomashyo, me'morlar va huquqshunoslar xizmatlari uchun haq to'lash; qaydnoma xarajatlari; loyihalash-tadqiqot ishlari; qurilish paytida sug'urtalash xarajatlari; obyekt

qurilishiga berilgan kreditlar bo'yicha foizlar; qurilish ruxsatnomasi qiymati va boshqa xarajatlar kiritiladi.

Uskunalar qiymatiga xarid qilish va ishga tayyorlash bilan bog'liq barcha xarajatlar (hisobvaraqa-faktura bo'yicha qiymati, naqd to'lashdagi chegirmani hisobga olmaganda; fraxt, shu jumladan, sug'urtalash, aksiz yig'imlari va bojlari; xarid qilish xarajatlari; montaj qilish va uskunalarning foydalanishga yaroqliligini tekshirish maqsadida sinash uchun qilingan xarajatlar; to'langan QQS, bojxona bojlari) kiradi. Xizmatlar va aktivlarga almashirishda asosiy vositalar qiymati bitimning joriy narxlarida belgilanishini hisobga olish lozim. Ular kreditga olinadigan bo'lsa, to'langan foizlar joriy xarajatlar hisoblanadi va boshlang'ich qiymatga kiritilmaydi.

«Davr xarajatlari», ya'ni zarur bo'lmagan xarajatlar, masalan, yuklash, tashish, tushirish vaqtida yetkazilgan xarajatlarni tiklash xarajatlarni, shuningdek, bojxona xarajatlari qiymati ham boshlang'ich qiymatga kiritilmaydi. Turli davrlarda amalga oshirilgan yoki xarid qilingan asosiy vositalar hajmi korxonada balansida shu davr narxlarida hisobga olinadi. Bu turli korxonalar asosiy vositalarini taqqoslash, asosiy vositalardan foydalanishni tahlil qilish va hokazolarda noqulayliklar yaratadi¹.

Asosiy vositalarni tiklash qiymati milliy valutadagi zamonaviy narxlar va tariflar darajasidan kelib chiqib, xarid qilish (qurish), yetkazib berish va montaj qilish sharti bilan ularni tiklash chiqimlarini o'z ichiga oladi.

Tiklash qiymati O'zbekiston Respublikasi hukumatining korxonalar va tashkilotlar asosiy vositalarini qayta baholash to'g'risidagi qarori asosida belgilanadi. Xalqaro standartlarda moliyaviy hisobotlarda asosiy vositalar boshlang'ich qiymatini aks ettirish uchun moliya yili oxirida yoki hukumat taklifi bilan qayta baholashni o'tkazishni taqozo etadi. Respublikamizda asosiy vositalarni qayta baholash hukumat qarori bilan, shuningdek, davlat korxonalarini aksiyadorlashtirish, aksiyadorlik jamiyatlarini qayta tuzishda amalga oshiriladi.

Mustaqillik yillarida asosiy vositalarni qayta baholash uch marta o'tkazildi.

* 1992-yil 1-apreldagi holatiga ko'ra (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 18-iyundagi 293-son qarori);

¹ Asosiy fondlar qiymatini solishtirish imkoniyati ularni «adolatli qiymat»ga qayta hisoblanganda aniqlanadi. Xalqaro moliya hisoboti standartlari (XMHS) taklif etadigan asosiy vositalarni qayta baholash qoidalariga muvofiq. «Qayta baholashni o'tkazish ketma-ketligi asosiy vositalar xadomatli o'zgarishiga bog'liq. Aktivlarni qayta baholash adolatli qiymati ular balans qiymatidan jiddiy ravishda farq qilsa, qayta baholash talab etiladi. Ba'zi toifadagi asosiy vositalar adolatli qiymati o'z-o'zidan jiddiy sur'atda o'zgarib turishi mumkin. Shuning uchun ularni har yili qayta baholash adolatli qiymati kam o'zgaradigan asosiy vositalar uchun talab qilinmaydi. Mazkur asosiy vositalar har uch-besh qayta baholanish mumkin» tahririyat.

* 1993-yil 1-apreldagi holatiga ko'ra (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 1-iyundagi 261-son qarori);

* 1995-yil 1-yanvardagi holatiga ko'ra (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 28-noyabrdagi 572-son qarori).

Asosiy vositalar qo'llanish jarayonida ham, ishlatilmagan holda ham ma'naviy va jismonan eskiradi.

Eskirish kattaligini hisoblangan ammortizatsiya summasiga teng deb hisoblash qabul qilingan.

Qoldiq qiymati asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatidan eskirish muammasini chegirish natijasida olingan farqni tashkil etadi. U asosiy vositalar muayyan vaqt ishlaganidan keyin shu paytdagi ularning qoplanmagan qiymatining miqdorini aks ettiradi.

Moliyaviy hisobotda asosiy vositalarning boshlang'ich va qoldiq qiymati, eskirish summasi buxgalteriya balansi aktivining 1-bo'limida ko'rsatiladi.

Amaldagi buxgalteriya hisoboti to'g'risidagi Nizomga muvofiq asosiy vositalar boshlang'ich qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Agar tiklash qiymati bo'yicha aks ettirilsa, u holda tiklash qiymati boshlang'ich qiymat sifatida ko'rsatiladi.

Shuningdek, asosiy vositalarning aktiv va passiv qismlarini ajratish lozim.

Vositalarning aktiv qismi bevosita mehnat predmetiga ta'sir qiladi. Bularga: kuchlanish, ish mashinalari va uskunolari, o'lchash, sozlash asboblari va qurilmalari, laboratoriya uskunolari, hisoblash texnikasi, boshqa mashina va uskunalar, shuningdek, transport vositalari kiradi. Asosiy vositalar aktiv qismini aniqlashda ularning mahsulotni ko'paytirilishiga, mehnat samaradorligining oshirishiga bevosita ta'sir qilishini hisobga olish lozim.

Passiv qismi ishlab chiqarishning amalga oshirish shartlarini, ya'ni ishlab chiqarish infratuzilmasini tashkil etadigan vositalardir. Ularga binolar va inshootlar kiradi.

Korxonada moddiy-texnik bazasidan foydalanishni yaxshilash mahsulot chiqishi va sotilishining ko'payishi, sifatining yaxshilanishi, tannarxining kamayishi hamda foyda va rentabellikning oshirishiga olib keladi. Shuning uchun asosiy vositalar holatini chuqur o'rganib, ulardan foydalanishni ta'minlash va samaradorligini oshirishni puxta tahlil qilish zarur.

1-shakl bo'yicha «Buxgalteriya balansi» 3-shakl bo'yicha «Asosiy vositalar harakati haqida hisobot» asosiy vositalarni tahlil qilishning asosiy axborot manbasi hisoblanadi. Buxgalteriya balansida asosiy vositalar haqidagi ma'lumotlar «Uzoq muddatli aktivlar» birinchi bo'limida quyidagi satrlarda ko'rsatilgan.

010 – boshlang'ich qiymat.

011 – eskirish.

012 – qoldiq qiymati.

Asosiy vositalar holati, ulardan foydalanishni ta'minlash va samaradorligining oshirishni batafsil tahlil qilish 3-shakl asosida to'liq va turlari bo'yicha amalga oshiriladi. Shunday qilib, hisobotning bu shaklida asosiy

vositalar har bir turining yil boshi va oxiridagi boshlang'ich qiymati, eskirishi va qoldiq qiymati, shuningdek, yangi kelgan va hisobdan o'chirilganlar (chiqarilganlar) miqdori ko'rsatiladi.

Mazkur hisobot oxirida ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy vositalari ham ajratilgan holda ko'rsatiladi. Ma'lumotda barcha turdagi asosiy vositalar nima hisobiga xarid qilinganligi, ulardan qanchasi ijaraga olingani va ijaraga berilgani aks ettiriladi. Asosiy vositalar to'g'risida tegishli axborotlar to'plangach, ularni tahlil qilishga kirishish mumkin. Buning uchun esa ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlab olish lozim.

18.2. Korxonaning asosiy vositalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash yo'llari

Asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar iqtisodiy salohiyat ko'rsatkichlari ichida ma'lum darajada o'z o'rniga ega. Ushbu vositalarga xo'jalik yurituvchi subyektlarning ancha mablag'i jalb qilingan bo'ladi. Mazkur mablag'larning qaytimi asosiy vositalardan samarali foydalanish evaziga amalga oshiriladi. Shu bois asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahliliga omillar ham alohida ahamiyat berib kelgan va kelmoqda.

Bu borada O'zbekistonlik olimlardan I.T. Abdukarimov¹, D.Q. Qutbiyev², I.O.Voljin, V.V. Ergashbayev³ kabilar o'z fikr mulohazalarini bildirganlar.

Asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va uni tahlil qilish yo'llari xususida Samarqandning tahlil maktabi uzoq yillardan buyon tadqiqot olib bormoqda va bu borada ma'lum nazariy va amaliy jihatdan asoslangan qarashlarga ega bo'lgan.

Ushbu maktab a'zosi sifatida asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni uch guruhga bo'lishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar; asosiy vositalar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar; asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Ushbu guruh ko'rsatkichlarining tasnifi quyidagi chizmada ifodalangan (18.1- chizma).

Ushbu jadval ma'lumotlari asosiy vositalarni ifodalovchi har bir ko'rsatkichning nomini, ifodalashi, aniqlanish yo'llari va axborot manbalarini ko'rsatadi. Uning har biriga alohida izoh berishga hojat yo'q deb hisoblaymiz.

---

¹ I.T. Abdukarimov. Moliyaviy hisobotni qilish va tahlil qilish. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 1998. To'ldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri, 1999.

² Кумбиев Д.К. Проблемы анализа использования основных фондов в кооперативной торговле. – Т.: Ўзбекистон, 1990. Кудбиев Д.К. Современные проблемы бухгалтерского учета основных средств. – Самарканд, СамКИ, 1995.

³ I.O. Voljin, D.V. Ergashbayev. Moliyaviy tahlil. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 1998.

**Korxonada asosiy vositalarni (Av) ifodalovchi ko'rsatkichlar
mazmuni va aniqlanish yo'llari**

Ko'rsatkich-larning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi	Axborot manbalarida ifodalanishi
1	2	3	4
1. Asosiy vositalar (Av.) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar			
1.1.Ab.umumiy mablag'lardagi hissasi	Ab.ning umumiy mablag'-larda necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{Ab}{B} \times 100$	010/(310x100)
1.2.Ab.faoil qismining (Avf) tarkibiy tuzilishi	Ab.faoil qismining umumiy Ab.summasida necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi	$\frac{Ab}{Ab} \times 100$	131 3sh/(010x100)
1.3.Ab.ning eskirish koeffitsienti	Umumiy Ab.qiyamatining qancha qismi eskirish summasiga tengligini ko'rsatadi	$\frac{Ab.Es}{Ab.Ib.} \times 100$	011/010
1.4. Ab.ning yangilanish koeffitsienti	Shu hisobot davrida yangidan ishga tushirilgan Av.qismining umumiy yil oxiridagi Ab.dagi hissasini ifodalaydi	$\frac{Ab.yang}{Ab.yo.}$	130 3sh 4us/130 3sh bus
1.5.Ab.ning yaroqlilik koeffitsienti	Umumiy Ab.qiyamatining qancha qismi qoldiq qiymatda ekanligini ifodalaydi	$\frac{Ab.- Ab.Es}{Ab.}$	(010-011)/010
1.6. Ab.ning chiqarilish koeffitsienti	Av.ning qancha qismi hisobdan chiqarilganligini ifodalaydi	$\frac{Ab.chiq.}{Ab.}$	130 3sh 5 us/ 130 3sh 6 us
II. Av. bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar			
2.1.Fond bilan qurollanganlik darajasi	Bitta xodimga to'g'ri keladigan faol Ab. qiymatini ifodalaydi	$\frac{Abf}{x}$	131 3sh/020 f 2b
2.2.Natijaning fondlilik darajasi	1 so'm natija ko'rsatkichiga qancha Av. srmmasi to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$\frac{Ab}{Q}$	010/010 2 sh

1	2	3	4
2.3.O'z mablag'larining (Um.) Av.bilan ta'minlanganligi	1 so'm o'z mablag'lariga qancha Ab. summasi to'g'ri kelishini yoki o'z mablag'larining kapital-lashganlik darajasini ifodalaydi	$\frac{Ab}{Um}$	011/390
III. Av. samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar			
3.1.Ab. rentabelligi	Ab.o'rtacha qiymatiganisbatan foyda summasi qancha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{F}{Ab} \times 100$	200 2sh/ (010 _{yb} + 010 _{yo})/2
3.2.Ab. daromadliligi	Ab.o'rtacha qiymatiga necha foiz daromad to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$\frac{D}{Ab} \times 100$	050 2sh/ (010 _{yb} + 010 _{yo})/2
3.3.Av. natijaviyligi	1 so'm Ab.o'rtachaqiymatiga qancha miqdorda natijaviy ko'rsatkichning (sotilgan mahsulot, tovar mahsuloti, tovar oboroti va h.k.) to'g'ri kelganligini ifodalaydi	$\frac{Q}{Ab} \times 100$	010 2sh/ (010 _{yo} + 010 _{yo})/2

18.3. Korxonada asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Asosiy vositalar holatini tahlil qilishda ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarni hisoblash lozim. Uni tahlil qilish uchun biznes-reja hisob va hisobot ma'lumotlaridan foydalaniladi.

Unda bazis davri ma'lumotlari haqiqiy ma'lumotlar bilan taqqoslanib, o'zgarishlarning yaxshilanganligi yoki yomonlashish sabablari aniqlanadi, ko'rsatkichlarni yaxshilanishi uchun aniq tavsiyalar ishlab chiqiladi. Asosiy vositalar iqtisodiy tuzilishini va holatini ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Eskirish koeffitsienti (K.esk.) eskirish summasining asosiy vositalar boshlang'ich qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Kesk.} = \frac{\text{Ave}}{\text{Avb q.}} = \frac{\text{F1011-satr}}{\text{F1010-satr}}$$

Bunda: Ave – asosiy vositalar eskirish so'mmasi;

Avbq – asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati;

F1 – 1-shakldagi «Buxgalteriya balansi»;

010 va 011- sartlar – balans satrlari.

Asosiy vositalar **yaroqsizlik koeffitsienti** (Kyar.) qoldiq qiymatining (eskirish chegirilgan holdagi boshlang'ich qiymat) boshlang'ich qiymatga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Kyar.} = \frac{\text{Avq.k.}}{\text{Avb q.}} = \frac{\text{F1012-satr}}{\text{F1010-satr}}$$

Bunda: Avq.k. – asosiy vositalarning qoldiq qiymati.

Yangilanish koeffitsienti (Kyang.) yil mobaynida yangi kelgan asosiy vositalarning yil oxiridagi ular qoldig'iga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Kyang.} = \frac{\text{Avya.k.}}{\text{Avdo.b q.}} = \frac{\text{F34-ustun 130-satr}}{\text{F36-ustun 130-satr}}$$

Bunda: Avya.k. – yangi kelgan asosiy vositalar summasi;

Avdo.b.q. – asosiy vositalarning davr oxiridagi boshlang'ich qiymati;

F3 – 3-shakl «Asosiy vositalar harakati haqida hisobot», 4-ustun va 6-ustun – 3-shakl ustunlari; 130-satr – 3-shakl satr.

Hisobdan chiqarish koeffitsienti (Kh.ch.) yil mobaynida hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning yil boshidagi qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Kyar.} = \frac{\text{Avh.ch}}{\text{Avdb.b q.}} = \frac{\text{F3 5-ustun 130-satr}}{\text{F33-ustun 130-satr}}$$

Bunda: Avyb.b.k. – asosiy vositalarning davr boshidagi boshlang'ich qiymati;

Avh.ch. – hisobot davrida hisobdan chiqarilgan asosiy vositalar.

Mazkur koeffitsientlar barcha asosiy vositalar hamda ularning alohida turlari va guruhleri bo'yicha hisoblanadi, qator yillar mobaynidagi o'zgarishi ko'rib chiqiladi va tegishli xulosalarga kelinadi.

Asosiy vositalar tuzilmasi tarmoq ixtisosligidan kelib chiqib aniqlanadi va korxonaning ishlab chiqarish hamda texnik ta'minoti xususiyatlarini aks ettiradi. U korxonada asosiy vositalari umumiy summasida va noishlab chiqarish, aktiv va passiv qismining hajmiga hamda ularning yil mobaynidagi o'zgarishlari va dinamsikasiga bog'liqdir.

Mazkur ko'rsatkichlar asosida korxonada tuzilmalari bo'yicha asosiy vositalar samaradorligi, texnik jihozlanishining darajasi, qo'l mehnati kamayishi va ishlab chiqarish samaradorligi oshishi haqida xulosalar chiqarish mumkin. Asosiy vositalar tuzilmasini hisob-kitob qilish uchun 3-shakldagi «Asosiy vositalar harakati haqidagi hisobot» ma'lumotlari qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichlarni asosiy vositalar holatining yaxshilanish (yomonlashish) sabablarini aniqlagan holda dinamikasini o'rganib hisob-kitob qilish zarur.

Asosiy vositalar boshlang'ich qiymatining qoldiq qiymatiga nisbatan keskin o'sishi koeffitsientlarda eskirish ko'payganligi va ular yaroqliligi kamayganligini, ya'ni holati yamonlashganini ko'rsatadi.

Qoldiq qiymatining boshlang'ich qiymatga nisbatan keskin o'sishi asosiy vositalar yangilangan, ularning eskirishi qisqarganidan dalolat beradi. Eskirishni kamaytirish, ya'ni asosiy vositalar holatini yaxshilash usullaridan biri o'z vaqtida kapital ta'mirlash, yangilarini xarid qilish, shuningdek, ma'naviy va jismoniy eskirgan uskunalarni hisobdan chiqarishdan iboratdir. Bu tadbirga erkin oqibat hukm surib turgan bozor munosabatlari sharoitida alohida ahamiyat berish mumkin.

18.4. Korxonada asosiy vositalar bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik korxonaning texnika jihatdan ta'minlanganligini, mehnat va ishlarning mexanizatsiyalashganligini koeffitsientlar orqali ifodalaydi. Bu ko'rsatkichlar orqali har bir korxonaning **moddiy-texnika bazasi bilan ta'minlanganlik** darajasini aniqlash mumkin. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichlar asosiy ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatining (boshlang'ich baholanishi bo'yicha) eng katta smenadagi ishchilar soniga nisbatidir. U ishchilarning mehnat qurollari (asosiy vositalar) bilan ta'minlanganlik darajasini aks ettiradi va quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Kf.m. = \frac{Av}{Is}$$

Bunda: $Kf.t.$ – fond ta'minlanganligi koeffitsienti,
 Av – asosiy ishlab chiqarish vositalari qiymati;
 Is – eng katta smenadagi ishchilar soni.

Tahlil qilish uchun 3-shakl moliyaviy hisobot va 1-T shakl statistik hisobotdan ma'lumotlar olinadi. Agar korxonada bir necha smenada ishlasa, eng katta smenadagi ishchilar soni buxgalteriyadan yoki ish haqi berilgan maosh oluvchilar ro'yxatlaridan olinadi, chunki hisobotda ular bo'lmasligi mumkin. Agar ish bir smenada tashkil qilingan bo'lsa barcha asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan xodimlar olinadi.

Texnik ta'minlanganlik koeffitsienti (Kt.t.) ishlab chiqarish uskunalari summasining (ya'ni, asosiy vositalar aktiv qismining) eng katta smenadagi ishchilar soniga nisbati sifatida hisoblanadi va quyidagi formula bo'yicha anaqlanadi:

$$Kt.t. = \frac{I.us.}{Is}$$

Bunda: *K.t.t.* – texnik ta'minlanganlik koeffitsienti;

I.us. – ishlab chiqarish uskunalari so'mmasi.

Bu koeffitsientlar yil muayyan sana va uchun hisoblanishi mumkin. Yil uchun hisoblanganda asosiy vositalar va ishchilar soni haqidagi o'rtaacha yillik ma'lumotlar olinadi.

Bu hisob-kitoblarni aniq misolda keltiramiz. «Madaniyat» ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatida hisobot ma'lumotlariga ko'ra, ishlab chiqarish fondlari qiymati hisobot yili boshida 1373,6 mln so'mni, yil oxirida 1500,7 mln so'mni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish uskunalari qiymati (asosiy vositalar aktiv qismi):

yil boshida – 894,5 mln so'm;

yil oxirida – 957,9 mln so'm.

Asosiy ishlab chiqarish xodimlari soni:

yil boshida – 106,5 mln so'm;

yil oxirida – 96,2 mln so'm.

Shu tariqa, «Madaniyat» O'AJda asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti:

yil boshida – $1373,6 : 106,5 = 12,90$;

yil oxirida – $1500,7 : 96,2 = 15,60$.

Texnik ta'minlanganlik koeffitsienti:

yil boshida – $894,5 : 106,5 = 8,4$;

yil oxirida – $957,9 : 96,2 = 10,0$ bo'ladi.

Ushbu hisob-kitoblardan ko'rinib turibdiki, hisobot davrida asosiy vositalar va texnik ta'minlanganlik koeffitsientlari oshgan. Bu ma'lum darajada ishlab chiqarish samaradorligining oshganligini va qo'l mehnatining kamayganligidan dalolat beradi.

Mehnatning mexanizatsiyalanganlik koeffitsienti – bu ko'rsatkich jonli mehnatning 50 foizdan ortiq qismining mexanizatsiyalashganligini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Masalan, tahlil qilinayotgan korxonada mehnat 50 foizdan ortiq mexanizatsiyalashgan. Bu ishlab chiqarish xodimlari ulushi bilan ifodalanadi.

yil boshida – 765 kishi;

yil oxirida – 750 kishi bo'ldi.

Mehnat mexanizatsiyasi koeffitsienti:

yil boshida $765 : 1065 = 0,718$ yoki 71,8 %;

yil oxirida $750 : 962 = 0,781$ ga yoki 78,1 %ga tengdir.

Agar mehnati mexanizatsiyalashgan xodimlarning ulushi 50 % dan kam bo'lsa, bu yerda xodimlar mehnatining mexanizatsiyalashganlik darajasini aniqlashga hojat yo'q. Unda qo'l mehnati ham ustuvordir.

Shu tariqa, «Madaniyat» O'AJda mehnat mexanizatsiyasi darajasi 6,3 foizga (78,1-71,8) oshdi.

Shu bilan birga, hali qo'l mehnati darajasi ham yuqoridir. – 21,9 foizni (100,0-78,1) tashkil qiladi.

Ishlarning mexanizatsiyalashganlik koeffitsienti mexanizatsiya orqali bajarilgan ishlarga sarflangan vaqtning umumiy sarflangan vaqtga nisbati sifatida aniqlanadi.

Hozircha mavjud hisobotda mexanizatsiya yo'li bilan bajarilgan ishlarga sarflangan vaqt, mehnati mexanizatsiyalashgan yoki qisman mexanizatsiyalashgan xodimlar soni haqidagi ma'lumotlar keltirilmagan. Shuning uchun mehnat mexanizatsiyasi koeffitsientlarini hisoblash uchun ma'lumotlar tanlanib kuzatish yordamida yoki uni ekspertlar orqali aniqlash mumkin.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichlarini o'tgan yil va qator yillar bilan taqqoslab, o'zgarishlar qonuniyatlari, ishlab chiqarish dasturining bajarilishi, mahsulot sifatining yaxshilanishi va qo'l mehnati erkinlashishiga ta'siri haqida tegishli xulosalar chiqarish mumkin.

18.5. Korxonada asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Asosiy vositalardan (Av) foydalanish samaradorligi darajasidan umuman ishlab chiqarish samaradorligi kelib chiqadi. Asosiy vositalardan qanchalik ko'p foydalansa, shunchalik ko'p mahsulot chiqariladi, uning tannarxi arzonlashadi, mehnat samaradorligi, foyda va rentabellik yuqori bo'ladi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarga: Av mahsuldorligi, Av rentabelligi, mashina va uskunarlar quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti kiradi.

Asosiy vositalar fond mahsuldorligi tahlil qilinayotgan davrda (odatda, bir yilda) ishlab chiqarilgan (sotilgan) mahsulotning ular o'rtacha yillik qiymatiga nisbati shaklida quyidagi formula orqali topiladi:

$$A_{vm} = \frac{M}{Av_{or.}}$$

Bunda: A_{vm} – fond mahsuldorligi;

M – tahlil qilingan davrda ishlab chiqarilgan (sotilgan) mahsulot hajmi;

$Av_{or.}$ – asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymati.

Bozor munosabatlari sharoitida sotilgan mahsulot hajmi xo'jalik faoliyatini to'la hajmda aks ettiradi. Foyda va rentabellik kabi korxonaning moliyaviy holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar ham ushbu ko'rsatkichlarga bevosita bog'liqdir. Shuning uchun Av mahsuldorligini ishlab chiqarilgan mahsulot bo'yicha emas, sotilgan mahsulot hajmi bo'yicha aniqlash to'g'ri bo'ladi. Bu uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$A_{vm} = \frac{S}{Av_{or.}}$$

Bunda: S – sotilgan mahsulot hajmi.

Asosiy vositalar oʻrtacha yillik summasi oʻrtacha xranologik koʻrsatkichlar asosida aniqlanadi (Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qoʻmitasining 1995-yil 2-oktabrdagi 99/54-son «Korxonalar mol-mulki soligʻini hisoblash va budjetga toʻlash tartibi toʻgʻrisida»gi Yoʻriq-nomasi):

$$AF = \frac{Av_1/2 + Av_2 + \dots + Av_{12} + Av_{13}/2}{12}.$$

Bunda: Av_1 va Av_{12} – yil boshi va oxiridagi asosiy vositalar summasi; $Av_2; Av_3 \dots Av_{12}$ – har oy boshi va oxiridagi asosiy vositalar summasi.

Shuni ham hisobga olish kerakki, asosiy vositalar oyning 15 kunigacha kiritilsa yoki hisobdan chiqarilsa, bu oy oʻrtacha yillik summasi hisob-kitobiga kiradi; agar 15-kundan keyin xarid qilingan 1ki sotilgan boʻlsa, bu oy hisob-kitobiga kirmaydi.

Av . rentabelligi asosiy vositalarning 1 soʻmiga toʻgʻri keladigan foyda summasini ifodalaydi. U sof foydaning asosiy vositalar oʻrtacha yillik qiymatiga nisbati bilan quyidagicha aniqlanadi:

$$Raf = \frac{SF \times 100}{Av_{O'r.}}$$

Bunda: Raf – asosiy fondlar rentabelligi;
 SF – sof foyda.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligiga turli omillar taʼsir qiladi.

Ularga:

- * ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot hajmi;
- * asosiy vositalar oʻrtacha yillik summasi;
- * ishlab chiqarishda band boʻlgan xodimlar mehnatining samaradorligi;
- * asosiy vositalar samaradorligi;
- * asosiy vositalar alohida turlardan foydalanish samaradorligi kabilar

kiradi.

Tahlil qilishda ushbu olimlar taʼsirini hisoblash, oʻtgan yil ishlab chiqarish dasturi maʼlumotlari bilan taqqoslash va dinamikasini oʻrganish lozim.

Asosiy vositalarning alohida turlari, avvalambor, ularning aktiv qismi (mashina va uskunalar)dan foydalanish koʻrsatkichlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tufayli bu sohani ham yaxshi oʻrganish lozim.

Barcha uskunalar mavjud, oʻrnatilgan va ishlayotganlarga ajratiladi.

Mavjudlariga korxonada ixtiyorida boʻlgan, qayerdaligida (sexda, omborda) va qanday holatdagidan qatʼiy nazar, barcha uskunalar kiradi.

Oʻrnatilgan uskunalar – bu montaj qilingan va ishga tayyorlangan ish joyidagi uskunalaridir.

Ishlayotgan uskunalar bu qancha vaqt turganligidan qat'i nazar, (hisobot davrida) amalda ishlayotgan uskunalardir.

Asosiy vositalar samaradorligini tahlil qilishda muayyan sanadagi amlada mavjud uskunalarga nisbatan o'rganilgan uskunalar darajasini aniqlash, ya'ni o'rnatilgan uskunalar koeffitsientini quyidagi formula bo'yicha hisoblash lozim:

$$\text{Ko'r.us.} = \frac{\text{O'rn.usk.}}{\text{Amal.Mav.}}$$

Bunda: Ko'r.us. — o'rnatilgan uskunalar koeffitsienti;

Amal.mav. — amalda mavjud uskunalar;

O'rn.usk. — muayyan sanadagi amalda o'rnatilgan uskunalar.

So'ngra quyidagi formula asosida o'rnatilgan uskunalarga nisbatan ishlayotganlar koeffitsienti aniqlanadi:

$$\text{Kishl.} = \frac{\text{Ishl.usk.}}{\text{O'rn.usk.}}$$

Bunda: Kishl — ishlayotgan uskunalar koeffitsienti;

Ishl.usk. — amalda ishlayotgan uskunalar.

O'rnatilmagan uskunalarning barcha turlari va sabablarini ham aniqlash lozim. O'rnatilmagan uskunalar — «o'lik» sarmoyadir. Uni joriy qilish chiqarilayotgan mahsulot ko'payishiga olib keladi va undan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Asosiy vositalardan foydalanish samaradorligini tahlil qilishda ekstensiv va intensiv omillarning ishlab chiqarish dasturi bajarilishiga ta'sirini topish ham zarurdir. Uskunalardan ekstensiv foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlarga: uskunalar miqdori, jumladan, ishlatilmayotgan mehnat vositalari ulushi; uskunalarning ishlamagan vaqti (dastgoh, soatlar); uskuna ishlashining smenadorlik koeffitsienti; mashina va dastgohlar saroyi tuzilishi kabilar kiradi.

Uskunalardan intensiv foydalanish smena, oy, chorak va yilda bir dastgoh-soatda ishlab chiqarilgan mahsulot, ya'ni uning ish samaradorligi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi. U natural ko'rsatkichlar va so'mlarda hisoblanishi mumkin.

Bitta uskunadan **ekstensiv foydalanish koeffitsienti** ishlangan mashina va dastgoh-soat amaldagi miqdorini, ularning reja va bazis miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Intensiv foydalanish koeffitsienti bir mashina-soatda ishlab chiqarilgan mahsulotning hajmi bilan o'lchanadi. Uni aniqlash uchun bir mashina-soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini rejadagi mahsulot bilan aniqlanadi.

Tahlil jarayonida ko'rsatkichlarni hisoblash, ularning ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va korxonada ishi samaradorligiga ta'sirini aniqlash lozim.

19-Bob. KORXONADA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO'LLARI

19.1. Korxonada nomoddiy aktivlarning mazmuni va turlari

Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini xalqaro standartlarga yaqinlashtirilgan yangi schyotlar rejasiga o'tkazish amlaga oshirilmoqda. Buning oqibatida, hisob sohasida ularni belgilaydigan yangi tushuncha va atamalar paydo bo'lmoqda: nomoddiy aktivlar, investitsiyalarning uzoq muddatli turlari, gudvil, lizing, qimmatli qog'ozlar bozori, ish faolligi, bozor faolligi va boshqalar.

Korxonalarahbarlari, buxgalterlar va moliyaviy menejerlari ushbu tushuncha va atamalar haqida tasavvurga ega bo'libgina qolmay, balki o'zlarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatida ularni faol qo'llashlari, o'z vaqtida ularga nisbatan zarur boshqaruv qarorlari chiqarishlari shart. Shundan kelib chiqib mazkur bobda nomoddiy aktivlarning har xil turlari, tavsifi va ularni baholash usullari qarab chiqiladi.

Nomoddiy yoki «ushlanish mumkin bo'lmagan» aktivlar – bu huquqlar va nomoddiy resurslar bo'lib, ular bozorda korxonalar (firma)ga ustunlik beradi.

Bunday aktivlarga mualliflik huquqlari, patentlar, savdo belgilari, firma nufuzi, kompyuter dasturlari, reklamaga sarmoya xarajatlari, tashkiliy xarajatlar, litsenziyalar, ijara shartnomalari, franshizlar va boshqalar kiradi. Nomoddiy aktivlar hisobini yuritish tartibi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan va u O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 20-sentabrda ryo'xatga olingan 7-sonli buxgalterlik hisobi milliy standartida aks ettirilgan. Litsenziya shartnomalarining qat'iy belgilangan huquqiy asoslari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 4-bo'limi 59-bobi, 1036-moddasida aks etgan.

Amaliyotda nomoddiy aktivlar xo'jalik oborotida turli maqsadlarda qo'llaniladi:

* **tijorat maqsadida** – ustav sarmoyasiga badal sifatida qo'yishda, ularning oldi-sotdi jarayonida foyda olishda, noqonuniy foydalanilganida ehtimoliy zararlarni qoplash maqsadida;

* korxonalar balansida hisobga olishda – o'z mablag'lari, buyurtmachi mablag'lari hisobiga tashkil etilgan, uchinchi shaxslardan xarid qilingan nomoddiy aktivlarning barcha turlarini hisobga olishda;

* kompleks foylanilganida – korxonani xususilashtirishda, sug'urta qilishda, garovga qo'yishda;

* foydaga ishtirok etganda – mualliflik gonararini to'laganda, foydadagi hissasini aniqlaganda;

- * mahsulot tannarxida aks ettirilganida;
- * soliqa tortish bazasini aniqlaganda va shu kabi hollarda.

Buxgalteriya hisobida nomoddiy aktivlar asosiy vositalar singari hisobga olinadi. Chunki ular uzoq vaqt foydalanish uchun xarid qilinadi va sotish uchun mo'ljallanmagan bo'ladi. U foydalanish muddati jihatidan asosiy vositalarga o'xshaydi.

Nomoddiy aktivlar jismoniy ko'rinishga ega emas. Buxgalteriya balansining 1-bo'limi «Uzoq muddatli aktivlar»da boshling'ich qiymati (020-satr), eskirish (021-satr) va qoldiq qiymati (022-satr)da aks ettiriladi. Korxonaning mol-mulki solig'ini hisoblash va to'lash jarayonida ular asosiy vositalarga kiritiladi.

Nomoddiy aktivlar xo'jalik faoliyatida uzoq muddat davomida foydalaniladigan va daromad keltiradigan aktivlardir. Korxonada unga qilingan xarajatlar ularning qo'yilmalari sifatida namoyon bo'ladi.

Eng keng tarqalgan nomoddiy aktivlar orasida: patentlar, nou-xau, mualliflik huquqlari, franchizlar, savdo belgilari, tashkiliy va muddati uzaytirilgan xarajatlar, gudvil kabilarni ko'rsatish mumkin.

Patent – egasining o'z aqliy (intellektual) faoliyati natijalariga bo'lgan huquqlarini tasdiqlaydigan va himoyalaydigan hujjatdir. U egasiga patentlangan buyum, jarayon yoki faoliyatni qo'llash, ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish huquqini beradi. Patentni tegishli organlarda ro'yxatga olish uning himoyasini kafolatlamaydi. Chunki u sudda muvoffaqiyatli himoya qilinmagunga qadar raqobatbardosh hisoblanmaydi. Patentni sudda muvoffaqiyatli himoya qilish bilan bog'liq xarajatlar sarmoyaga aylantirilishi zarur. Chunki ushbu xarajatlar uning qiymatiga kiritiladi, ya'ni patentning balans qiymati muayyan summaga kamayadi.

Nou-xau deganda ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ilmiy-texnik, to'plangan tajriba, ishlab chiqarish siri kabi bilimlar majmuasi tushuniladi.

Nou-xau shakllari turli-tuman. Ularning barcha turlari nomoddiy aktivlar hisoblanadi. Nau-xauni tijorat maqsadida berish, almashtirish va tarqatish, avvalombor, litsenziya shartnomalari tuzish yo'llari bilan amalga oshiriladi. Ular asosan nau-xaudan daromad (foyda) olish maqsadida foydalaniladi. Nau-xauni xarid qilish ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishni yengillashtiradi va arzonlashtiradi, ishlab chiqarish sirlarining to'liq saqlanishini, sotuvchi firma mutaxassislarining ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish va nazorat qilishda ishtirok etishini ta'minlaydi.

Mualliflik huquqlari – qonun tomonidan fan va adabiyot, musiqa, tasviriy san'at va hokazo asarlari mualliflariga beriladigan himoyalani shaklidir. Mualliflik huquqlari ular egalariga o'z ishlarini nashr ettirish, qayta nashr ettirish va ko'paytirish, sotish va nusxalarini tarqatish, o'z asarlarini ijro etish va tasmaga yozish bo'yicha tegishli huquqlarni beradi. Mualliflik huquqida qiymati, uning tannarxiga tegishli ravishda o'lchanishi

nazarda tutiladi. Mualliflik huquqi, odatda, amal qilish muddati davomida iqtisodiy qiymatga ega bo'lmaydi. Uning qiymati undan daromad olish kutilayotganida amortizatsiya qilishi mumkin. Biroq bu muddatning amal qilish vaqti muallif hayot bo'lgan yillar va undan keyin esa 50 yildan oshmasligi lozim.

Savdo belgilari va savdo nomlari – muayyan kompaniya mahsulotlari yoki xizmatlarini identifikatsiya qiladigan belgi, ramz yoki nomlardir. Masalan, «Coca-Cola», «Sino» va boshqalar. Ular egalik qilishni asoslash va yuridik himoyalani uchun ro'yxatga olinadi.

Savdo belgisini xarid qilish, tayyorlash, himoyalash, ro'yxatga olish, sarmoyaga aylantirilishi, ya'ni uning qiymatga kiritilishini ta'minlash kerak. Savdo belgisining foydali xizmat qilish muddati 40 yil mobaynida ammortizatsiyalanadi. Bu muddatlarda qaysi biri qisqaroqligi e'tiborga olinadi.

Franshizlar – hukumat organlari tomonidan xo'jalik subyektlariga davlat mulki, kommunal xizmatlari (elektr energiyasi) yoki yakka holdagi nomdan (masalan, Makdonalds) foydalanish huquqi uchun imtiyozlardir.

Franchayzing kontrakti franshiz amal qilish muddati, shuningdek franchayzing beruvchi va oluvchi huquqi hamda majburiyatlarini belgilaydi. Franshizning boshlang'ich qiymati ham sarmoyaga aylantirilishi, so'ngra u amal qilgan muddat davomida xarajatlariga kiritilishi kerak. Bu davr alohida kelishilmagan bo'lsa, ammortizatsiya aniq belgilangan xizmat muddatidan kelib chiqib aniqlanadi. U avvalgi narxni qayta ko'rib chiqish uchun muntazam baholanadi. To'liq ammortizatsiya davri 40 yildan oshmasligi lozim.

Franshiz imtiyozdan foydalanadigan subyekt tomonidan uni xizmatlar, masalan, rag'batlantirish kompaniyalarida, buxgalteriya hisobi va tashkiliy masalalarda ko'maklashganligi uchun taqdim etgan subyektga yillik va joriy to'lovlar amalga oshirilgan xarajatlar hisobiga chiqarilishi lozim, chunki istiqbolda foyda keltirmasligi ayon. Franshiz qadrini yo'qotsa yoki qonun bilan bekor qilinsa, ammortizatsiyalanmagan summa zarar sifatida hisobdan chiqariladi.

Ijara – ijara beruvchi tomonidan ijaraga oluvchiga aktivdan foydalanish uchun berilgan huquq. Ko'pincha korxonada yollash haqidagi xo'jalik shartnomasiga muvofiq boshqa tomonning mol-mulkini ijaraga oladi va oldindan haq to'laydi. Oldindan to'langan ijara haqi, masalan, majburiyatlarni kamaytirish to'lovlari, odatda, butun ijara davrini qamrab oladi. Bunday oldindan to'lash dastlab «Bo'nak bilan to'langan ijara» schyotiga o'tkazilishi zarur. Bunday aktivlar qiymati «Ijara bo'yicha xarajatlar» schyotining debitiga yoziladi.

Muddati uzaytirilgan xarajatlar – bo'nak daromadlar vujudga kelishiga olib kelishi mumkin bo'lgan xizmatlar xarajatlari. Ular uzoq muddatli va oldindan to'langan xarajatlar sifatida balansda aks ettiriladi va uzoq muddatli aktivlar sifatida tasniflanadi. Chunki joriy aktivlar amal qilish muddati tugaganidan keyin ham daromadlarga ta'sir qiladi. Muddati uzaytirilgan

xarajatlar jismoniy mohiyatga ega bo'lmaydi. Bunday xarajatalarga sug'urtalash bo'yicha uzoq muddatli oldindan to'langan badallar yoki ijara to'lovlari kiritilishi mumkin.

Muddati uzaytirilgan xarajatlar daromad kelishi mo'ljallangan kelgusi davrlarda ammortizatsiyalanadi.

Tashkiliy xarajatlar – tashkiliy faoliyat paytidagi, masalan, yuridik, buxgalterlik, kanselyariya xarajatlari. Ular sarmoyaga aylantirilishi mumkin. Chunki kelajakda foyda keltiradi. Biroq, bu xarajatlarni korxonada faoliyatining birinchi yilida xarajatlarga kiritish daromadlar bilan muvofiqlikka olib keladi. Tashkiliy xarajatlarni ammortizatsiyalash muddati tadbirkorlikning aniq turidan kelib chiqib, rahbariyat tomonidan aniqlanadi.

Gudvil – firma nufuzining shartli qiymati. Uning nomoddiy mulkchiligi tijorat korxonasiga boshqa xuddi shunday korxonalar oladigan me'yoriy yoki ko'zda tutilgan foydadan ortiqcha daromad olish imkonini beradi. Kompaniya xarid qilinganida yuritilayotgan kompaniya qiymatining, uning aktivlari qiymatidan ortiqcha qismi «gudvil» – «erkin xohish», nufuz, obro' deb nomlangan nomoddiy aktiv hisoblanadi. Umuman, gudvil yaxshi tanish bo'lgan savdo belgisi, iste'molchilar bilan yaxshi munosabatlar, kompaniya xizmatchilarining yuqori ahloqiy fazilatlar va shunga o'xshash boshqa jihatlarni o'z ichiga oladi. Ular kompaniyaga odatdagidan ko'ra ortiqcha foyda olish imkoniyatini oshiradi. Firma ikkinchi firmani xarid qilgan identifikatsiya aktivlari bozor qiymatidan ortiqcha narxga sotib olgandagina gudvilni muayyan summada tan oladi:

	firmani xarid	xuddi shunday aktiv-
Gudvil	– qilishning amal-	– larning haqqoniy
	dagi narxi	bozor qiymati.

Gudvil tan olinganidan keyin uni ammortizatsiya ko'rinishida xarajatlarga kiritish masalasini hal etish joiz. Buning uchun aktiv foydali amal qilish muddatini aniqlash va gudvil summasini ishlab chiqarish xarajatlariga kiritish, ya'ni ammortizatsiya qiymatini aniqlash zarur. Bunday aniqlash muddati yildan oshmasligi shart.

19.2. Korxonada nomoddiy aktivlarni baholash yo'llari

Nomoddiy aktivlarni boshqarish va ularni hisobga olish jarayonida quyidagi baholash ko'rsatkichlari qo'llaniladi: ammortizatsiya, ammortizatsiyalanadigan qiymat, foydali xizmat muddati, boshlang'ich va tugatish qiymati, sotish va qoplash qiymati, qoldiq qiymati.

Ammortizatsiya – nomoddiy aktivning foydali xizmat muddati davomida teng taqsimlash va ammortizatsiya qiymatini o'tkazish ko'rinishida aks ettirish.

Ammortizatsiyalanadigan qiymat – moliya hisobotida ko'rsatilgan, ehtimoliy tugatish qiymati chegirilgan holdagi aktivning boshlang'ich qiymati yoki boshlang'ich qiymat o'rnini bosuvchi boshqa qiymat summasidir.

Foydali xizmat muddati deganda xo‘jalik subyekti tomonidan aktivlardan foydalanish muddati yoki bu aktivdan foydalanib mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish davri tushuniladi.

Boshlang‘ich qiymat – aktivni xarid qilishda amalda sarflangan pul mablag‘lari yoki uning ekvivalentlari qiymati yoki ishlab chiqarishning amladagi xarajatlarda ifodalangan tannarxi hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati eskirishni hisoblash va uni ishlab chiqarish yoki muomala xarajatlariga kiritish yo‘li bilan kamaytiriladi. Nomoddiy aktivlarning har oylik eskirish summasi korxonahabariyati tomonidan, uning boshlang‘ich qiymati va foydali amal qilish muddatiga qarab korxonaga daromad keltirgan vaqtdan kelib chiqib aniqlanadi. Foydali muddatini aniqlash mumkin bo‘lmagan hollarda nomoddiy aktiv uchun eskirish me‘yorlari 10 yil hisobida, lekin korxonamal qilish muddatidan ko‘p bo‘lmagan davrga belgilanadi.

Tugatish qiymati – aktiv foydali xizmat muddati so‘ngida aktiv tugatilganida vujudga keladigan hamda chiqarib yuborish xarajatlari chegirilgan taxminiy qiymat.

Sotish qiymati – nomoddiy aktivlarni sotishdan tuzilgan bitim vaqtida manfaatdor tomonlar o‘rtasida kelishilgan qiymati.

Qoldiq balans qiymati – akkumulyatsiyalangan (jamlangan) ammortizatsiya chegirilgandan keyingi nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich yoki joriy qiymati. Bu qiymatda nomoddiy aktiv hisob va hisobotda aks ettiriladi.

Qoplash qiymati – xo‘jalik subyekti aktivdan keyinchalik foydalangan holda qoplashni nazarda tutgan summa. Bunga tugatish qiymati ham kiradi. Nomoddiy aktivlarning biror holatini tavsiflaydigan mazkur baholash ko‘rsatkichlari korxonasosiy mablag‘larini baholashda ham qo‘llaniladi. Nomoddiy aktivlar pulsiz almashinish (barter) tartibida olinsa, ularning qiymati o‘rniga beriladigan mol-mulk bozor narxi bo‘yicha aniqlanadi. Nomoddiy aktivlar pul mablag‘lariga xarid qilinsa, ular qiymati shartnomada bozor narxi bo‘yicha kelishiladi. Nomoddiy aktivlar xo‘jalik subyekting o‘zi tomonidan yaratilsa, ular amaldagi tannarxi bo‘yicha baholanadi.

Bepul berilganida ular avvalgi ammortizatsiyalar summasini chegirgan holda qiymati bo‘yicha baholanadi. Qiymatini aniqlash iloji bo‘lmagan taqdirda, ularni aktivga kiritmasa ham bo‘ladi.

Aqliy mulkni va umumam nomoddiy aktivlarni baholashda «universal» uslubiyatning yo‘qligi ularni baholashni qiyinlashtiradi. Nomoddiy aktivlar subyektlarning har biri (mohiyati bo‘yicha) o‘ziga xos bo‘lganligi tufayli ularni ishlab chiqarish jarayonida qo‘llash shartlari ham, odatda, bir-biridan farqlanadi. Masalan, aqliy mulk qiymati, yangilik jihati, keyinchalik tijorat maqsadida qo‘llash imkoniyati va boshqalarga bog‘liq bo‘ladi.

1998-yil 1-yanvardan ikki hujjat: O‘z. OCT 77-01-97-son «Intelektual mulkni baholash. Asosiy qoidalar» hamda O‘z. OCT 77-02-97-son «Nomoddiy aktivlarni baholash. Asosiy qoidalar» standartlari amal qiladi. Ular

aqliy mulk obyektlari va boshqa nomoddiy aktivlar obyektlarini bozor qiymatida baholash uchun me'yoriy-uslubiy asos bo'lib hisoblanadi.

Barcha nomoddiy aktivlar boshlang'ich qiymati, ya'ni xarid qilish, huquqlarni himoya qilish bilan bog'liq maslahatlar olish, marketing tadqiqotlarini o'z ichiga olgan amaldagi hujjatlar bo'yicha buxgalterlik hisobida baholanadi.

Nomoddiy aktivlarni hisobga olish tegishli hujjatlar patentdan foydalanish huquqini beruvchi guvohnoma, dasturiy ta'minot ishlanmalarini qabul qilish dalolatnomalari, aktivlarni kiritish va ular qiymatini kelishish bayonnomalari va boshqa hujjatlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Ular obyekt bayoni, uning boshlang'ich qiymati, foydalanish tartibi, foydalanish muddatini o'z ichiga olishi zarur.

Nomoddiy aktivlar:

- * ular shartnomaviy, kelishilgan qiymatda sotilganida;
- * boshqa korxonalariga bepul berilganida;
- * to'liq eskirganida yoki daromad xossalari yo'qolganligi uchun chiqarilganida;
- * qo'shma va shu'ba firmalari, aksiyadorlik jamiyatlari ustav fondlariga kiritilganida hisobdan chiqariladi.

Berish va chiqarish dalolatnomalari, aksiyadorlar yig'ilishi bayonnomalari va boshqa hujjatlar chiqarilgan nomoddiy aktivlarni hisobdan o'chirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Nomoddiy aktivlarni chiqarish oqibatida olingan daromad yoki ko'rilgan zarar aktivlarni sotishdan kelgan tushum va balans (qoldiq) qiymati orasidagi farq sifatida aniqlanadi. Ular moliyaviy natijalar haqidagi hisobotda daromad yoki xarajat sifatida ko'rsatiladi. Nomoddiy aktivlarni o'rganayotganida ularni xarid qilishning amaldagi samaradorligiga e'tibor berish lozim: ular haqiqatan ham korxonaga kutilgan foydani keltirmoqda, mahsulot ishlab chiqarish tannarxini ko'paytirmoqda. Bu savollarga amaliyotda aniq javoblar olish lozim. Moliyaviy hisobotda nomoddiy aktivlar turlari, ularni xarid qilish va qo'llash muddatlari haqida ma'lumotlar berilmagan. Shuning uchun ular haqidagi ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan olish lozim.

Bu ma'lumotlardan foydalanib:

* boshlang'ich va qoldiq qiymati bo'yicha nomoddiy aktivlar umumiy qiymati;

* nomoddiy aktivlar eskirish darajasi va qoldiq summasi;

* nomoddiy aktivlar turlari tuzilmasini aniqlash zarur.

Hisob-kitoblar orqali nomoddiy aktivlarni oydinlashtirish, ya'ni holati va foydalanish samaradorligi, maqsadga muvofiqligini bayon etish hamda keyinchalik samarali foydalanish uchun tegishli tavsiyalarni ishlab chiqish lozim.

Nomoddiy aktivlar holati ularning umumiy summasi, turlari bo'yicha tuzilmasi, nomoddiy aktivlar umumiy summasining uzoq muddatli aktivlar

summasi hamda xo'jalik mablag'lari umumiy summasidagi ulushi kabi ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Nomoddiy aktivlardan foydalanish samaradorligi ular rentabelligi, ularni xarid qilish xarajatlarini qoplashi, mehnat unumdorligi darajasi oshishi, ulardan foydalanish natijasida mahsulot sifati oshishi bilan aniqlanadi.

Mazkur ko'rsatkichlarning barchasi nomoddiy aktivlar har bir turi tavsifida aks etishi kerak. Korxonalarahbarlari, tahlilchilar nomoddiy aktivlardan foydalanishni o'rganayotganida amaldagi ko'rsatkichlarni haqiqiy ma'lumotlar bilan taqqoslashlari lozim.

Nomoddiy aktivlar rentabelligi ular keltirayotgan foyda (daromad) so'mmasining boshlang'ich qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

O'z-o'zini qoplashi ularni xarid qilish uchun sarflangan mablag'lar qaytishini ko'rsatadi. U nomoddiy aktivlarning ularni qo'llash natijasida olinayotgan foyda summasiga nisbati sifatida hisoblanadi. Bu foyda so'mmasini tanlash (hisob-kitob qilish) yo'li bilan olinishi mumkin.

Yuqorida aytilganidek, buxgalteriya hisobidan foydalanish muddati davomida foyda keltiradigan mablag'lar nomoddiy aktivlar deb tan olinadi. Shuning uchun nomoddiy aktivlarni xarid qilishdan avval korxonalarahbarlari ularning barcha xususiyatlarini puxta o'rganib chiqishlari, ishlab chiqarishda foydalanish zarurati borligiga amin bo'lishlari maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimiz korxonalarida hozircha nomoddiy aktivlardan kam foydalanilmoqda. Biroq, bozor iqtisodiyoti rivojlanishi mahsulot sifatini, korxonalarishi samaradorligini oshirish maqsadida ulardan tobora ko'proq foydalanishni talab etadi. Nomoddiy aktivlar hisobini to'g'ri yuritish, baholash va samarali foydalanish korxonalar iqtisodiyoti va umuman respublika xalq xo'jaligi uchun katta ahamiyat kasb etadi.

19.3. Korxonada nomoddiy aktivlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va tasnifi

Bozor munosabatlarining shakllanishi korxonalar iqtisodiy salohiyati tarkibiga yangi nomoddiy aktivlar tushunchasini kiritishni taqozo qilmoqda. Ta'kidlanganidek, nomoddiy aktivlar, moddiy bo'lmasada, korxonaga moddiy resurslar singari foyda keltirishi mumkin. Shu bilan birgalikda nomoddiy aktivlarga ham korxonaning ancha mablag'lari qo'yilgan bo'lishi mumkin. Bozor munosabatlari sharoitida har bir so'm qo'yilgan mablag', mulk egasiga qaysi sohaga yoki qaysi obyektga qo'yishidan qat'i nazar, ma'lum darajada, foyda keltirishi kerak. Bu holat esa korxonaning nomoddiy aktivlarini ham tahlil qilishni taqozo qiladi.

Ammo iqtisodiy adabiyotlarda ushbu masala deyarli yoritilmagan. Uning hisobi va mazmuni haqida adabiyotlar mavjud. Lekin uni ifodalovchi ko'rsatkichlar, uni baholash va tahlil qilish yo'llari yetarli darajada tadqiq qilingan emas. Masalan, iqtisodiy va moliyaviy tahlil bo'yicha oxirgi paytlarda

chop qilingan T.V. Saviskayaning darsligida¹, I.O. Voljin va V.V. Ergashbayev², A.T.Ibrohimov³, V.V. Patrov va V.V. Kovalyovlar⁴ hamda N.Hasanov va S.Najbitdinovlarning⁵ kitoblarida ushbu masala deyarli tadqiq qilinmagan.

Biroq, respublikamizda nomoddiy aktivlar hisobi to'g'risida milliy standart qabul qilindi. Ular ko'plab korxonalarda buxgalteriya balansida o'z aksini topmoqda. Bunday sharoitda nomoddiy aktivlar nafaqat buxgalteriya hisobi, balki iqtisodiy tahlilning ham obyektiga aylanishi lozim. Buni inobatga olib nomoddiy aktivlarni tahlil qilish bo'yicha ayrim tavsiyalarni ishlab chiqdik.

Ushbu tavsiyalarimizning ayrim jihatlari chop etilgan asarlarimizda o'z aksini topgan⁶.

Nomoddiy aktivlarga, ta'kidlanganidek, ularni alohida guruh bo'yicha quyidagilar kiradi:

* yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqining qiymati;

* bino, inshoot, uskuna va jihoz kabi mulklardan foydalanish huquqining qiymati;

* ixtiro va rosionalizatorlik takliflari, «Nau-Xau» kabilardan foydalanish huquqlarining qiymati;

* tovar belgilari va boshqa intellektual mulkdan foydalanish kabi huquqlarni beruvchi ruxsatnomalar qiymati.

Bularning hammasi buxgalteriya balansining aktiv qismida «Nomoddiy aktivlar» moddasida ifodalanadi. Ularni tahlil qilish uchun ham ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq. Ular iqtisodiy mazmuni bo'yicha ikki guruhga bo'linadi: nomoddiy aktivlarning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularning samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. O'z navbatida har bir guruh ko'rsatkichlar birqancha ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Masalan, nomoddiy aktivlarning holatini ifodalash uchun to'rtta, uning samaradorligini baholash uchun esa uchta ko'rsatkichdan foydalaniladi. Ularning dastlabki yirik tasnifi 19.1-rasmda keltirilgan.

---

¹ *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. — М.: ИП «Икопеперектива», 1997. 438—477-бетлар.

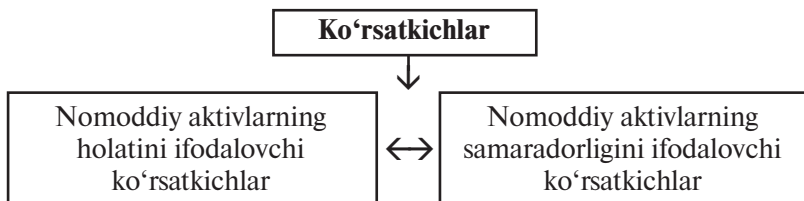
² *I.O. Voljin, V.V. Ergashboyev.* Moliviy tahlil. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998. 74—93-бетлар.

³ *A.T. Ibrohimov.* Moliviy tahlil. — T.: Mehnat, 1995. 14—19-бетлар.

⁴ *Патров В.В., Ковалёв В.В.* Как читать баланс. — М.: Финансы и статистика, 1993. 142—213-бетлар.

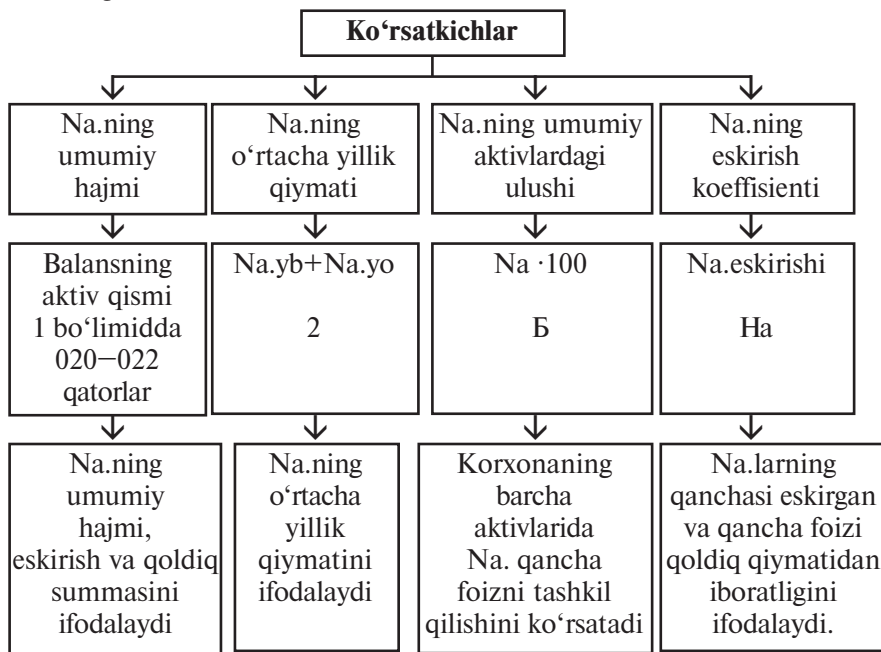
⁵ *N.Hasanov, S. Najbitdinov.* Korxonona moliyaviy holatini baholash: muammolar va ularni hal qilish. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999. 17—18-бетлар.

⁶ *M.K. Pardayev, B.I. Isroilov.* Moliyaviy tahlil. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999. 95 102- бетлар. M.K. Pardayev. Moliviy tahlil muammolari.// Iqtisod va hisobot, № 1, 1997. 43—45-бетлар, M.K. Pardayev. Moliviy tahlil metodologiyasi. — Samarqand, SamKI, 1997, 59—61-бетлар, M.K. Pardayev. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy salohiyatini tahlil qilish. — Samarqand, SamKI, 1998 va h.k.

19.1-rasm. Nomoddiy aktivlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tasnifi.

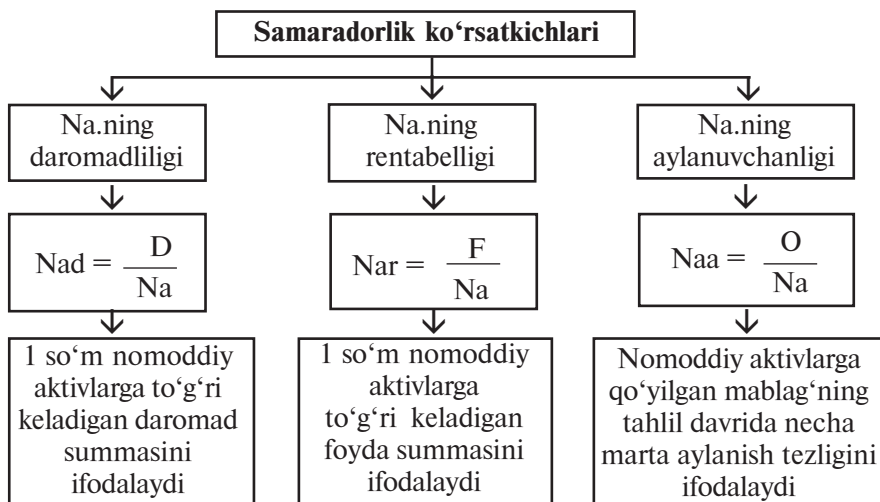
Tahlil jarayonida har bir guruh ko'rsatkichlarning tarkibi va ularni hisoblash yo'llarini aniqlash maqsadga muvofiq. Nomoddiy aktivlarning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: nomoddiy faollarning umumiy hajmi; ularning o'rtacha yillik qiymati; umumiy aktivlardagi ulushi; eskirish koeffitsienti. Ushbu ko'rsatkichlarning tarkibiy tuzilishi 19.2-rasmda ifodalangan.

19.2-rasm. Nomoddiy aktivlarning (Na) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash yo'llari.

Nomoddiy aktivlarga qo'yilgan mablag' ham ma'lum darajada foyda keltirishga qaratilgan. Bu esa o'z navbatida uning samaradorligini baholashni taqozo qiladi. Nomoddiy aktivlarning samaradorligini ifodalash uchun

quyidagi ko'rsatkichlar tizimi tavsiya qilinadi: nomoddiy aktivlarning daromadlilikgi; nomoddiy aktivlarning rentabelligi va nomoddiy aktivlarning aylanuvchanligi. Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash yo'llari va har birining qisqacha tavsifi 19.3-rasmda keltirilgan.

19.3-rasm. Nomoddiy aktivlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash yo'llari.

Agar buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotida nomoddiy aktivlardan foydalanish evaziga olinadigan daromad, foyda yoki boshqa natija ko'rsatkichini aniqlash mumkin bo'lsa, u holda ushbu ko'rsatkichlarning umumiy hajmi emas, balki faqat shu nomoddiy aktivlarga tegishli qismi aniqlanadi. Bunday sharoitda nomoddiy aktivlarning haqiqiy samaradorligini aniqlash va tahlil qilish imkoni tug'iladi. Ammo hozircha bunday imkoniyat yetarli bo'lmaganligi tufayli natijaviy ko'rsatkichlar sifatida daromad, foyda va mahsulot (ish, xizmat) hajmining umumiy miqdori olinmoqda.

Tahlil jarayonida korxonaga iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko'rsatkichlarning har birini o'rganish, ularning farqini aniqlab, har birining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash orqali korxonaga iqtisodiy salohiyatining samaradorligini oshirish bo'yicha ichki imkoniyatlarni axtarib topish lozim. Ushbu bobda korxonaga iqtisodiy salohiyatining bir qismi bo'lgan nomoddiy aktivlarning holati va samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarning omilli tahliliga to'xtalinsa maqsadga muvofiq, bo'ladi. Chunki, birinchidan, bu masala iqtisodiy adabiyotlarda hamon yetarli darajada yoritilgan emas. Ikkinchidan esa, ushbu omilli tahlil usuli ushbu kategoriya bilan bog'liq boshqa ko'rsatkichlarni ham tahlil qilish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

19.4. Korxonada nomoddiy aktivlarning tahlili

Nomoddiy aktivlarni tahlil qilish uchun asosan buxgalteriya balansidan va buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkichning tahlili ikki yo'nalishda olib boriladi. Birinchidan, uning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar o'rganilsa, ikkinchidan, samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Nomoddiy aktivlarning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlil qilinganda uning dinamikasini boshqa ko'rsatkichlar bilan solishtirgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun 19.2-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil davrida nomoddiy aktivlar 142,5 % oshgan vaqtda, barcha aktivlarning o'sish sur'ati 125,6 % ni tashkil qiladi. Ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlarning summasi barcha aktivlarga nisbatan tez sur'atlar bilan o'smoqda.

Natijada ularning ulushi ham o'sish tendensiyasiga ega. Ushbu korxonada nomoddiy aktivlarning ulushi 1997-yilning boshida 1,75 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 2002-yilning boshiga kelib bu ko'rsatkich 1,99 % ni tashkil qilmoqda. Bozor munosabatlarining mahsuli bo'lgan nomoddiy aktivlar jadal sur'atlar bilan o'sadi. Ushbu holat o'tish iqtisodiyoti davrida saqlanib qoladi, chunki iqtisodiyotimizning yuksalishida nomoddiy aktivlarga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda.

Tahlilning navbatdagi bosqichida nomoddiy faollarning holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash lozim. Buning uchun 19.2-jadval tavsiya qilinadi.

19.1-jadval

Nomoddiy aktivlarning dinamikasidagi o'zgarishlarni hisob-kitob qilish yo'llari

Yillar	Barcha aktivlar		Nomoddiy aktivlar		Nomoddiy aktivlarning barcha aktivlardagi ulushi
	summasi, ming so'm	o'zgarish sur'ati,%	summasi, ming so'm	o'zgarish sur'ati,%	
2005	8917,2	100,0	156,1	100,0	1,75
2006	9380,9	105,2	162,8	104,3	1,74
2007	9657,3	108,3	191,2	122,5	1,98
2008	10031,9	112,5	205,6	131,7	2,05
2009	10659,4	119,3	218,3	139,8	2,05
2010	11200,0	125,6	222,5	142,5	1,99

* Ko'rsatkichlar yil boshiga olingan.

**Korxonada nomoddiy aktivlar holatini ifodalovchi
ko'rsatkichlar hisob-kitobi**

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
1.	Nomoddiy aktivlarning (Na) umumiy hajmi, ming so'm	218,3	222,5	+4,2	101,9
2.	Barchaaktivlar qiymati, ming so'm	10659,4	11200,0	540,6	105,1
3.	Na.eskirish summasi	54,6	69,0	+14,4	126,4
4.	Na.ning barchaaktivlardagi ulushi, % (1q : 2q .100)	2,05	1,99	-0,06	97,1
5.	Na.ning eskirish koeffitsiyenti (3q : 1q)	0,25	0,31	+0,06	124,0

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mazkur tahlil qilinayotgan korxonada nomoddiy aktivlarning umumiy hajmi shu davrda atigi 1,9 % ko'paygan. Ammo uning eskirish summasi 26,4 % ga oshgan. Natijada nomoddiy aktivlarning eskirish koeffitsiyenti yil boshidagi 0,25 dan 0,31 gacha yoki 24,0 % ga ko'paygan. Ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlarning holatidagi o'zgarish ancha yomonlashgan. Buni uning barcha aktivlardagi ulushida ham ko'rish mumkin. Ushbu ko'rsatkich hisobot davrida 2,9 % ga (100,0–97,1) kamaygan.

19.1-jadval bo'yicha nomoddiy aktivlarning dinamikasi tahlil qilinganda uning barcha aktivlardagi ulushi ko'payish tendensiyasiga ega ekanligini ko'rdik. 19..2-jadvalda esa uning aksi. Demak, umumiy xulosa chiqarish uchun ko'rsatkichlarni tahlil qilganda ularning dinamikasini o'rganish maqsadga muvofiq ekan, degan xulosa kelib chiqmoqda. Chunki nomoddiy aktivlarning holati umuman yaxshilanib borayotgan bir paytda hisobot yilida uning aksi bo'lgan. Agar shu yil ma'lumoti bilan cheklanib qolinganda edi, xulosa ijobiy bo'lmas edi.

Tahlilning navbatdagi bosqichida nomoddiy aktivlarning tarkibiy tuzilishi va ularning o'zgarishini o'rganish lozim. Chunki, mazkur ko'rsatkichning holatini tahlil qilganda tarkibiy tuzilishdagi o'zgarishlarni o'rganmasdan turib nomoddiy aktivlar to'g'risida to'laqonli xulosa chiqarish qiyin. Shu tufayli ushbu holatni tahlil qilish uchun 19.3-jadvalni tavsiya qilamiz.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlar tarkibida intellektual mulk obyektlaridan foydalanish huquqi asosiy o'rinni egallaydi. Uning ulushi yil boshida 65,1 % ni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 64,2 % ni tashkil qilgan, ya'ni 0,9 % bandga kamaygan. Uning tarkibida ixtiro uchun olingan potentlarning ulushi yuqori.

**Korxonada nomoddiy aktivlar tarkibiy tuzilishining
hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida		O'zgarishi	
	summa- si, ming so'm	ulushi, %	summa- si, ming so'm	ulushi, %	summa- si, ming so'm	ulushi, %
1. Intelektual mulk obyektlaridan foydalanish huquqi	6939,3	65,1	7190,4	64,2	+251,1	-0,9
Shu jumladan:						
1.1. Mualliflik huquqi	3037,9	28,5	3057,6	27,3	19,7	-1,2
1.2. Ixtiro uchun olingan potentlar	3325,8	31,2	3561,6	31,8	+235,8	+0,6
1.3. «Nau-Xau» huquqi	575,6	5,4	571,2	5,1 -	-4,4	-0,3
2. Savdo belgisi vasavdo nomi	767,5	7,2	795,2	7,1	+27,7	-0,1
3. Yer va boshqa tabiiy obyektlardan foydalanish huquqi	1428,4		1601,6	14,3	+173,2	+0,9
4. Tashkiliy xarajatlar	927,4	8,7	929,6	8,3	+2,2	-0,4
5. Tashkilotning ishchanlik nufuzi	159,8	1,5	179,2	1,6	+19,4	+0,1
6. Boshqa nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqi	437,0	4,1	504,0	4,5	+67,0	
Jami	10659,4	100,0	11200,0	100,0	+4,2	-

Bundan tashqari, mazkur tur nomoddiy aktivlarning ulushi ko'payish tendensiyasiga ega bo'lmoqda. Yil boshida uning ulushi 31,2 % ni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 31,8 % ga, ya'ni 0,6 % bandga o'sdi. Mualliflik huquqi va «Nau-Xau» huquqi kamayib bormoqda.

Nomoddiy aktivlar tarkibida yer va boshqa tabiiy obyektlardan foydalanish huquqi salmoqli o'rinni egallab turibdi. Uning ulushi ham ko'payish tendensiyasiga ega. Yil boshidagi 13,4 % o'rniga yil oxirida 14,3 % ga oshgan. Mazkur korxonada savdo belgisi va savdo nomining qiymati ham anchagina. Uning yil boshidagi ulushi 7,2 % ni tashkil qilgan edi, yil oxiriga kelib esa 7,1 % ga, ya'ni 0,1 % bandga kamaydi. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, uning ulushi kamaygani bilan summasi ko'paymoqda.

Xuddi shunday holatni tashkiliy xarajatlar bo'ycha ham aytish mumkin. Nomoddiy aktivlar tarkibida tashkilotning ishchanlik nufuzi va boshqa nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqi ham o'sish tendensiyasiga egadir. Ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlar tarkibida turli o'zgarishlar ro'y bergan.

Biroq, korxonada rahbariyati va mulkdor uchun ushbu o'zgarishlar qanday samara berganligi muhim. Shu tufayli tahlilning navbatdagi bosqichi nomoddiy aktivlar samaradorligini tahlil qilishdan iboratdir.

19.5. Korxonada nomoddiy aktivlar samaradorligini tahlil qilish

Nomoddiy aktivlarning samaradorligi, ta'kidlanganidek, ko'rsatkichlar tizimida ifodalanadi. Bularga nomoddiy aktivlarning natijaviyligini, daromadlilikini va rentabelligini kiritish mumkin. Ularni tahlil qilish uchun tegishli ma'lumotlarni korxonaning buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisoboti ma'lumotlaridan olinadi va 19.4-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlarning samaradorligini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlar miqdori, umuman olganda o'sgan. Uning natijaviyligi 8,0 % o'sgan bo'lsa, daromadlilik 21,2 %, rentabellik ko'rsatkichi esa 17,2 % ga oshgan. Bu ijobiy holat.

19.4-jadval

Nomoddiy aktivlar samaradorligini aniqlash hisob-kitobi

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
Mutloq ko'rsatkichlar					
1.	Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'm	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2.	Daromadlar, ming so'm	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.	Sof foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	134,8
4.	Nomoddiy aktivlarning (Na) o'rtachayillik qiymati, ming so'm	193,4	222,5	+29,1	115,0
Nisbiy ko'rsatkichlar					
5.	Na.natijaviyligi, so'm (1q : 4q)	23,70	25,59	+1,89	108,0
6.	Na.daromadlilik, so'm (2q : 4q)	2,64	3,20	+0,56	121,2
7.	Na.rentabelligi, % (3q : 4q . 100)	190,3	223,0	+32,7	117,2

Nomoddiy aktivlardan mazkur korxonada samarali foydalanmoqda. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, nomoddiy aktivlarning samaradorligini to'g'ri baholash uchun natija ko'rsatkichi yoki foydaning umumiy hajmi emas, balki faqat nomoddiy aktivlardan foydalanish evaziga olingan natijaviy ko'rsatkichlardan foydalanilganda edi, ularning samaradorligini aniq baholash mumkin bo'lur edi. Ammo ushbu ma'lumotlar hisob va hisobotlarda yetarli darajada aniq bo'lmaganligi tufayli, hozircha mazkur natijaviy ko'rsatkichlarning umumiy hajmidan foydalanishni maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tahlilning muhim vazifalaridan biri o'rganilayotgan har bir ko'rsatkichning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini hisoblab topishdan iboratdir. Mazkur holatda eng muhim ko'rsatkichlardan biri nomoddiy aktivlarning rentabelligini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash usullarini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqotlar ko'rsatdiki, nomoddiy aktivlar rentabelligi (Rna) o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir qilar ekan:

- * foydaning daromaddagi ulushi (Fa);
- * mahsulotning daromadlilik darajasi (Dm);
- * nomoddiy aktivlarning natijaviyligi (Mna).

Natija bilan ushbu omillar o'rtasidagi bog'liqlikni quyidagi formula bilan ifodalanadi:

$$Rna = Fd \cdot Dm \cdot Mna.$$

Ushbu formuladan ko'rinib turibdiki, natijaning o'zgarishi shu uchala omilning o'zgarishiga bevosita bog'liq. Ularning ko'payishi natija ko'rsatkichi miqdorini ko'paytiradi, kamayishi esa, aksincha, kamaytiradi. Har bir omilning ta'sirini hisoblash uchun iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullardan biri bo'lgan zanjirli almashtirish usulidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun quyidagi amalni bajarish mumkin.

1. Natija o'zgarishiga birinchi omilning ta'sirini, ya'ni foydaning daromaddagi ulushi evaziga o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\Delta Rna.f.d = (Fd^h \cdot Dm^r \cdot Mna^r) - Rna^r.$$

Bunda $\Delta Rna.f.d$ — nomoddiy aktivlar rentabelligining foydaning daromaddagi ulushi ta'sirida o'zgarigan summasi;

Fd^h — foydaning daromaddagi ulushining haqiqiy miqdori;

Dm^r — mahsulot daromadlilik darajasining rejadagi (asos davridagi) miqdori;

Mna^r — nomoddiy aktivlar natijaviyligining rejadagi miqdori;

Rna^r — nomoddiy aktivlar rentabelligining rejadagi miqdori.

2. Nomoddiy aktivlarning (Na) ikkinchi omil, ya'ni mahsulotning daromadlilik darajasi evaziga o'zgarishini ($\Delta Rna.dm$) aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish tavsiya qilinadi:

$$\Delta Rna.dm = (Fd^h \cdot Dm^r \cdot Mna^r) - (Fd^h \cdot Dm^r \cdot Mna^r).$$

Bunda: Dm^h – mahsulot daromadlilik darajasining haqiqiy miqdori.

3. Na.ning uchinchi omil, ya'ni uning natijaviyligi evaziga o'zgarishini ($\Delta Rna.mna$) aniqlash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta Rna.mna = Rna^h - (Fd^h \cdot Dm^r \cdot Mna^r).$$

Bunda: $Rnah$ – nomoddiy aktivlar rentabelligining haqiqiy miqdori.

Odatdagidek, barcha omillar ta'siri natijaning umumiy o'zgarishiga teng bo'lishi lozim:

$$\Delta Rna = \Delta Rna.fd \pm \Delta Rna.dm \pm \Delta Rna.mna.$$

Ushbu nazariy tavsiyalarga amaliy ma'lumotlarni qo'llab, natija o'zgarishiga alohida omillar ta'sirini aniqlash mumkin.

Buning uchun, eng avvalo, omillarni aniqlab olinadi. Omillarni aniqlash uchun esa 19.5-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

19.5-jadval

Nomoddiy aktivlar samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
1.	Sof foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	134,8
2.	Daromadlar, ming so'm	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.	Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'm	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
4.	Nomoddiy aktivlarning (Na) o'rta-chayillik qiymati, ming so'm	193,4	222,5	+29,1	115,0
Natija va omillar:					
5.	Foydaning daromaddagi ulushi, % (1q : 2q .100)	72,02	69,72	-2,30	96,8
6.	Mahsulotning daromadlilik darajasi, % (2q : 3q .100)	11,15	12,49	+1,34	112,0
7.	Nomoddiy aktivlarning natijaviyligi, so'm (3q : 4q)	23,70	25,59	+1,89	108,0
8.	Na.rentabelligi, % (1q : 4q .100)	190,3	223,0	+32,7	117,2

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlar rentabelligi 17,2 % ga oshgan. Unga ta'sir qiluvchi uchta omildan biri foydaning daromaddagi ulushi 3,2 % (100,0–96,8) kamaygan. Qolgan ikki omilda o'sish ro'y bergan. Xususan mahsulotning daromadlilik darajasi 12,0 % o'sgan bo'lsa, nomoddiy aktivlarning natijaviyligi 8,0 % o'sgan. Bu omillarning natija o'zgarishiga qay darajada ta'sir qilganligini aniqlash iqtisodiy tahlilning muhim vazifalaridan biridir. Ushbu omillarning nomoddiy aktivlar rentabelligi o'zgarishiga ta'sirini aniqlash uchun 19.6-

jadval tuziladi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, nomoddiy aktivlarning rentabelligi 32,7 % bandga o'sgan. Bu o'zgarishga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Sof foydaning daromaddagi ulushi hisobot davrida 2,3 % bandga kamaygan. Natijada nomoddiy aktivlarning rentabelligi 6,1 % bandga kamaygan:

$$184,2 - 190,3 = -6,1 \%$$

2. Mahsulotning daromadlilik darajasi 1,34 % ko'paygan. Ushbu omil natijasida nomoddiy aktivlarning rentabellik darajasi 22,2 % bandga oshgan:

$$206,4 - 184,2 = +22,2 \%$$

3. Nomoddiy aktivlarning natijaviyligi ham 1,89 so'mga oshgan. Bu omil ham natijaning o'zgarishiga ijobiy ta'sir qilgan, ya'ni nomoddiy aktivlarning rentabelligi 16,6 % ga bandga oshgan:

$$223,0 - 206,4 = +16,6 \%$$

Barcha omillar ta'siri natija o'zgarishining umumiy farqiga teng:

$$-6,1 + 22,2 + 16,6 = + 32,7 \%$$

Omilli tahlil ichki rezervlarni ham axtarib topish imkonini beradi. Misolda nomoddiy aktivlar rentabelligini oshirishning ichki imkoniyati mavjud ekan. Bu imkoniyat foydaning daromaddagi ulushini ko'paytirishda namoyon bo'ladi. Jumladan, ushbu ko'rsatkichning miqdori hech bo'limganda o'tgan yil darajasida saqlanib qolganda edi, nomoddiy aktivlarning rentabellik darajasi yana 6,1 % bandga oshgan bo'lar edi. U holda mazkur ko'rsatkichning haqiqiy miqdori 223,0 % emas, balki 229,1 ni ($223,0 + 6,1$) ko'rsatkichining o'tgan yilga nisbatan farqi 32,7 % emas, balki 38,8 % ni ($229,1 - 190,3$) tashkil qilgan bo'lur edi. Ko'rinib turibdiki, omilli tahlil o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning ichki imkoniyatlarini topish uchun asosiy dastaklardan biri sifatida nomoyon bo'lar ekan.

19.6-jadval

Nomoddiy aktivlar samaradorligi o'zgarishiga alohida omillar ta'sirini hisoblash

№	Ko'rsatkichlar	O't-gan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar		
					I	II	III
1.	Foydaning daro-maddagi ulushi, %	72,02	69,72	-2,30	69,72	69,72	69,72
2.	Mahsulotning daromadlilik darajasi, %	11,15	12,49	+1,34	11,15	12,49	12,49
3.	Na.ning natijaviyligi, so'm	23,70	25,59	+1,89	23,70	23,70	25,59
4.	Na.ning rentabelligi (1q .2q . 3q)	190,3	223,0	+32,7	184,2	206,4	223,0

20-Bob. KORXONADA AYLANMA MABLAG‘LARNI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLARNI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH USULLARI

20.1. Korxonada aylanma mablag‘lar va ularni tahlil qilish vazifalari

Korxonaning aylanma mablag‘lari – uning aylanma fondlarda, muomala fondlarida va boshqa harakatdagi aktivlarda turgan pul mablag‘laridir. Ular asosiy fondlardan farqli o‘laroq, to‘xtovsiz harakatda bo‘ladi. Chunki, bir ishlab chiqarish sikli mobaynida to‘liq iste‘mol qilinadi, o‘z qiymatini tayyor mahsulotga o‘tkazadi, ham buyum-natura ko‘rinishida, ham qiymat tarzida tiklanadi.

Ularning ulushi korxonaning umumiy xo‘jalik mablag‘larida faoliyat sohasiga qarab, 60 foizdan 90 foizgacha bo‘ladi. Korxonaning moliyaviy va iqtisodiy ahvoli ko‘p jihatdan ana shu mablag‘lardan foydalanish samaradorligiga bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov 1997-yil 9-iyulda «Aylanma mablag‘larning saqlanishi va o‘z vaqtida to‘ldirib turilishi uchun mas‘uliyatni oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» maxsus Farmon chiqardi. Farmonda respublikaning ayrim vazirliklari, idoralari va korxonalarida moliyaviy ahvol qoniqarsiz bo‘lib qolayotganligi, o‘z aylanma mablag‘larini saqlashga e‘tiborsiz bo‘lish, shuningdek, katta miqdordagi mablag‘lar debitorlik qarzlariga jalb qilinib qolinayotganligi tayyor mahsulotning me‘yordan ortiqcha qoldiqlari tarzida o‘lik holatga keltirilayotganligi qayd etilgan.

Prezident o‘z nutuqlarida korxonalarda aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish, debitorlik va kreditorlik qarzlarining kamaytirish zarurligi va ularning xalq xo‘jaligi uchun ahamiyatini bir necha bor ko‘rsatib o‘tdi. Chunki aylanma mablag‘lar korxonada faoliyatining samaradorligini ta‘minlabgina qolmay, balki makroiqtisodiy o‘rinishni ham ta‘minlaydigan asosiy omillardan biridir.

Aylanma mablag‘lar haqidagi ma‘lumotlar buxgalteriya balansida hamda «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to‘g‘risida ma‘lumotnoma» degan 2-a shaklda ko‘rsatiladi. Buxgalteriya balansida ular «Aylanma aktivlar» degan aktivning 2-bo‘limida qayd etiladi. Ushbu bo‘limning yakuni korxonaning muayyan sanada aylanma mablag‘larda turgan mablag‘lari summasini ko‘rsatadi. Xalqaro amaliyotda ushbu mablag‘lar turlicha: joriy aktivlar, harakatdagi aktivlar, aylanma aktivlar deb yuritiladi. Korxonada rahbari buxgalteriya balansini o‘rganar ekan, quyidagi uchta jihatga e‘tibor berishi kerak:

1. Balans aktividagi 1-bo‘limi yakunlarining o‘zgarishiga nisbatan 2-bo‘lim yakunining o‘zgarishi. Balans aktividagi 2- va 1-bo‘limlari yakunlarini taqqoslash xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasida aylanma mablag‘lar

ulushi ko'payganligini (kamayganligini), harakatchan vositalar ulushi o'zgariganligini ko'rsatadi. Xo'jalik mablag'lari umumiy summasida aylanma aktivlar ulushining ko'payishi korxonada ixtiyorida harakatchan mablag'lar ko'payganligini, ularni osonroq ishlatish va kreditorlik qarzlari tezroq to'lash mumkinligini, korxonada yanada likvidli va to'lovga qobiliyatli bo'lib qolganligini ko'rsatadi. Mablag'lar aylanishi tezlashuvi korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash uchun ham juda muhimdir.

2. Aktiv 2-bo'limi yakuni summasining qisqa muddatli qarz summasiga nisbatan o'zgarishi (balans passivi 2-bo'limining yakuni minus uzoq muddatli qarz). Qisqa muddatli qarzning aylanma aktivlarga nisbatan o'sishi ko'proq aylanma aktivlar tarkibida jalb qilingan mablag'lar ulushi ko'payganligini, ya'ni aylanma mablag'lar qarz mablag'lar hisobiga ko'payganligini ko'rsatadi. Bunday ahvolni ko'rib, korxonada rahbari hushyor tortishi kerak. Chunki bunday ko'payish mablag'lar aylanishining sekinlashuviga, likvidlilik va to'lovga qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin (agar bu pasayish mablag'larni debitorlik qarzlariga ishlatish natijasi bo'lmasa).

3. Agar aylanma aktivlar (balans aktivi 2-bo'limining yakuni) qisqa muddatli qarzlardan kam bo'lsa, bu hol hamma aylanma mablag'lar qarz mablag'lar hisobidan tashkil topganligini bildiradi, korxonaning to'lovga mutloqo qobiliyatsizligini ko'rsatadi. Bu jarayonlar korxonada aylanma mablag'lar tahliliga muhim vazifalarni yuklaydi. Xususan, aylanma mablag'larni tahlil qilganda ularning umumiy o'zgarishini aniqlash bilan cheklanib qolmaslik lozim. Eng muhimi uning tarkibiy tuzilishi, harakatchanligi, debitorlik qarzlari jalb qilinishi, tez likvid bo'ladigan mablag'lar tarkibi kabi juda ko'p jihatlarga ahamiyat berish lozim.

20.2. Korxonada aylanma mablag'lari va ularni ifodalovchi ko'rsatkichlar tasnifi

Korxonada iqtisodiy salohiyati (potensial) tarkibida yetakchi o'rinlarni aylanma mablag'lar hissasi tashkil qiladi. Uning miqdori, ta'kidlanganidek, turli sohalarida turlicha bo'ladi.

Tahlil jarayonida aylanma mablag'larni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini aniqlash va tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy adabiyotlarda e'tirof etilishicha, ushbu muammoning hal qilinishida olimlar bir to'xtamga kelishgan. Hammada bir xil fikr, ya'ni aylanma mablag'larni ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish tavsiya qilinmoqda. Ammo qanday ko'rsatkichlardan foydalanish va ularni tasniflash bo'yicha olimlar o'rtasida turli qarashlar mavjud. Hatto ayrim darsliklarda¹ alohida aylanma mablag'lar tahlili ko'rsatilmagan. Faqat uning ayrim qismlariga «Korxonada aktivlari

---

¹ *Савицкая Г.В.* Анализ хозяйственной деятельности предприятия. – М.: ИП «Икоперспектива», 1997. 438–477-бетлар.

tahlili»da qisqagina qarab chiqilgan. Bunday yondoshuv, korxonaga egasini, korxonaning iqtisodiy salohiyati (potensial) samaradorligini nazorat qilish va oshirish imkoniyatidan mahrum qiladi. Bu esa bozor munosabatlari sharoitida kutilmagan xavf-xatar va bankrotlik vaziyatlarini tugʻdirishi mumkin.

Ayrim olimlar aylanma mablagʻlarni ifodalovchi koʻrsatkichlarni uchga boʻlib oʻrganishni tavsiya qiladi. Masalan, «Moliyaviy tahlil»¹ kitobida aylanma mablagʻlarni baholovchi koʻrsatkichlarni uning holatini, harakatini va samaradorligini ifodalovchi koʻrsatkichlarga boʻladi. Ammo ushbu asarda koʻrsatkichlar tizimining aniq tasnifi berilmagan. Uning ustiga aylanma mablagʻlarning harakatini va samaradorligini ifodalovchi koʻrsatkichlar biri-biri bilan aralashib ketgan.

Agar ushbu yondoshuvga nazariy jihatdan qaraydigan boʻlsak, aylanma mablagʻlarning mohiyati uning harakatdiligidir. Aylanma mablagʻlarning harakatdiligini esa, uning samaradorligida ifodalanadi. Shu tufayli bunday yondoshuv nazariy jihatdan chuqur tadqiqotni talab qilsa, amaliy jihatdan noaniqliklarni tugʻdiradi.

Oxirgi paytlarda chop qilingan, bevosita korxonaning moliyaviy holatini baholashga qaratilgan kitobda² ham ushbu masala nazardan chetda qolgan. Aylanma mablagʻlarga tegishli faqat uchta koʻrsatkich tavsiya qilingan. Tabiiyki, bunday yondoshish qoʻyilgan muammoning toʻliq hal boʻlishi uchun yetarli emas. Bevosita moliyaviy tahlilga bagʻishlangan adabiyotlarda ham aylanma mablagʻlarni ifodalovchi koʻrsatkichlarga kam eʼtibor berilgan³ xuddi shu holatni V.V. Patrov va V.V. Kovalyovlarning tadqiqotlaridan ham kuzatish mumkin⁴. Koʻrinib turibdiki, aylanma mablagʻlarni ifodalovchi koʻrsatkichlar tizimi va ularning ilmiy asoslangan tasnifi boʻyicha olimlar oʻrtasida hamon bir xil qarashlar shakllangan emas.

Ushbu munozarani yana istalgancha davom ettirish mumkin edi. Ammo keltirilgan qarashlar ushbu masalalarning hamon olimlar oʻrtasida nazariy jihatdan hal boʻlmaganligi toʻgʻrisida xulosa qilish uchun yetarli.

Aylanma mablagʻlar ham iqtisodiy mazmuni boʻyicha ayrim jihatlari asosiy vositalarga oʻxshash. Ular ikkalasi ham korxonaning aktivlarini tashkil qiladi, ikkalasi ham moddiy resurslar guruhiga kiradi. Shu jihatdan aylanma mablagʻlarni ifodalovchi koʻrsatkichlar tizimini ham uch guruhga boʻlish mumkin: aylanma mablagʻlar holatini ifodalovchi koʻrsatkichlar, aylanma mablagʻlar bilan taʼminlanganlikni ifodalovchi koʻrsatkichlar va aylanma

---

¹ *Voljin I.O., Ergashbayev V.V.* Moliyaviy tahlil. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998-74-93 betlar

² *Hasanov N., Najbidinov S.* Korxonaga moliyaviy holatini baholash: muammolar va ularni hal qilish. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 1999. 17–18-betlar.

³ *Ibrohimov A.T.* Moliyaviy tahlil. — T.: Mehnat, 1995. 14–19-betlar.

⁴ *Патров В.В., Ковалёв В.В.* Как читать баланс. — М.: Финансы и статистика. 1993. 142–213-betlar.

mablag'lar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar. Mazkur ko'rsatkichlarning tasnifi 20.1-chizmada keltirilgan.

Tahlil jarayonida u yoki bu ko'rsatkichning nimani ifodalashi, ularni baholash yo'llari va ma'lumot manbalarini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tufayli har bir ko'rsatkichning nomini, nimani ifodalashini, aniqlanish yo'llarini keltirilgan guruhlar bo'yicha ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu masalalarni hal qilish uchun 20.1-jadvalni tuziladi.

Ushbu jadval ma'lumotlari korxonaning aylanma mablag'larini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, tasnifi, aniqlanish yo'llar, nimani ifodalashi va har birining axborot manbayini ko'rsatib turibdi. Bu esa mazkur ko'rsatkichlar tizimini tahlil qilish nazariy va uslubiy asos bo'ladi. Bundan foydalanib, har bir guruh ko'rsatkichlarni alohida-alohida o'rganib chiqish usullari ko'rib chiqiladi.

20.3. Korxonada aylanma mablag'lar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Korxonaning aylanma mablag'larini o'rganib va tahlil qilib, ularning ko'rsatkichlarini, yuqorida ta'kidlanganidek, uchta guruhga birlashtirish mumkin. Bu guruhlar:

- * aylanma mablag'larning ahvolini;
- * aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlikni;
- * aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini bildiradi.

Aylanma mablag'larning holatini bildiruvchi ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi: aylanma mablag'lar summasi, uning o'rtacha qiymati, umumiy mablag'lardagi hissasi, aylanma mablag'larning tarkibiy tuzilishi, aylanma mablag'larda o'z mablag'lari summasi; aylanma mablag'lar dinamikasi va h.k.

Aylanma mablag'larning muayyan sanadagi summasi buxgalteriya balans ma'lumotlari asosida hisoblab chiqariladi hamda balansning aktiv qismidagi 2-bo'limining yakunida (300-satr) ko'rsatiladi.

Aylanma mablag'larning pulda ifodalangan summasi ularning hajmini ko'rsatib, sifatini ifodalamaydi. Sifat ko'rsatkichiga ega bo'lish uchun aylanma mablag'larning kunlarda ifodalangan miqdoridan foydalaniladi. Buning uchun korxonada aylanma mablag'larining umumiy summasini bir kunlik ishlab chiqarishi xarajatlariga, savdo korxonalarida esatovarning tannarxi bo'yicha bir kunlik tovar aylanmasiga taqsimlash kerak.

Aylanma mablag'larning kunlarda ifodalangan miqdorini hisoblash, buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi. Bu ko'rsatkich korxonaning ishlab chiqarish dasturini bajarish chog'ida aylanma mablag'lar necha kunga yetishini ko'rsatadi.

Biroq, ushbu aylanma mablag'lardan hisobot davrida emas, balki keyingi davrda foydalaniladi. Shu sababli, aylanma mablag'larning asl summasini

**Aylanma mablag'larni (Aym.) ifodalovchi ko'rsatkichlar,
ularning mazmuni va aniqlanish yo'llari**

Ko'rsatkich-larning nomi	Nimani ifodalashi (mazmuni)	Aniqlanish formulasi	Axborot manbalarida ifodalanishi
1	2	3	4
I. Asosiy vositalar (Av.) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar			
1.1.Aym.ning umumiy mablag'lardagi hissasi	Aym.ning umumiy mablag'larda necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{Agm}{B}$	300/310)
1.2.Aym.tarkibida pul mablag'lari (Pm.) hissasi	Aym.tarkibida qancha foiz pul mablag'lari mavjudligini ifodalaydi	$\frac{Pm}{Aym}$	(170+180+19-0)/ / 300
1.3.Aym.tarkibida zaxiralar va xarajatlar (Zx) hissasi	Aym.tarkibida qancha foiz zaxiralar borligini ko'rsatadi	$\frac{Zx}{Aym}$	120 / 300
1.4.Aym.tarkibida debitorlar (Deb) hissasi	Aym.tarkibida debitorlarning necha foiz tashkil qilishini ko'rsatadi	$\frac{Deb}{Aym}$	220-290 / 300
1.5.Muddati o'tib ketgan debitorlarning (Dmud) umumiy Deb.dagi hissasi	Muddati o'tib ketgan debitorlarning umumiy debitorlardagi necha foiz tashkil qilishini ifodalaydi	$\frac{Dmud}{D}$	2ash ma'lumot 7us / 220-290
1.6. Av.ning chiqarilish koeffitsiyenti	Av.ning qancha qismi hisobdan chiqarilganligini ifodalaydi	$\frac{O'_n + U_{mp} + A_s}{A_{ym}}$	(390+400+41-0) - 010 / 300
II. Aylanma mablag'lar (Aym) bilan ta'minlanganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar			
2.1.Aym. sig'imi, ya'ni 1 so'm natijaga (Q) to'g'ri keladigan Aym.	1 so'm natija ko'rsatkichiga qancha Aym.to'g'ri kelishini (natijaning fondliligini) ifodalaydi	$\frac{Aym}{Q}$	300 / 010 2sh

1	2	3	4
2.2.Aym. me'yoringing (Aym.m) haqiqiy miqdori (Aym.x) bilan ta'minlanishi	Aym.haqiqiy summasining me'yorganisbatini, ya'ni I so'm Aym.m.ga to'g'ri keladigan haqiqiy Aym. summasini ko'rsatadi	$\frac{Aym \cdot x}{Aym \cdot m}$ Ks - davrdagi kunlar soni	300 h// 300 me'yor
2.3.1 so'm asosiy vositalarga(Av) to'g'ri keladigan Aym.	I so'm Av.ga to'g'ri keladigan Aym.summasini, ya'ni Av.ning Aym.bilan ta'minlan-ganligini ifodalaydi	$\frac{Aym}{Ab}$	300 / 010
2.4.Bitta xodimga (X) to'g'ri keladigan Aym.	I taxodimga to'g'ri keladigan Aym.summasi, ya'ni X.larning Aym.bilan ta'minlanganligini ko'rsatadi	$\frac{Aym}{X}$	300 / 020 f 2 b
III. Aylanma mablag'lar (Aym) samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash yo'llari			
3.1.Aym.ning aylanuvchanligi, kunlarda	Aym.bir aylanish davrining necha kunga to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$\frac{Aym \cdot Ks}{Q}$	(300yb + + 300yo/2) x 360 / 010 2sh
3.2.Aym.ning aylanuvchanlik koeffitsienti, martada	Tahlil davridaAym.ga qo'yilgan mablag'ning necha marta aylanishini ifodalaydi	$\frac{Q}{Aym}$	010 2sh // (300yb+ + 300yo / 2)
3.3.Aym.ning rentabelligi	100 so'm Aym.summasiga to'g'ri keladigan foydani ko'rsatadi	$\frac{F \cdot 100}{Aym}$	200 2sh // (300yb+3- 00yo / 2)
3.4.Aym.ning daromadliligi	100 so'm Aym.summasiga to'g'ri keladigan daromadni (D) ifodalaydi	$\frac{D \cdot 100}{Aym}$	050 2sh // (300yb+ 300yo / 2)
3.5.Debitorlar-ning aylanuvchanligi (kunlarda)	Debitorlarning (Deb) bir aylanish davri necha kunga to'g'ri kelishini ko'rsatadi	$\frac{Deb \cdot Ks}{Q}$	220-290 x 360 / 010 2sh

keyingi chorakda mashulot ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlarga taqsimlash kerak bo'ladi. Bu ko'rsatkichni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K_{ay.m.} = \frac{A_{ym} \times 90}{I_{xarajat}}$$

bunda: $K_{ay.m.}$ – kunlarda ifodalangan aylanma mablag'lar;

A_{ym} – aylanma mablag'lar summasi;

$I_{xarajat}$ – keyingi chorakdagi ishlab chiqarish xarajatlarining bir kunlik miqdori.

Ushbu ko'rsatkich kunlarda va summada ifodalangan amaldagi aylanma mablag'lar me'yorlari bilan taqqoslash uchun kerak. Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasi o'rtacha xronologik formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$Ay.mo' := \frac{A_{ym.1} + A_{ym.2} + A_{ym.3} + A_{ym.4} + A_{ym.5}}{5}$$

bunda: $A_{ym.}$ – aylanma mablag'larning o'rta yillik summasi;

$A_{ym.1}, \dots, A_{ym.5}$ – choraklar boshi va oxiridagi aylanma

Bu ko'rsatkich biznes-rejalar tuzish va aylanma mablag'larning samaradorligini aniqlash uchun ham keng qo'llaniladi.

Qolgan ko'rsatkichlarni aniqlash usuli 20.1-jadvalda o'z ifodasini topganligi uchun bu yerda uni batafsil qarab chiqish shart emas.

Korxonada aylanma mablag'lar holatining qanday ekanligini bilish uchun, hozirgi erkin iqtisodiyot sharoitida, uning dinamikasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq. Ammo aylanma mablag'lar dinamikasini o'rganganda albatta barcha aktivlar dinamikasi bilan solishtirish va barcha aktivlarda ularning ulushi qanday o'zgarayotganligini ham kuzatish bu boradagi xulosaga ancha oydirlilik kiritadi.

Ushbu holatni tahlil qilish uchun 20.2-jadvalni tuzish kerak. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada 1997–2002-yillar mobaynida aylanma mablag'larning o'sish sur'ati barcha aktivlarning o'sish sur'atiga nisbatan biroz sust. Barcha aktivlar shu davrda 125,6 % o'sgan bir paytda aylanma mablag'lar 122,3 % o'sgan.

Aylanma mablag'larning barcha aktivlarga nisbatan o'sish sur'atining koeffitsienti 0,97 ni (122,3 : 125,6) tashkil qiladi. Hozirgi paytda korxonaning aylanma mablag'lari jadalroq o'sishi lozim. Chunki, aylanma mablag'lar yetarli bo'lmasa, takomillashgan asosiy vositalar va malakali kadrlardan kutilgan darajada samaradorlikka erishib bo'lmaydi.

Aylanma mablag'lar holatini tahlil qilganda albatta uning tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarga ham alohida ahamiyat berish lozim. Buning uchun aylanma mablag'lar tarkibiga kiruvchi har bir moddaning ulushi aniqlanadi va ularning summasi hamda ulushidagi o'zgarishi hisoblanadi.

**Korxonada aylanma mablag'lar dinamikasi va ular
tarkibining o'zgarish hisob-kitobi**

Yillar	Aylanma mablag'lar		Barcha aktivlar		Aylanma mablag'larning barcha aktivlardagi ulushi, %
	summasi, ming so'm	o'zgarish sur'ati, %	summasi, ming so'm	o'zgarish sur'ati, %	
1997	4767,0	100,0	8917,2	100,0	53,5
1998	5086,4	106,7	9380,9	105,2	54,2
1999	5191,3	108,9	9657,3	108,3	53,8
2010	5353,3	112,3	10031,9	112,5	53,4
2011	5562,0	116,7	10659,4	119,3	52,2
2012	5830,0	122,3	11200,0	125,6	52,1

Buning uchun 20.3-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, aylanma mablag'lar tarkibi yil boshida va oxirida keskin o'zgaragan. Masalan, ishlab chiqarish zaxiralarning ulushi yil boshida 50,0 % ni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 45,8 % ga teng bo'lmoqda, ya'ni 4,2 % bandga kamaygan. Xuddi shunday tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha ham 4,2 % bandga, qayta sotishga mo'ljallangan

Korxonada aylanma mablag'lar tarkibining hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida		Farqi (+,-)	
	summasi, ming so'm	ulushi, %	summasi, ming so'm	ulushi, %	summasi, ming so'm	ulushi, %
1. Ishlab chiqarish zaxiralari	2781,0	50,0	2670,4	45,8	-110,6	-4,2
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish	556,2	10,0	340,0	5,8	-216,2	-4,2
3. Tayyor mahsulot	618,0	11,1	1432,0	24,6	+814,0	+13,5
4. Qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar	123,0	2,2	2,8	0,1	-120,2	-2,1
5. Pul mablag'lari	618,0	11,1	107,0	1,8	-511,0	-9,3
6. Debitorlar	865,2	15,6	1277,8	21,9	+412,6	+6,3
Jami:	5562,0	100,0	5830,0	100,0	+268,0	-

tovarlar 2,1 % bandga, pul mablagʻlari esa 9,3 % bandga kamaygan. Bu ayniqsa pul mablagʻlari va tugallanmagan ishlab chiqarish boʻyicha juda keskin kamayib ketgan. Bu holatni ijobiy baholash qiyin. Chunki, pul mablagʻlarining kamayib ketishi korxonada tez likvid boʻladigan mablagʻlarning kamayishi degani. Bu esa, oʻz navbatida, korxonaning likvidligi va moliyaviy barqarorligining yomonlashganligidan dalolat beradi.

Shuni alohida taʼkidlash joizki, mazkur korxonada, tayyor mahsulotning summasi va ulushi keskin oshgan. Bu erkin bozor munosabatlari sharoitida yaxshi koʻrsatkich emas. Bu holat ishlab chiqarilgan mahsulotning sifati pasayganligidan, yoki marketing xizmatining yaxshi yoʻlga qoʻyilmaganligidan, yoki reklamadan toʻgʻri foydalana olmayotganligidan dalolat beradi. Amaliyotda korxonada rahbariyati bu sohaga katta ahamiyat berishi lozim. Zero, ishlab chiqarishdan maqsad, uni sotish va nihoyat foyda olishdir. Shu pirovard maqsadga qaratilmaydigan har qanday faoliyatning kelajagi, yashovchanligi yoʻq.

20.4. Korxonada aylanma mablagʻlar bilan taʼminlanganlikni ifodalovchi koʻrsatkichlar tahlili

Aylanma mablagʻlar bilan taʼminlanganlikni ifodalovchi koʻrsatkichlarni tahlil qilishda aylanma mablagʻlarning summasi va aylanish tezligini belgilangan meʼyorlar bilan taqqoslash; oʻz va qarz mablagʻlarining muomaladagi ishtirokini aniqlash; aylanma mablagʻlarning umumiy hajmi va turlari boʻyicha shakllari va manbalarini oʻrganib chiqish lozim boʻladi. Aylanma mablagʻlar bilan taʼminlanganlikni tahlil qilish uning umumiy summasi turlari boʻyicha haqiqiy miqdorini belgilangan meʼyorlar bilan taqqoslashdan boshlanadi (20.4-jadval).

Aylanma mablagʻlar bilan taʼminlanganlikni aniqlash uchun maʼlumotlar moliyaviy hisobotdan, balansning aktiv qismidagi 2-boʻlimidan olinadi.

Har bir muayyan korxonada boʻyicha aylanma mablagʻlar meʼyori yuqori turgan tashkilot tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 25-fevraldagi 108-son qarori asosida belgilanadi.

Ammo hozircha aylanma mablagʻlar meʼyorlarini aniqlash uslubiyati hamda aylanma mablagʻlarning umumiy hajmi va turlari boʻyicha summasini belgilangan meʼyorlarga qiyoslash tartibi ishlab chiqilmagan. Shu tufayli ushbu masalaga alohida ahamiyat berildi.

Ushbu koʻrsatkichni aniqlash yoʻllarini aniq maʼlumotlar asosida koʻrsatib berishga harakat qilindi. Realizatsiya summasi 2002-yil 1 choragida 4938,3 ming soʻmni tashkil qilgan. Bir kunlik mahsulot realizatsiyasi – 54,87 ming soʻm.

Aylanma mablagʻlar meʼyorlari aylanish kunlarida, sarflar kunlarida yoki sarflar 1 soʻmiga tiyinda belgilanishi mumkin. Aylanma mablagʻlarning summadagi meʼyorini belgilash uchun keyingi chorakdagi (1-chorak)

**Korxonada aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlikning
holati va tarkibi (ming so'm)**

Aylanma mablag'lar turlari	Keyingi yil 1-choragiga me'yor		Yil oxiridagi haqiqiy qoldiq		Me'yordan farqi, (+,-)	
	summada	kunlarda	summada	kunlarda	summada	kunlarda
Ishlab chiqarish zaxiralari	2469,2	45	2670,4	43,2	+201,2	-1,8
Tugallanmagan ishlab chiqarish	493,8	9	340,0	5,5	-153,8	-3,5
Tayyor mahsulot	548,7	10	1432,0	23,2	+883,3	13,2
Qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar	109,7	2	2,8	0,1	-106,9	-1,9
Pul mablag'lari	548,7	10	107,0	1,7	-441,7	-8,3
Debitorlar	726,2	14	1277,8	20,7	+551,6	+5,3
Hammasi	4938,3	90	5830,0	94,3	+891,7	+4,3

mahsulotning rejadagi bir kunlik realizatsiyasini kunlardagi me'yorlarga ko'paytirish kerak.

Kunlardagi haqiqiy mavjud aylanma mablag'lar: aylanma mablag'lar haqiqiy summasini keyingi chorakdagi rejada ko'zda tutilgan 1 kunlik mahsulot realizatsiyasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

20.4-jadval ma'lumotlari me'yordan ortiqcha katta aylanma mablag'lar umuman va uning ayrim turlari bo'yicha mavjudligini ko'rsatib turibdi. Korxonada uchun aylanma mablag'lar normativi 90 kunga belgilangan. Hisobot davridan keyingi 1-chorakda mahsulot realizatsiyasi summasi – 4938,3 ming so'm. Rejadagi bir kunlik mahsulot realizatsiyasi $4938,3 : 90 = 54,87$ ming so'mni tashkil qiladi. Aylanma mablag'larning summadagi me'yori $54,87 \times 90 = 4938,3$ ming so'mni tashkil qiladi. Aylanma mablag'larning har bir turi bo'yicha me'yori shu yo'sinda aniqlanadi. Aylanma mablag'lar miqdorini yil oxirida kunlarda aniqlash uchun aylanma mablag'lar summasini keyingi yil 1 choragi rejasida ko'zda tutilgan 1 kunlik mahsulot realizatsiyasiga bo'lish kerak. Tahlil qilinayotgan korxonada bo'yicha yil oxiridagi kunlarida bo'lgan aylanma mablag'lar 94,3 kunni tashkil qiladi ($5830 : 54,87$). Aylanma mablag'larning barcha turlari bo'yicha kunlardagi aylanma mablag'lar xuddi shu tartibda aniqlanadi.

20.4-jadval ma'lumotlarining ko'rsatishicha, me'yordan ortiqcha aylanma mablag'lar 891,7 ming so'mni, aylanish kunlarida 4,3 kunni tashkil qilgan. Aylanma mablag'larning eng ko'p me'yordan ortiqcha qoldig'i tayyor mahsulot bo'yicha – 883,3 ming so'mni yoki 13,2 aylanish kunini tashkil

qiladi. Debitorlik bo'yicha muvofiq ravishda 551,6 ming so'mni yoki 5,3 kunning tashkil qiladi. Pul mablag'lari bo'yicha aylanma mablag'lardan 441,7 ming so'm, aylanma kunlarda esa 8,3 kun yetishmovchilik bor.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlikdagi bunday holat ijobiy emas, u uskunalaridan foydalanish samaradorligiga, korxonaning moliyaviy holatiga salbiy ta'sir qiladi.

O'zbekiston Respublikasining bankrotlik va korxonalar sanatsiyasi bo'yicha hukumat komissiyasi 1997-yil 17-aprelda 4-son bilan tasdiqlangan «Korxonalarni moliyaviy tahlil qilishga oid uslubiy tavsiyalar»da moliyaviy barqarorlikni aniqlash bo'yicha tavsiyalar berilgan. Buni biz o'rganayotgan korxonada misolida ko'rib chiqamiz (20.5-jadval).

Moliyaviy tahlilga oid uslubiy tavsiyalarga ko'ra korxonalarda quyidagi tengsizliklar bo'lishi mumkin:

* mutloq barqarorlik – zaxiralar va xarajatlarni shakllantirish manbalarida ortiqchalik bor, ya'ni

$$O'aym > 0; Mem > 0; Azk = 0;$$

* normal barqarorlik – zaxiralar va xarajatlar o'z mablag'lari summasi bilan ta'minlanadi, ya'ni

$$O'aym < = 0; Mem > = 0; Azk > = 0;$$

* beqaror – zaxiralar va xarajatlar o'z va qarz mablag'lari hisobiga ta'minlanadi, ya'ni

$$O'aym < = 0; Mem < = 0; Azk > = 0;$$

* taqchil – zaxiralar va xarajatlar ularni shakllantirish manbalari tomonidan ta'minlanmaydi, ya'ni

$$O'aym < = 0; Mem < = 0; Azk < = 0,$$

bunda korxonada to'lovga qodir bo'lmay qoladi.

Bunda: $O'aym$ – o'z aylanma mablag'larining ortiqchaligi yoki kamomadi;

Mem – zaxira va xarajatlarni shakllantirish manbalarining ortiqchaligi yoki kamomadi;

Azk – zaxira va xarajatlarni shakllantirish manbalari umumiy miqdorining ortiqchaligi yoki kamomadi.

Bu ko'rsatkichlarning manbai qiymatlari korxonaning berilgan davrda iqtisodiy layoqatsizligidan dalolat beradi.

20.5-jadvalda keltirilgan hisob-kitob ma'lumotlari korxonada hisobot yili boshida va oxirida o'z aylanma mablag'lari ($O'aym$)da kamomad va zaxiralar hamda xarajatlarni shakllantirishning o'z uzoq muddatli qarz manbalarida kamomad (Mzm), zaxiralar va xarajatalarni shakllantirish asosiy manbalari umumiy miqdori (Azk) bo'yicha – mablag'lar ortiqchasi borligini ko'rsatadi. Shunday qilib, ushbu usulga ko'ra tahlil etilayotgan korxonaning moliyaviy ahvoli beqaror hisoblanadi. Korxonani moliyaviy tahlil qilish

**Korxonaning moliyaviy barqarorligining ifodalovchi
ko'rsatkichlar hisob-kitobi (ming so'm)**

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Farqi (+,-)
1.	O'z mablag'lari manbalari (balans passivi 1-bo'lim yakuni – P1)	19882	21703	+1821
2.	Asosiy vositalar va boshqa noaylanmaaktivlar (balans aktivi 1-bo'limi yakuni – A1)	13027	12971	+11736
3.	Mavjud o'z aylanma mablag'lari (P-1 – A1)	6855	8732	+1877
4.	Uzoq muddatli kreditlar va qarzarlar (balans passivi 2-bo'limi) (P2, 400 va410-satrlar)	95	–	-95
5.	Zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning mavjud o'z va uzoq muddatli qarzlari manbalari (P1-A1+400-satr+410-satr yoki mazkur jadval P3+P4)	6950	8732	+1782
6.	Qisqa muddatli kreditlar va qarz mablag'lari (P2-400-satr-410-satr)	7170	7834	+664
7.	Zaxiralar va xarajatlarni shakllantirish asosiy manbalarining umumiy miqdori (P5+P6)	14120	16566	+2446
8.	Zaxiralar va xarajatlarning umumiy miqdori (balans aktivi 2-bo'limi (A2) 120, 130, 140, 150, 160-satrlar)	11520	12631	+1111
9.	O'z aylanma mablag'lari ortiqchasi (+), kamomadi (–) (P3 – P8)-O'aym	-4665	-3899	+766
10.	Zaxiralar va xarajatlarni shakllantirishning o'z va uzoq muddatli qarzlari manbalari ortiqchasi (+), kamomad (–) (P5 – P8) Mem	-4570	-3899	+671
11.	Zaxira va xarajatlarni shakllantirish asosiy manbalarining umumiy miqdori ortiqchasi (+) yoki kamomadi (–) (P7 – P8) Aek holat nobarqaror	2600	3935	1335

bo'yicha bunday uslubiy tavsiyalarning dolzarbligiga qaramay, unda qator nuqson va kamchiliklar borligini aytib o'tish kerak. Masalan, «O'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi yoki kamomadi» ko'rsatkichi nomini to'g'ri deb bo'lmaydi, chunki unda ikkita muhim kamchilik mavjud.

1. O'z aylanma mablag'lari tovar zaxiralari va xarajatlar summasi bilan taqqoslanar ekan, bunda o'z aylanma mablag'lari ortiqchaligi yoki kamomadi to'g'risida so'z yuritib bo'lmaydi. Ortiqchalik yoki kamomad o'z aylanma mablag'larini belgilangan me'yorlari bilan qiyoslab aniqlanadi.

2. O'z aylanma mablag'lari faqat zaxiralar yoki xarajatlar miqdori bilan qiyoslanadi. O'z aylanma mablag'lari pul mablag'larida va debitorlik qarzarlarida bo'lishi mumkin va bo'lishi kerak. Buning ustiga o'z aylanma mablag'lari immobilizatsiyasi muddati o'tgan debitorlik qarzarlarida bo'lishi mumkin. Noaniq sabablarga ko'ra moliyaviy barqarorlikni hisob-kitob qilishda muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari nazarda tutilmagani ta'kidlanadi.

O'z aylanma mablag'lari va ularni shakllantirishning boshqa manbalarini aylanma mablag'lar so'mmasi bilan, o'z aylanma mablag'larini qisqa muddatli qarzlari bilan qiyoslash to'g'riroq bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tavsiya etgan va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga yo'llagan aylanma mablag'lar ahvolini tahlil qilish uslubiy ko'rsatmasida ham, qator kamchilik hamda bahsli jihatlar bor. Masalan, 1-bo'lim 6-bandida aylanma mablag'lar me'yori ishlab chiqarish xarajatlari yillik miqdorini (5-sh. bo'yicha) 360 kunga bo'lish va kunlardagi me'yorga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Ammo O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 25-fevraldagi 108-son qaroriga ko'ra aylanma mablag'lar me'yorini aniqlash usullaridan biri bir kunlik ishlab chiqarish xarajatlarini xarajatlar 1 so'miga tiyinda belgilangan me'yorga ko'paytirish hisoblanadi.

Aylanma mablag'lar me'yorini aniqlashning boshqa usuli bir kunlik realizatsiya summasini me'yor bo'yicha belgilangan kunlarga ko'paytirish hisoblanadi.

Xuddi shu bo'limning 7-bandida aylanma mablag'lar ortiqchaligi yoki kamomadi me'yorni aylanma mablag'larni shakllantirishning o'z manbalari bilan qiyoslash orqali aniqlanadiki, buni xato deb hisoblash mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 25-fevraldagi 108-son qarori 3-bandida «...aylanma mablag'larni me'yor darajasigacha jamg'arish manbalari korxonaning o'z mablag'lari, banklar kreditlari va budjet mablag'lari hisoblanadi» deb yozib qo'yilgan. Shundan kelib chiqib, aylanma mablag'larning ortiqchaligi yoki kamomadini aniqlash uchun me'yorni ilgari qilinganidek, aylanma mablag'larning butun summasi bilan qiyoslash kerak.

3-bo'limning 12-bandida moddiy aylanma mablag'lar o'rtacha qoldig'ini o'rtacha arifmetik miqdorda aniqlash tavsiya etilgan. Shu kunga qadar aylanma mablag'larning o'rtacha summasi o'rtacha xronologik tarzda aniqlab kelingandi.

3-bo'limning 13 va 14-bandlarida aylanma mablag'larning aylanuvchanligini faqat moddiy aylanma mablag'lar bo'yicha aniqlash tavsiya etiladi. Aylanma mablag'larning barcha summasi hisobga olinmagan. Aylanma mablag'larda, moddiydan tashqari, pul mablag'lari, debitorlar va boshqa aktivlar ham bor. Bu mablag'larning hammasi muomalada ishtirok etadi, shuning uchun aylanma mablag'larning aylanuvchanligini yaxlitiga hisoblash

kerak. Shuningdek, aylanma mablag‘larning aylanuvchanlik usuli va aylanma mablag‘lar me‘yorlari ularning turlari bo‘yicha ishlab chiqilishi kerak.

20.5. Korxonada aylanma mablag‘lar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili

Aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligi ularning aylanish tezligi, daromadliligi va rentabelligi bilan, ya‘ni aylanma mablag‘larning 1 so‘miga to‘g‘ri keladigan foyda miqdori bilan belgilanadi. Aylanma mablag‘larning kunlarda ifodalangan aylanish tezligi aylanma mablag‘lar o‘rtacha yillik summasining bir kunlik sotilgan mahsulot qiymatiga nisbati sifatida quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$AylMA = AylMo's \times K : S$$

bunda: $AylMA$ – aylanma mablag‘lar aylanuvchanligi;

$AylMo's$ – aylanma mablag‘lar o‘rtacha yillik summasi;

S – mahsulot sotish summasi;

K – davrdagi kunlar soni (odatda, bir yilda 360, yarim yilda 180, 1 chorakda 90, 1 oyda 30 kun).

Aylanma mablag‘larning aylanish kunlarini hisoblab chiqish usuli yuqorida tasvirlangan «kunlarda ifodalangan aylanma mablag‘lar» ko‘rsatkichi bilan aralashtirib yubormasligi kerak (aylanma mablag‘lar holatining ko‘rsatkichlariga qaralsin).

Aylanma mablag‘larning necha marta aylanishi (aylanish koeffitsienti – Ak) sotilgan mahsulot summasining aylanma mablag‘lar o‘rtacha yillik summasiga nisbati sifatida aniqlanadi yoki davrdagi kunlar soni (360) aylanma mablag‘larning aylanish kunlariga bo‘linadi. Bu quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$Ak = S : Ayl.mo's \quad \text{yoki} \quad Ak = 360 : AylMA.$$

Aylanma mablag‘lar rentabelligi sof foydaning aylanma mablag‘lar o‘rtacha yillik summasiga nisbati sifatida quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$AylMR = \frac{SF \times 100}{AylMo's}$$

bunda: $AylMR$ – aylanma mablag‘lar rentabelligi;

SF – sof foyda.

Bu ko‘rsatkich korxonada aylanma mablag‘larning 1 so‘miga qancha foyda olinayotganligini bildiradi.

Aylanma mablag‘lar daromadliligi ($Aym.D$) daromad (D) summasini aylanma mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymatiga taqsimlash yo‘li bilan aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Aym.D = \frac{D \times 100}{Aym}$$

Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini tahlil qilganda ularga doir ko'rsatkichlarni hisoblab chiqish, bu ko'rsatkichlarni o'tgan yil va biznes reja ma'lumotlari bilan taqqoslash kerak. Shundan keyin bu ko'rsatkichlarning o'zgarish darajasiga turli omillar ta'siri aniqlanadi. Mazkur omillarni o'rganish asosida aylanma mablag'lardan foydalanshi samaradorligini oshirish yo'llarini aniqlash va tavsiya etish kerak bo'ladi.

Aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuvi (sekinlashuvi) ishlab chiqarish dasturini bajarish uchun mablag'larni bo'shatib beradi (qo'shimcha jalb etadi).

Masalan, tahlil qilinayotgan korxonada bo'yicha mahsulot sotishdan olingan tushum 2010-yilda 11939 ming so'mni, 2011-yilda 19433 ming so'mni tashkil qildi; mablag'lar aylanishining o'rtacha yillik so'mmasi: 2010-yilda 13179 ming so'm, 2011-yilda 15246 ming so'm bo'ldi. Aylanma mablag'larning kunlarda ifodalangan aylanishini hisoblab chiqamiz:

$$2010\text{-yilda} = \frac{13179 \times 360}{11939} = 397,0 \text{ kun,}$$

$$2011\text{-yilda} = \frac{15246 \times 360}{19,433} = 282,3 \text{ kun.}$$

2011-yilda aylanma mablag'larning aylanishi 2010-yildagiga qaraganda 114,7 kunga tezlashgan, natijada

$$\frac{19,133 \times 114,7}{360} = 6193,8 \text{ ming so'm}$$

miqdorida aylanma mablag'lar bo'shatib olingan.

Shunday qilib, aylanma mablag'lar aylanishining tezlashuvi (sekinlashuvi) natijasida bo'shatib olingan (qo'shimcha jalb qilingan) mablag'larni aniqlash uchun sotishdan kelgan bir kunlik tushumni aylanma mablag'lar aylanishining tezlashish (sekinlashish) kunlari soniga quyidagi formula bo'yicha ko'paytirish kerak bo'ladi:

$$AylM = \frac{S1 \times (AylMA - AylMas)}{K}$$

bunda:

AylM – bo'shatib olingan (qo'shimcha jalb etilgan) aylanma mablag'lar summasi;

S1 – hisobot davrida sotilgan mahsulot summasi;

K – tahlil qilinayotgan davrdagi kunlar soni;

AylMA – aylanma mablag‘larning hisobot davri kunlaridagi aylanish;
 AylMas – aylanma mablag‘larning asos davri kunlaridagi aylanishi.
 Aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligi ko‘rsatkichlariga ko‘p sonli omillar ta‘sir etadi. Ularning asosiylari quyidagilardir:

- * mahsulot hajmining ko‘payishi;
- * aylanma mablag‘lar tuzilishining yaxshilanishi;
- * aylanma mablag‘larni belgilangan me‘yorlar darajasiga yetkazish;
- * debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish;
- * chiqarilayotgan mahsulotga talabni o‘rganishning yaxshilanishi;
- * xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarning yaxshilanishi

kabilar.

Tahlil chog‘ida ushbu omillarni o‘rganish va ularning aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligiga ko‘rsatadigan ta‘sirni hisoblab chiqish kerak bo‘ladi.

Aylanma mablag‘lar aylanish tezligiga birqancha omillar ta‘sir qiladi. Bularga mahsulot hajmi, aylanma mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymati, ularning tarkibiy tuzilishi kabilar kiradi. Biz bu yerda sotilgan mahsulot hajmi va aylanma mablag‘lar o‘rtacha qiymatining o‘zgarishi aylanma mablag‘lar o‘zgarishiga ta‘sir ko‘rsatishini aniqlash usulini ko‘rib chiqamiz. Buning uchun aylanma mablag‘lar aylanishining kunlarda ifodalangan formulasidan foydalanish zarur.

$$\text{AylMayl} = \frac{\text{AylMo's} \times \text{K}}{\text{T}}$$

- bunda: AylMayl – aylanma mablag‘lar summasi aylanishi;
 AylMo’s – aylanma mablag‘lar o‘rtacha yillik summasi;
 T – mahsulot sotishdan keladigan tushum;
 K – davrdagi kunlar soni (360).

Ushbu holatda aylanma mablag‘lar aylanishiga ikkita omil (AylMo’s va T) ta‘sir ko‘rsatishi munosabati bilan ularning ta‘sirni tuzatish kiritilgan ko‘rsatkichlar usuli bilan aniqlash mumkin (20.6-jadval).

O‘rganilayotgan omillarning ta‘sirini anqilash uchun dastlab qayta hisoblangan ko‘rsatkichni – mahsulot amalda sotilganda va o‘tgan yilgi mablag‘larida aylanma mablag‘larning aylanish muddatini quyidagi formula bo‘yicha hisoblab chiqarish kerak:

$$\text{AylMayl.qh} = \frac{\text{AylMo's.bas} \times 360}{\text{Th}} = \frac{13179 \times 360}{19433} = 244,1 \text{ kun,}$$

bunda: AylMo’s.as – asos yilida aylanma mablag‘larning o‘rtacha yillik qiymati;

Th – hisobot yilida sotilgan mahsulot hajmi.

**Korxonada aylanma mablag'lar aylanishiga turli omillarning
ta'sirini hisoblash (ming so'm)**

Ko'rsatkich	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Omillar ta'siri	
				Sotilgan mahsulot evaziga	Aylanma mablag'lar qiymati o'zgarishi hisobiga
Sotilgan mahsulot hajmi	11939	19433	+7494	X	X
Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik summasi	13179	15246	+2067	X	X
Aylanma mablag'larning aylanishi, kun hisobida	397,0	282,3	-114,7	-152,9	+38,2
Hisobot yili mahsulot hajmi sotilgan aylanma mablag'larning asos yilidagi qiymati bo'yicha Aym.aylanishi, kunlarda	X	244,1	-	-	-

Ushbu qayta hisoblangan ko'rsatkichni o'tgan yilning aylanish muddati bilan taqqoslab, mahsulot sotishdan kelgan tushumning o'zgarishining aylanish muddatiga ko'rsatadigan ta'sir aniqlaniladi. Misolda sotish hajmi ko'payishi aylanishni 152,9 kunga tezlashtirgan (244,1 - 397,0). Aylanma mablag'lar summasi ko'payishi natijasida uning aylanuvchanligi 38,2 kunga sekinlashgan (282,3 - 244,1).

Shunday qilib, aylanma mablag'lar aylanishining o'tgan yilga nisbatan tezlashuvi asosan mahsulot sotish hajmining o'sishi hisobiga yuz bergan. Holbuki, aylanma mablag'lar summasi ko'payishi aylanishni 38,2 kunga sekinlashtirgan. Mana shu ikki omilning ta'siri aylanma mablag'lar aylanishining o'tgan yilga nisbatan umumiy farqini keltirib chiqargan (-144,7 = -152,9 + 38,2). Mahsulot sotish hajmiga va aylanma mablag'lar summasiga ta'sir ko'rsatadigan barcha omillar hamda sabablar aylanma mablag'larning aylanishiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Aylanishning sekinlashuvini keltirib chiqaradigan asosiy sabablar korxonaning ishlab chiqarish quvvatidan foydalanish koeffitsienti pastligidan; korxonaning mashulotiga talab kamligidan; ko'p miqdorda muddati o'tgan debitorlik qarzi hosil bo'lganligidan iboratdir.

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish xo'jalik dasturini bajarish uchun ushbu mablag'larga bo'lgan ehtiyojning kamayishi barobarida korxonaning moliyaviy ahvoli mustahkamlanishiga, majburiyatlar bo'yicha to'lovlarni amalga oshirishi uchun pul mablag'lari o'z vaqtida jamg'arilishiga, tan narx pasayishiga va rentabellik oshishiga ham olib keladi.

20.6. Aylanma mablag'larda joylashgan o'z mablag'larining tahlili

Aylanib turgan o'z mablag'lari summasi (AylUM) o'z mablag'larning qancha qismi aylanib turganligini ko'rsatadi. Xalqaro amaliyotda uni, odatda «ishchi sarmoya» deb atashadi.

Uni aniqlash uchun o'z mablag'larining butun summasidan uzoq muddatli aktivlarda, ya'ni asosiy aktivlarda turgan o'z mablag'lari summasini ayirib tashlash kerak. Biroq, asosiy mablag'lar va solingan sarmoyalarda uzoq muddatli qarzlari va kreditlar bo'lishi mumkinligi tufayli, hisoblash chog'ida ularni ham nazarda tutish lozim.

Shunday qilib, aylanib turgan o'z mablag'lari summasini aniqlash uchun «O'z mablag'lari manbalari» degan balans passivining 1-bo'limi yakunidan (390-satr) «Uzoq muddatli aktivlar» degan balans aktivining 1-bo'limi yakunini (110-satr) ayirib tashlash hamda uzoq muddatli aktivlardagi «Uzoq muddatli kreditlar» summasini qo'shish kerak. Bu quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Ayl.O'M} = \text{O'MM-Uzoq mud. akt.} + \text{Uzoq mud.qarz} + \text{Uzoq mud.kr.}$$

Bunda: AylO'M – o'z mablag'lari manbalari (passiv) 1-bo'li mining yakuni);

Uzoq mud.akt. – uzoq muddatli aktivlar (aktiv 1-bo'limi yakuni);

Uzoq mud.qarz. uzoq muddatli qarzlari;

Uzoq mud.kr. – uzoq muddatli kreditlar.

Ana shu ko'rsatkichni aylanma mablag'lar umumiy summasidan aylanma mablag'larda foydalanilgan qisqa muddatli va uzoq muddatli qarzlarni aylanma aktivlar chiqarib tashlash yo'li bilan, ya'ni quyidagi formula bo'yicha aniqlash ham mumkin:

$$\text{AylMS} = \text{AylM} - \text{aylanma mablag'lardagi}$$

$$\text{Qisqa mud.qarz} - \text{Uzoq mud.qarz.}$$

Amal qiluvchi sarmoya muomaladagi, ya'ni amalda aylanib turgan o'z sarmoyasi summasini bildiradi. Xalqaro amaliyotga muvofiq bu ko'rsatkich aylanib turgan o'z mablag'lari summasiga teng deb hisoblanadi. Biroq, aylanma mablag'lar tarkibida ayni paytda muomaladan chiqarib olingan va shu sababli, ishlab chiqarishda amal qilmayotgan muddati o'tgan debitorlik qarzlari ham bo'lishi mumkin. Bunday holda amal qilib turgan sarmoyani aniqlash uchun aylanib turgan o'z mablag'lari umumiy summasidan muddati o'tgan debitorlik qarzlari summasini chiqarib tashlash kerak. Bu summa «Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risidagi ma'lumotnoma» degan 2-A shaklda ko'rsatiladi.

Aylanma mablag'lar tarkibini quyidagilar ifodalaydi:

* o'z mablag'lari ulushi, ya'ni aylanma mablag'lardagi o'z mablag'lari summasining foizi. Uni hosil qilish uchun o'z mablag'lari summasini 100 ga ko'paytirish va aylanma mablag'lar summasiga taqsimlash kerak;

* qarz mablag'lar ulushi, ya'ni aylanma mablag'lardagi jalb qilingan mablag'lar salmog'i;

* debitorlik qarzlari ulushi;

* zaxiralar va xarajatlar ulushi;

* pul mablag'lari ulushi.

Aylanma mablag'lar tarkibini tahlil qilganda muayyan paytdagi ularga doir amaliy ma'lumotlarni o'tgan yil ma'lumotlari bilan hamda oxirgi bir necha yil mobaynidagi o'zgarishlari bilan taqqoslash kerak.

Agar aylanma mablag'larda:

* o'z mablag'lari ulushi ko'paysa;

* qarz mablag'lari ulushi kamaysa;

* debitorlik qarzlari ulushi kamaysa;

* zaxiralar va xarajatlar ulushi kamaysa;

* pul mablag'larining ulushi ko'paysa, aylanma mablag'larning tarkibi yaxshilanadi.

Korxonalar rahbari buxgalteriya balansini bilan tanishib chiqib, aylanma mablag'lar dinamikasiga ishonch hosil qilishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish zaxiralari summasining o'sishi yoki kamayishi korxonalar o'z ishlab chiqarish hajmini oshirib borayotganligini yoki uning xomashyo va materiallar me'yordan ortiqcha zaxiralarini to'plab borayotganligini ko'rsatishi mumkin.

Marketing xizmati yomonligi, xaridorlar yo'qligi yoki mahsulot sifati yomonlashganligi tufayli tayyor mahsulotga talab pasayishi natijasida bu mahsulot to'planib borishi mumkin.

Debitorlik qarzi, ayniqsa, uning muddati o'tgan qismi o'sishi xaridorlar va buyurtmachilarning qobiliyati yetarli o'rganilmayotganligini ko'rsatadi.

Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanish darajasi ularning me'yordan qanchalik farqlanishida ko'rinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 27-fevraldagi «Vazirliklar, idoralar va korxonalar aylanma mablag'larining me'yorlari to'g'risida»gi 108-qaroriga muvofiq, korxonalar moliyaviy ahvolini mustahkamlash, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish maqsadida faoliyat turlarini hisobga olib, aylanma mablag'larning tabaqalashtirgan me'yorlari tasdiqlandi.

Yuqorida tilga olingan qarorda aylanma mablag'lar me'yorlari idoralarga qarab, kunlarda va bir so'm xarajatga to'g'ri keladigan tiyinlarda belgilangan.

Ushbu qarorga muvofiq aylanma mablag'lar me'yorini aniqlash uchun mahsulot ishlab chiqarishga qilinadigan bir kunlik xarajatlar summasini kunlarda belgilangan me'yorga quyidagi formula bo'yicha ko'paytirish kerak:

$$\text{Aylm.} = \frac{\text{UXFAXQ} \times \text{AylMMkun}}{\text{K}}$$

bunda: Aylm. – aylanma mablag‘larning me‘yordagi summasi;
 UXFAXQ – hisobot davrida umumxo‘jalik faoliyatining amaldagi jami xarajatalari qiymati (5-s-shakl bo‘yicha);

K – davrdagi kunlar soni;

AylMMkun – belgilangan aylanma mablag‘larning kunlardagi me‘yori.

Tugallanmagan ishlab chiqarish dinamikasi ham ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘ladi. Bu hajmning haddan tashqari ko‘payishi butlanmagan mahsulot chiqarish yoki ishlab chiqarishni tugallash uchun zarur xomashyo materiallar yo‘qligi natijasida yuz berishi mumkin.

Tayyor mahsulotga talabning pasayishi, yomon marketing, xaridorlar yo‘qligi yoki mahsulot sifati yomonlashuvi natijasida ham tayyor mahsulot ortiqcha ishlab chiqarilishi mumkin.

Debitorlik qarzining, ayniqsa, muddati o‘tgan qarzning ko‘payishi xaridorlar va buyurtmachilarning to‘lov qobiliyati yetarli darajada o‘rganilmaganligidan darak beradi.

Pul mablag‘larining haddan tashqari ko‘payishi ham nomaqbul hodisadir. Chunki, bu mablag‘lar korxonaning hisob raqamlarida harakatsiz yotmasdan, aylanib turishi va daromad keltirishi kerak. Ikkinchi tomondan, mablag‘larning yo‘qligi korxonaning to‘lovga qobiliyatsizligini ko‘rsatadi.

Shu sababli, aylanma mablag‘lar turlari korxonaning barqaror ishlashini ta‘minlaydigan miqdorda bo‘lishi kerak.

Aylanma mablag‘lar bilan ta‘minlanish darajasi ularning me‘yordan farq qilishi bilan belgilanadi. Korxonaning moliyaviy ahvolini mustahkamlash, moddiy va moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, aylanma mablag‘larning aylanishini tezlashtirish maqsadida, faoliyat turlarini hisobga olgan holda, aylanma mablag‘larning tabaqalashtirilgan me‘yorlari tasdiqlangan.

Moliyaviy hisobotni o‘rganish respublika korxonalari aylanma mablag‘lardan maqsadga muvofiq foydalanilmayotganligini ko‘rsatdi. Katta debitorlik qarzlari, aylanma mablag‘larning sekin aylanishi, ishlab chiqarishga doimo qo‘shimcha mablag‘lar jalb etishni talab qiladi.

Aylanma mablag‘larni tahlil qilgan vaqtda amaldagi va me‘yoriy aylanma mablag‘larni taqqoslash va ular o‘rtasidagi farqni hisoblab chiqarish kerak bo‘ladi.

Aylanma mablag‘lar me‘yorini aniqlash uchun yuqoridagi qarorga muvofiq, mahsulot ishlab chiqarishga bir kunda qilingan xarajatlar summasini quyidagi formula bo‘yicha kunlarda ifodalangan belgilangan me‘yorga ko‘paytirish kerak:

$$\text{AylMM} = \frac{\text{Edk} \times \text{Nkn}}{\text{K}},$$

bunda: AylMM – aylanma mablag‘lar me‘yori so‘mmasi;

Edk – davrdagi kunlarning jami miqdori;

K – davrdagi kunlar soni;

Nkn – aylanma mablag‘larning kunlarda ifodalangan (belgilangan) me‘yori.

Agar aylanma mablag‘lar normativi 1 tiyinga qilingan xarajatlarni hisobga olgan holda belilansa, ishlab chiqarishga qilingan xarajatlar umumiy summasini quyidagi formula bo‘yicha xarajatlarning 1 so‘miga tiyinlarda belgilangan normativga ko‘paytirish kerak bo‘ladi:

$$\text{AylMM} = \text{Xish} \times 1 \text{ so‘mga } M,$$

bunda: Xish – ishlabch iqarish xarajatlari;

1 so‘mga M – 1 so‘m xarajatga to‘g‘ri keladigan aylanma mablag‘lar me‘yori.

Ushbu ko‘rsatkichlarni amaliy ma‘lumotlarni qo‘llagan holda aniqlash va qator yillar bilan taqqoslash tahlil qilinayotgan obyekt bo‘yicha yetarli xulosalarni chiqarish uchun asos bo‘ladi.

21-Bob. KORXONADA TOVAR-MODDIY ZAXIRALARNI TAHLIL QILISH YO‘LLARI

21.1. Tovar-moddiy zaxiralarining turlari

Tovar-moddiy zaxiralar oborot aktivlarining bir qismi hisoblanadi. Ular haqidagi ma’lumotlar moliyaviy hisobotda: Ishakl «Buxgalteriya balansi» ikkinchi bo‘limida «Oborot aktivlari»da ko‘rsatiladi.

Ularga:

- * ishlab chiqarish zaxiralari, ya’ni ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonida foydalanish uchun mo‘ljallangan xomashyo va materiallar;
- * tugallanmagan ishlab chiqarish;
- * sotish uchun mo‘ljallangan, shu jumladan, yo‘ldagi tovarlar (tayyor mahsulot va qayta sotish uchun tovarlar, konsignatsiyalar) kiradi.

Ishlab chiqarish zaxiralari: omborlar va ishlab chiqarishdagi xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yonilg‘i chiqindilari, xarid qilinadigan yarim tayyor va butlovchi buyumlar, zaxiradagi ehtiyot qismlar, idishlar, arzon va tez eskiradigan narsalar zaxiralarining amaldagi tannarxi kiradi. Ular korxonaning to‘xtamay uzluksiz ishlashini ta’minlashi darkor. Ishlab chiqarish zaxiralari kamomadi ishlab chiqarish uzilishiga, tugallanmagan ishlab chiqarish ko‘payishiga, xaridorlar oldidagi majburiyatlar bajarmasligi yoki to‘liq bajarmasligi va oxir-oqibatda korxonada moliyaviy holatining yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Ularning ortiqchaligi me’yordan ortiq qoldiqlar paydo bo‘lishiga, saqlash xarajatlari ko‘payishiga sabab bo‘ladi.

Korxonada rahbarlari buxgalteriya balansi bilan tanishayotganda ishlab chiqarish zaxiralarining yillik summasi o‘zgarishiga e’tibor berishlari kerak. Agar ular ishlab chiqarish hajmlari va mahsulot sotilishi bilan o‘zgarsa – yaxshi. Chunki ishlab chiqarish hajmlari kamayib, ishlab chiqarish zaxiralari ko‘paysa, bu me’yordan ortiqcha zaxiralar paydo bo‘lishidan dalolat beradi. Bu mablag‘lar aylanishi qisqarayotganligi va ishlab chiqarish xarajatlari ko‘payayotganligini anglatadi. Bularning sabablarini aniqlab, ishlab chiqarish zaxiralarini me’yorga keltirishga qaratilgan tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish lozim.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – tugallanmagan ishlab chiqarish va ish (xizmat)lar uchun qilingan xarajatlardir. Ular hajmi ishlab chiqarish jarayoni davomiyligi, ya’ni barcha butlovchilar bilan ta’minlangan mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan vaqtga bog‘liq. Bunda tugallanmagan ishlab chiqarish hisobga olinadi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1999-yil 5-fevralda 54-son bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi va moliyaviy natijalarni

shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizomda belgilangan tannarx bo'yicha hisobotda aks ettiriladi.

Rahbarlar hisobotni tahlil etib, tugallanmagan ishlab chiqarish summasi ishlab chiqarish zaxiralari va tayyor mahsulot o'zgarishiga nisbatan kamay-anligi yoki ko'payganligiga e'tibor qaratishi kerak. Agar to'lanmagan ishlab chiqarishning o'sishi tayyor mahsulot o'sishiga qaraganda jadalroq ro'y berayotgan bo'lsa, bu muayyan turdagi ishlab chiqarish zaxiralari va mahsulot to'liq yig'ilmasligiga olib kelishi mumkin. Bunday paytda, imkon boricha tezroq zarur xomashyo va materiallar bilan ta'minlash choralarini ko'rish lozim.

Tayyor mahsulot – ishlab chiqarishi tugallangan, sinovdan o'tgan va qabul qilingan, buyurtmachilar bilan tuzilgan shartnomalarga muvofiq barcha qismlar bilan butlangan hamda tegishli texnik shartlar va andozalarga mos buyumlar qoldig'i. Ko'rsatilgan talablarga mos bo'lmagan mahsulot va topshirilmagan ishlar hisobga olinadi va tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida hisobotda ko'rsatiladi. Tayyor mahsulot buxgalteriya balansida amaldagi tannarxi bo'yicha hisobga olinadi.

Tayyor mahsulot qoldig'ining ko'payishiga turlicha sabablar sifatida ishlab chiqarish hajmlari ortishi, sifati yomonlashganligi yoki marketing xizmati yetarlicha olib borilmaganligi tufayli sotilmagan mahsulot o'sishini ko'rsatish mumkin. So'nggisi moliyaviy resurslar chetga jalb qilinishi, budjetga qo'shimcha badallar to'lanishi hamda korxonada moliyaviy holati yomonlashishiga olib keladi. O'zR Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 31-dekabrda 554-qaroriga muvofiq, Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi «Sotilmagan mahsulotning me'yordan ortiqcha qoldiqlari uchun haqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi to'g'risidagi Yo'riqnomani ishlab chiqdi. Unda belgilangan me'yordan ortiqcha sotilmagan tayyor mahsulot qoldig'iga ega sanoat korxonalari mazkur haqni to'lovchilar deb tan olingan. Me'yorlar korxonada qaysi idoraga tegishlilikidan kelib chiqib, sotish kunlari belgilanadi va yuqorida ko'rsatilgan yo'riqnomaning ilovasida keltiriladi. To'lov stavkasi me'yordan ortiqcha qoldiqlar ishlab chiqarish tannarxining 2 foizi miqdorida belgilangan. Bu tannarx quyidagi formula bo'yicha topiladi:

$$STMQ = TSMQt - (SKO \times MQ)$$

bunda: STMQ – me'yordan ortiqcha sotilmagan tayyor mahsulot qoldiqlari tannarxi;

TSMQt – hisobot davridagi sotilmagan tayyor mahsulot qoldiqlarining hisob-kitob qilingan tannarxi;

SKO – mahsulotni sotish bo'yicha kundalik oboroti;

MQ – sotilmagan tayyor mahsulot qoldiqlarining kunlarda belgilangan me'yori.

STMQt balans (140-satr) bo'yicha sotilmagan tayyor mahsulotning amaldagi qoldiqlarini 12 ga bo'lish va hisobot davri oylari miqdoriga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

SKO hisobot (2-son «Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot» shakli, 050-satr) bo'yicha hisobot davrida sotilgan mahsulot hajmini hisobot davridagi kunlar miqdoriga bo'lishi yo'li bilan aniqlanadi.

Sotilmagan tayyor mahsulotning me'yordagi summasi mahsulotni sotish bo'yicha kundalik oborotni sotilmagan mahsulot qoldiqlarining kunlarda beliglangan me'yoriga ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi.

Me'yordan ortiqcha sotilgan tayyor mahsulot qoldig'i uchun to'lov har chorakda belilangan muddatlarda amalga oshiriladi. Doimiy ishlab chiqarish va mavsumiy sotishga mo'ljallangan korxonalar hisob-kitoblar va to'lovni yiliga bir marta (yillik hisobot ma'lumotlariga ko'ra) taqdim etadi. Bu to'lovni hisob-kitob qilish usulini ko'rib chiqish iqtisodiy tahlilda juda muhim hisoblanadi.

21.2. Me'yordan ortiqcha sotilgan tayyor mahsulot qoldiqlarini baholash va ularni aniqlash usullari

1. Sotilmagan tayyor mahsulotning amaldagi qoldig'i tannarxi (1-sh. Balans, 140-satr) – 4089 ming so'm.

2. Hisobot davrida sotilmagan tayyor mahsulot qoldiqlari hisob-kitob tannarxi (sotilmagan tayyor mahsulot qoldiqlarining amaldagi tannarxi: 12 oyga hisobot davridagi yilning oylar miqdoriga) – 4089 ming so'm.

3. Hisobot davrida sotilgan mahsulotning amaldagi hajmi (2-sh., 050-satr) – 16428 ming so'm.

4. Sotish bo'yicha kundalik tovar aylanma (360-satr) – 45,63 ming so'm.

5. Kunlardagi ustav me'yori – 20 kun.

6. Me'yordalarda belgilangan chegarada sotilmagan tayyor mahsulot qoldig'i qiymati (4-satr x 5-satr) – 913 ming so'm.

7. Sotilmagan tayyor mahsulotning me'yordan ortiqcha qoldig'i qiymati (2-satr – 6-satr) – 3176.

8. Sotilmagan mahsulotning me'yordan ortiqcha qoldig'i uchun to'lov stavkasi – 2 foiz.

9. Sotilmagan tayyor mahsulotlarning me'yordan ortiqcha qoldig'i uchun budgetga to'lanadigan to'lov summasi (7-satr x 8-satr: 100) – 63,5 ming so'm.

Korxonalar rahbarlari moliyaviy hisobot bilan tanishayotganda tayyor mahsulot qoldig'i o'sishini ishlab chiqarish hajmi va mahsulot sotilishi dinamikasi bilan taqqoslashi lozim. Tayyor mahsulot bilan ta'minlanganlikni o'rganish asosida uning qoldig'ini me'yorgacha keltirish va xaridorlar tomonidan talab qilinmaydigan tovarlarni ishlab chiqarishga yo'l qo'ymaslik, shuningdek, korxonada marketingni yaxshilash bo'yicha boshqaruv qarorlarini chiqarish zarur.

Sotishga mo'ljallangan tovarlar – ustav faoliyatini savdo-sotiq va umumiy ovqatlanish sohasida amalga oshiriladigan korxonalar tomonidan xarid qilingan

tovarlar qoldig'i qiymatidir. Umumiy ovqatlanishda bu moddada bufetdagi tovarlar qoldig'i ham aks ettiriladi. Ishlab chiqarish korxonalarida bu moddada, maxsus sotish uchun xarid qilingan buyumlar, materiallar, oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek, sanoat korxonalarida butlash uchun xarid qilingan, lekin ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga kiritilmaydigan va xaridorlarga alohida qaytariladigan tayyor buyumlar qiymati kiritiladi. Bu tovarlar miqdori zarurat chegarasida bo'lib, belgilangan me'yordan oshmasligi kerak.

Barcha turdagi tovar-moddiy zaxiralarni baholash eng kam tannarx yoki sof sotish qiymati bo'yicha amalga oshiriladi. Tovar-moddiy zaxiralar tannarxi ularni xarid qilish, mahsulot ishlab chiqarish, qo'shimcha ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish xarajatlari xarid qilish (schiyot-fakutura so'mmasidan xarid qilish chegirmalari ayriladi), olib kirishda to'lanadigan bojxona boji va boshqa soliqlar, fraxt qiymati, sotib olish bilan bog'liq boshqa xarajatlardan tarkib topadi.

Fraxt qiymati – oziq-ovqatlar va xomashyoni yetkazish bo'yicha xarajatlari, shu jumladan, ortish-tushirish ishlari va yo'lda tovarlarni sug'urtalash. Ishlab chiqarish xarajatlari bevosita tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlari, xususan, ishlab chiqarish-moddiy xarajatlari, asosiy ishchilarga maosh to'lash xarajatlari, ishlab chiqarishga taalluqli ijtimoiy sug'urtalashga ajratmalardan tarkib topgan. Bu xarajatlari bevosita hisoblanadi.

Qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlari – ishlab chiqarish jarayoniga xizmat qilish bilan bog'liq ishlab chiqarish xarajatlari: ishlab chiqarish binolari va uskunalarini amortizatsiyasi; ulardan foydalanish qiymati; ustalar, ta'mirchilar, yordamchi ishchilar ish haqi va ijtimoiy sug'urtalash ajratmalari; ishlab chiqarish binolari va asbobalari uchun ijara haqi; ishlab chiqarish bo'linmalari kommunal xizmatlari xarajatlari iborat.

Boshqa xarajatlari faqat tovar-moddiy zaxiralarni joyiga yetkazib berish yoki ularni soz holatga keltirish jarayonida vujudga kelgan taqdiridagina tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga kiritiladi.

Korxonalar rahbariyati, shuningdek, tovar-moddiy zaxiralar tarkibiga kirmaydigan narsalarni ham bilishi shart. Inventarizatsiyani o'tkazish paytida kompaniya egalik qilish huquqiga ega bo'lmagan obyektlar aniqlanishi mumkin. Bu mijoz buyurtmasi bo'yicha yasalgan va u haqini tulagan, unga tegishli bo'lmagan va yetkazilishini kutib turgan tovarlar, shuningdek, konsignatsiyadagi, ya'ni mazkur korxonalar omborida turgan, lekin boshqa korxonalar mulki hisoblangan tovarlardir.

Tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga «Davr xarajatlari» guruhiga kiritilgan chiqimlar ham kirmaydi.

Sof sotish qiymati – tovar-moddiy zaxiralarning hisob-kitob qilingan sotish narxi, bundan ishlab chiqarishni tugatish va mahsulot sotish bilan bog'liq butlash chiqimlari chegiriladi. Zaxiralarni sotish narxi kamayganida,

zaxiralarga zarar yetkazilganida, zaxiralar to'liq yoki qisman eskirganida sof sotish qiymati bo'yicha zaxiralarni baholash (amaldagi narxidan past) amalga oshiriladi.

«Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot»da «Sotilgan mahsulotlar, tovarlar, ishlar, xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxi» ko'rsatiladi. Uni olish uchun sotishga tayyor mahsulot tannarxidan davr oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar tannarxi ayriladi.

O'zbekiston Respublikasining 4-son «Tovar-moddiy zaxiralar» bo'yicha buxgalteriya hisobining milliy standartiga ko'ra tovar-moddiy zaxirasi birligi qiymati:

* ularning aniq qiymatini alohida aniqlash usuli;

* FIFO (FIFO) usuli;

* AVEKO (AVECO) – o'rtacha hisoblangan qiymat usuli bo'yicha topiladi.

Xalqaro amaliyotda, shuningdek, LIFO usuli ham qo'llaniladi.

Teng qiymatga ega bo'lmagan tovar-moddiy zaxiralar birligi, shuningdek, alohida loyihalar uchun ishlab chiqarilgan va ajratilgan tovarlar yoki xizmatlar qiymati ularning aniq qiymatini aniqlash yo'li bilan hisob-kitob qilinishi zarur.

FIFO – birinchi xarid narxlari bo'yicha baholash usuli («birinchi bo'lib keldi – birinchi sotildi») birinchi navbatda xarid qilingan tovarlar tannarxi birinchi navbatda sotilgan tovarlar qiymatiga muvofiqlashtirilishi lozim, degan farazga asoslandi. Birinchi xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar birinchi sotiladi, tegishli ravishda davr oxiriga qolgan tovar-moddiy zaxiralar – bu oxirida sotib olingan yoki ishlab chiqarilganlaridir. FIFO usuli tovarlar amalda qanday harakatlanishidan qat'i nazar, har qanday tarmoq korxonalari tomonidan qo'llanilishi mumkin. Chunki tovarlar emas, ular qiymati harakatlanishini hisobga oladi. Inflyasiya davrida FIFO usuli yuqori darajali sof foyda olish imkonini beradi. Bu tovarlarning xorijiy narxlari o'sganida kompaniya ishlab chiqarilgan va sotiladigan mahsulotlar narxini ko'tarishga intiladi. Bunda moddiy zaxiralar narxlari o'sishiga qadar sotib olinganligiga e'tibor berilmaydi.

AVECO (o'rtacha hisoblangan qiymat) usuli – tovar-moddiy zaxirasi birligi qiymati davr boshidagi yoki hisobot davrida ishlab chiqarilgan bir turga mansub birlikning o'rtacha hisoblangan qiymatidir. Tovar zaxiralari birligining o'rtacha qiymati tovar zaxiralari butun qiymatini bu zaxiralar birligiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu hisobot davrida xarid qilingan tovar zaxiralarning barcha narxlarini hisobga olgan holda narx o'zgarishini sezdirmaydi. O'rtacha qiymat muayyan davr bo'yicha yoki har bir yetkazish jarayonida hisob-kitob qilinishi mumkin. Bunda mazkur korxonada mavjud vaziyatdan kelib chiqiladi.

LIFO – so'nggi xarid narxlari bo'yicha baholash usuli («so'nggi bo'lib keldi – birinchi sotildi») birinchi navbatda sotilgan tovarlar qiymatini

aniqlash uchun soʻnggi xarid qilingan tovarlar tannarxi qoʻllaniladi, hisobot davri oxirida zaxiralar tannarxi birinchi boʻlib xarid qilingan tovarlar tannarxi boʻyicha hisob-kitob qilinadi. LIFO usulini qoʻllash inflyatsiya davrida eng kam sof foyda, deflyatsiya jarayonlari davrida esa eng katta sof foydani beradi. Bu usul respublikamizda hozircha qoʻllanilmaydi. Mazkur usullarning qoʻllanilishini muayyan misolda koʻrib chiqish mumkin (21.1-jadval).

21.1-jadval

«Madaniyat» aksiyadorlik jamiyati yil mobaynida quyidagi tovar zaxiralarini xarid qildi

Xarid sanasi	Miqdori	Qiymati	Umumiy qiymati
15-yanvar	600	60,0	36000,0
22-aprel	800	70,0	56000,0
10-sentabr	600	80,0	48000,0
6 noyabr	400	90,0	36000,0
Jami	2400		176000,0

Yil oxirida omborda mahsulotning 500 birligi qolgan. Sotishdan tushgan daromad 150.000 ming soʻmni tashkil etgan. Yil oxirida sotilgan mahsulot tannarxini aniqlash kerak.

Birinchi qaror -FIFO, birinchi xarid narxlari boʻyicha baholash usuli:

Mahsulot sotishdan tushgan daromad – 150.000,0

Barcha tayyor mahsulot tannarxi – 176.000,0

Yil oxiridagi mahsulot qoldigʻi tannarxi (500 x 90,0) – 45.000,0

Sotilgan mahsulot tannarxi (176.000-45.000) – 135.000,0

Mahsulot sotishdan tushgan yalpi foyda (150.000-135.000) – 15.000,0.

Ikkinchi qaror – AVICO, oʻrtacha hisoblangan qiymat usuli:

Mahsulot sotishdan tushgan daromad – 150.000,0

Barcha tayyor mahsulot tannarxi – 176.000,0

Tovar birligining oʻrtacha hisoblangan qiymati (176.000/2.400)-73,33

Yil oxiridagi mahsulot qoldigʻi tannarxi (500 x 73,33) – 36.665,0

Sotilgan mahsulot tannarxi (176.000-36.665) – 139.335,0

Mahsulot sotishdan tushgan yalpi foyda (150.000-139.335) – 10.665,0.

Uchinchi qaror – LIFO, soʻnggi xarid narxlari boʻyicha baholash usuli:

Mahsulot sotishdan tushgan daromad – 150.000,0

Barcha tayyor mahsulot tannarxi – 176.000,0

Yil oxiridagi mahsulot qoldigʻi tannarxi (500 x 60,0) – 30.000,0

Sotilgan mahsulot tannarxi (176.000-30.000) – 146.000,0

Mahsulot sotishdan tushgan yalpi foyda (150.000-146.000)- 4.000,0.

Koʻrsatilgan qarorlarning koʻrsatilishicha, baholashning uch koʻrinishida

yakuniy ma'lumotlar farqlanadi. Yil oxiridagi mahsulot qoldig'i tannarxi va foyda LIFO usuli bo'yicha eng kam, sotilgan mahsulot tannarxi FIFO usuli bo'yicha eng kamdir. O'rtacha hisoblangan qiymat usuli bo'yicha mahsulot qoldig'i tannarxi va yalpi foyda FIFO usuliga qaraganda past, sotilgan mahsulot tannarxi esa aksincha yuqori.

21.3. Tovar-moddiy zaxiralar tahlili

Tovar-moddiy zaxiralarni tahlil qilayotganda tovar-moddiy zaxiralarga qo'yilgan mablag'lar holati, ta'minlanganligi va ulardan foydalanish samaradorligini aks ettiradigan ko'rsatkichlarni aniqlash va o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq buning uchun, birinchi navbatda, ularning ko'rsatkichlarini hisob-kitob qilishni bilish talab qilinadi. Tovar-moddiy zaxiralar holatini aniqlaydigan ko'rsatkichlarga:

- * tovar-moddiy zaxiralar summasi, umuman va turlari bo'yicha;
- * tovar-moddiy zaxiralar tuzilishi;
- * tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish, kunlarda;
- * tovar-moddiy zaxiralarning aylanma mablag'lar umumiy summasidagi ulushi;
- * alohidagi turlari tovar-moddiy zaxiralar o'sishi sur'atining ishlab chiqarish va sotish hajmi o'sishiga taqqoslash kabi omillar kiradi.

Tovar-moddiy zaxiralar summasi asosida ular miqdori va muayyan davrdagi o'zgarishi aniqlanadi, ular muayyan turlarining o'sishi ishlab chiqarish va sotish hajmlari o'zgarishiga taqqoslanadi. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralardagi mablag'lar holati, ta'minlanganligi va foydalanish samaradorligi topiladi.

Tovar-moddiy zaxiralar tuzilishi har bir turning ular umumiy summasidagi ulushini hisob-kitob qilish yo'li bilan aniqlanadi. Bundan kelib chiqib, tovar-moddiy zaxiralari har bir turining ular umumiy summasidagi ulushi hisob-kitob qilinadi va ularni pul mablag'lariga aylantirish yo'llari aniqlanadi. Shunday qilib, mablag'larning katta ulushi ishlab chiqarish zaxiralari yoki tugallanmagan mahsulotda bo'lsa, korxonalar mablag'lari faqat mahsulot ishlab chiqarish va sotish tugaganidan keyingina qaytariladi. Tayyor mahsulot ulushining o'sishi ham rahbariyatni tashvishlantirishi lozim. Chunki bu korxonaning mahsulotiga talab kamligidan dalolat berishi mumkin. Tovar-moddiy zaxiralar tuzilishini aniqlash va tahlil qilish usulini aniq ma'lumotlarni qo'llagan holda ko'rib chiqamiz (21.2-jadval).

Mazkur jadval ma'lumotlari tovar-moddiy zaxiralar tuzilishida o'zgarishlar ro'y berganligini ko'rsatmoqda: ishlab chiqarish zaxiralari va to'gallanmagan ishlab chiqarish pasayganida tayyor mahsulot qoldiqlari summasi va ulushi ko'paygan. Bu ma'lumotlar mahsulot chiqarish va sotish hajmlari o'zgarishi sur'atlari bilan solishtiriladi (21.3-jadval).

**Korxonada tovar-moddiy zaxiralar tarkibini aniqlash
hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida		Chekinish (+, -)	
	summa- si, ming so'm	ulushi, %	summa- si, ming so'm	ulushi, %	summasi, ming so'm	ulushi, %
Ishlab chiqarish zaxiralari	8925	77,5	7568	59,9	-1407	-17,6
Tugallanmagan ishlab chiqarish	909	7,9	966	7,6	+57	-0,3
Tayyor mahsulot	1611	14,0	4089	32,4	+2478	+18,4
Sotish uchun tovarlar	75	0,6	8	0,1	-67	-0,5
Jami	11520	100	12631	100	+1111	-

**Ikki yil mobaynida mahsulot chiqarish va sotish
hajmlari o'zgarishi (ming so'm)**

O'tgan yilda	Hisobot yilida	O'zgarish sur'ati, %	Umumiy qiymati
Amaldagi narxlardamahsulot chiqarish	13282	17239	129,8
Sotilgan mahsulot hajmi	9951	16428	165,1
Ishlab chiqarish zaxiralari	8925	7568	84,8
Tugallanmagan ishlab chiqarish	909	966	106,3
Tayyor mahsulot	1611	4089	253,8

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar tayyor mahsulot qoldiqlari o'sishi sur'atlari mahsulotning sotish hajmi o'sishidan ancha yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Ya'ni mazkur korxonada mahsulotni hisobot yilida xaridorlar talabini qondirmayapti yoki xaridorlar uni biror sabablarga ko'ra sotib olishni xohlamayapti. Ishlab chiqarish zaxiralarini kamaytirish va mahsulot ishlab chiqarish hajmini keskin oshirish keyingi yilda ishlab chiqarishda jiddiy o'zgarishlarga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun korxonada rahbariyati tovarlarni sotishni tashkil etish, ishlab chiqarish zaxiralarini butlash va tovar-moddiy zaxiralar tuzilishini yaxshilashga qaratilgan tezkor choralar ko'rishini zarur.

Tovar zaxiralaridan foydalanish kunlari korxonada mavjud zaxiralar bilan qancha muddatga ta'minlanganligini ko'rsatadi. Har bir zaxira turi o'z aniqlash usuliga ega. Ishlab chiqarish zaxiralarini bilan ta'minlashni kunlarda aniqlash uchun ishlab chiqarish xarajatlari summasini (1-sh., 120-satr)

kundalik ishlab chiqarish xarajatlariga (5-sh., 013+042-satr/365) bo‘lish joiz. Bunday hisob-kitoblarni bajarish shart. Chunki ishlab chiqarish zaxiralari qoldig‘i ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanish uchun mo‘ljallangan hamda ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligi hajmiga bog‘liqdir.

Sotishga mo‘ljallangan tayyor mahsulot kunlarda tayyor mahsulot qoldiqlarini kundalik mahsulot sotish summasiga bo‘lish yo‘li bilan topiladi. Tayyor mahsulot qoldiqlari summasi haqidagi ma‘lumotlar 1-son «Buxgalteriya balansi» shaklidan, mahsulotni sotish summasi haqidagi ma‘lumotlar esa 2-son «Moliyaviy natijalar haqidagi hisobot» shaklidan olinadi. Tayyor mahsulot qoldig‘i sotish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, uning uzluksizligini ta‘minlash kerak.

Tovarlar belgilangan kunlarda sotish uchun mo‘ljallangan tovarlar summasini xarid tovarlarining kundalik sotilishiga, savdo-sotiqda va umumiy ovqatlanishda esa tovar aylanmasiga bo‘linadi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishning kunlardagi qoldig‘i ishlab chiqarish jarayoni, ya‘ni tayyor mahsulotni ishlab chiqarish davomiyligiga bog‘liq.

Tovar-moddiy zaxiralar bilan ta‘minlanganlik darajasi ularning kunlardagi summasini belgilangan me‘yorlar bilan taqqoslash yo‘li orqali aniqlanadi.

Tovar-moddiy zaxiralridagi mablag‘lardan foydalanish samaradorligi ular aylanishi, rentabelligi va mablag‘lar aylanishi tezlashishi (sekinlashishi) oqibatida ozod bo‘lgan (qo‘shimcha jalb qilingan) mablag‘lar summasi bo‘yicha topiladi.

Tovar-moddiy zaxiralardagi mablag‘lar aylanishi kunlari va necha martaligiga ko‘ra hisob-kitob qilinadi. Aylanish kunlaridagi tovar zaxiralari mablag‘ning bir marta aylanishi uchun ketgan kun miqdorini aks ettiradi va tovar zaxiralari mablag‘ining o‘rtacha yillik summasini sof sotilgan mahsulotning bir kunlik qiymatiga bo‘lish yo‘li bilan topiladi. Tovar zaxiralarning bir martalik aylanishi (aylanish koeffitsienti)ni aniqlash uchun ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini (sof sotilgan mahsulotni) tovarlar qoldig‘ining o‘rtacha summasiga (TMZo‘r.) bo‘linadi. Bu ko‘rsatkich tovar zaxiralariga qo‘yilgan mablag‘lar aylanishi miqdorini ko‘rsatadi. Tovar zaxiralarning o‘rtacha yillik summasi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$TMZo‘r = \frac{1/2TMZ-1 + TMZ-2 + TMZ-3 + TMZ-4 + 1/2TMZ-5}{4},$$

bunda: TMZ-1, TMZ-2, TMZ-3, TMZ-4, TMZ-5 – chorak boshi va oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar summasi.

Tovar zaxiralarning kunlardagi aylanish tezligi qanchalik past va aylanish koeffitsienti qanchalik yuqori bo‘lsa, tovar zaxiralariga qo‘yilgan mablag‘lar shunchalik tez bo‘ladi va aksincha.

Tovar-moddiy zaxiralardagi mablag‘lar rentabelligi (Rtmz) sof foydani (SF) tovar-moddiy zaxiralari mablag‘lar o‘rtacha summasi (TMZo‘r.)ga

bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Tovar-moddiy zaxiralardagi mablag'larning aylanishi tezlashishi (sekinlashishi) oqibatida ozod bo'lgan (qo'shimcha jalb qilingan) mablag'lar summasini topish zarur zaxiralardagi mablag'dan foydalanish samaradorligini aniqlashning muhim jihatlaridan biridir. Mazkur hisob-kitob usuli shu masalaga aniqlik kiritish uchun xizmat qiladi (21.4-jadval).

21.4 -jadval

Korxonada bo'yicha o'tgan yilga nisbatan tovar-moddiy zaxiralardagi ozod bo'lgan (qo'shimcha jalb qilingan) mablag'lar hisob-kitobi ming so'm

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi, (+, -)
Tovar-moddiy zaxiralardagi mablag'lar o'rtacha yillik summasi	11400	12350	+950
Mahsulot sotishdan kelgan sof tushum	9951	16428	+6477
Tovar-moddiy zaxiralardagi mablag'lar aylanishi, kun hisobida	418,1	274,4	-143,7
Mahsulot sotishdan kundalik tushum	27,26	45,01	+17,75
Tovar-moddiy zaxiralardagi ozod bo'lgan (+), qo'shimcha jalb qilingan (-) mablag'lari	-	-	6468

Bajarilgan hisob-kitoblar asosida tovar zaxiralardagi mablag'lar aylanishi: O'tgan yilda

$$\text{Aytmk} = \frac{11400 \times 365}{9951} = 418,1 \text{ kun.}$$

Hisobot yilida

$$\text{Aytmk} = \frac{12350 \times 365}{16428} = 274,4 \text{ kun.}$$

ni tashkil etganligini ko'ramiz.

Boshqacha aytganda, hisobot yilida u 143,7 kunga tezlashdi.

Tovar-moddiy zaxiralar aylanishining tezlashishi (sekinlashishi) oqibatida ozod bo'lgan (qo'shimcha jalb qilingan) mablag'lar summasini aniqlash maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan kelgan kundalik tushumni ular aylanishi tezlashgan (sekinlashgan) kunlar miqdoriga ko'paytirish kerak. Mazkur jadval ma'lumotlariga ko'ra, korxonada tovar-moddiy zaxiralar aylanishi tezlashganligi natijasida o'tgan yilga qaraganda 6468 ming so'm (45,01 x 143,7) mablag'ni aylanishdan ozod etgan.

Korxonada rahbarlari tovar-moddiy zaxiralar aylanishini tezlashtirish uchun barcha choralarini ko'rishini lozim. Bu o'z navbatida, umuman aylanma

mablag'lar harakatini tezlashtiradi va boshqa xo'jalik ehtiyojlariga yo'naltirish mumkin bo'lgan mablag'larni ozod qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralaridagi mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishi maqsadida:

- * mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmini ko'paytirish;
- * chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish va turlarini ko'paytirish;
- * tovar-moddiy zaxiralar tuzilishini maqbullashtirish;
- * me'yordan ortiqcha ishlab chiqarish va tayyor mahsulot zaxiralarini, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmlarini kamaytirish;
- * chiqarilayotgan mahsulot talabi va taklifini o'rganishni yaxshilash;
- * tovar-moddiy zaxiralarini qabul qilish, saqlash va yetkazishni to'g'ri tashkil etish lozim.

Tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq sanab o'tilgan vazifalarni hal yetish korxonasi samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi muqarrardir. Shu tufayli tovar-moddiy zaxiralar tahlili iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismi bo'lib qolishi lozim.

22-Bob. KORXONANING MOLIVAVIY SALOHIYATINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO‘LLARI

22.1. Korxonalar moliyaviy salohiyati tushunchasi va tarkibi

O‘zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o‘tishni bosqichma-bosqich amalga oshirib kelmoqda. Uning eng asosiy tamoyillaridan biri iqtisodiyotni erkinlashtirishdir. Chunki rejali iqtisodiyot sharoitida iqtisodiyotni boshqarish mexanizmi davlat tasarrufida edi. U barcha mulkka egallik qilish bilan birga reja orqali boshqarish jilovini ham o‘z qo‘lida ushlab tutar edi.

Bozor mexanizmi esa birinchi galda iqtisodiyotni erkinlashtirishni talab qiladi. Ammo bu jarayoning moddiy negizi korxonalar, ulardagi mulklar davlatniki edi. Shu tufayli iqtisodiyotni erkinlashtirish uchun, eng avvalo, davlat mulkini xususiyashtirish lozim bo‘ldi. Xuddi shunday jarayon O‘zbekistonda 1992-yilda boshlandi va bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Davlat mulkini xususiyashtirish jarayoni bugungi kungacha o‘tgan davrda to‘rt bosqichni bosib o‘tmoqda. Birinchi bosqich 1992–1994-yillarni o‘z ichiga olsa, ikkinchi bosqich 1995–1996-yillardir. 1997-yil xususiyashtirish buyicha O‘zbekiston tarixida uchunchi bosqich sifatida tan olingan bo‘lsa, 1998–2010-yillar xususiyashtirishning to‘rtinchi bosqichi sifatida davom etmoqda. Bu bosqichlarning mohiyati va mazmuniga to‘liq to‘xtalib o‘tirmasdan shuni ta’kidlash joizki, iqtisodiyot asta-sekinlik bilan erkinlashib davlat tasarrufidan xususiy va jamoa sektoriga o‘tmoqda, iqtisodiyotga davlatning aralashuvi asta-sekinlik bilan barham topmoqda. Natijada erkin raqobat muhiti qaror topishi uchun zamin yaratilmoqda.

Ana shunday iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni ketayotgan bir paytda har bir korxonaning mustaqilligi ta’minlanishi bilan birga, uning ma’suliyati ham oshmoqda. Bu haqda O‘zbekiston Respublikasi 14-sessiyasida ham qayta-qayta ta’kidlandi. Bunday sharoitda har bir korxonalar o‘zining mablag‘iga, o‘zining boshqarish usuliga, mulkiga, hamjihat mehnat jamoasiga, mulk egalari ega bo‘lishi kerak. Bu barcha mavjud mulkning asosiy manbai korxonaning moliyaviy salohiyatini tashkil qiladi.

Moliyaviy salohiyat har bir xo‘jalik yurituvchi subyektda turli bo‘lishi mumkin. Ular ikki manbadan tarkib topadi. Birinchidan, har bir korxonaning o‘z mablag‘i bo‘lsa, ikkinchidan o‘z faoliyatini ta’minlash uchun chetdan ham qariz, ham suda tariqasida jalb qilingan mablag‘laridir.

Ushbu bobda aynan ana shu moliyaviy salohiyatning iqtisodiy mazmuni, tarkibi, ularni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi, tasnifi, aniqlanish va tahlil qilish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Korxonaning moliyaviy salohiyati (potensial) deb uning faoliyatini to'liq ta'minlaydigan turli manbalardan tarkib topgan moliyaviy mablag'lar majmuasiga aytiladi.

Har qanday firma yoki korxonada faoliyat yuritish uchun eng avvalo mehnat vositalari, mehnat predmetlari va jonli mehnat sohibi (xodimlar)ga ega bo'lishi shart. Bu esa o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Buni tashkil qilish uchun moliyaviy mablag'lar zarur bo'ladi. Masalan, sohibkor kichik biznes bilan shug'ullanishga qaror qildi deb faraz qilamiz. U kichik non zavodini qurishni mo'ljallaydi. Zavodni tashkil qilish uchun unga 700.0 ming so'm un va boshqa xomashyo hamda yordamchi materiallar xarid qilish uchun 100.0 ming so'm, xodimlarni yollab zavodini ishga tushurish uchun 50.0 ming so'm kerak bo'ldi deb shartli ravishda qabul qilamiz. Sohibkorga ushbu holda 850.0 ming so'm pul kerak. Ammo unda mavjud bo'lgan o'zining pul mablag'i 600.0 ming so'mni tashkil qiladi. Demak, unga yana 250.0 ming so'm qo'shimcha pul mablag'i lozim ekan. Buni u qayerdan oladi? Buning manbalari hozirgi sharoitda turli bo'lishi mumkin.

Sohibkor shu yetishmagan pulni banklardan uzoq muddatli qarz shaklida, yoki «Biznes-fond» dan kredit shaklida, yuridik va jismoniy shaxslardan investitsiya shaklida, yoki xorijiy firma va davlatlardan qo'shma korxonada shaklida olishi va o'z faoliyatiga jalb qilishi mumkin. Sohibkorning ushbu yetishmagan mablag'ni qaysi manbadan olishidan qat'i nazar, u chetdan jalb qilingan mablag' bo'lib hisoblanadi. Ushbu misoldan ko'rinib turibdiki, sohibkor o'z faoliyatini yurgizishi uchun ma'lum darajada moliyaviy salohiyatga ega bo'lishi kerak ekan. Bu salohiyat iqtisodiy mazmuni jihatdan o'z mablag'lari va chetdan jalb qilingan mablag'lardan iborat ekanligi bayon bo'ldi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar moliyaviy potensialining tarkibi va tuzilishi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarildi. Chunki rejali iqtisodiyot sharoitida korxonaning barcha moliyaviy salohiyati davlat tomonidan shakllantirilar edi. Hatto banklardan olingan kreditlar ham davlatniki edi. Endi vaziyat tubdan o'zgaradi. Davlatning moliyaviy ta'minoti barham topmoqda.

Endigi moliyaviy salohiyatning egasi bor. U «bizniki» dan «meniki» degan tushuncha bilan almashtirildi. Bunday sharoitida korxonada uchun moliyaviy salohiyatning shakllanishi ham, uning ishlatilishi va taqsimlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu tufayli bu salohiyatni har bir xo'jalik yurituvchi subyektlar bo'yicha baholash, ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish obyektiv zaruratga aylanib bormoqda.

Ammo shuni ta'kidlash joizki, korxonada moliyaviy salohiyati nazariy va amaliy jihatdan ham o'rganilgan, lekin u o'ta dolzarb mavzu bo'lib hisoblanadi. Bunga ehtiyoj ayniqsa hozirgi bozor munosabatlari sharoitida yanada kuchaymoqda. Chunki har bir korxonada o'zining moliyaviy salohiyatidan qanday foydalanayotganligini bilishi uchun uni doimiy ravishda

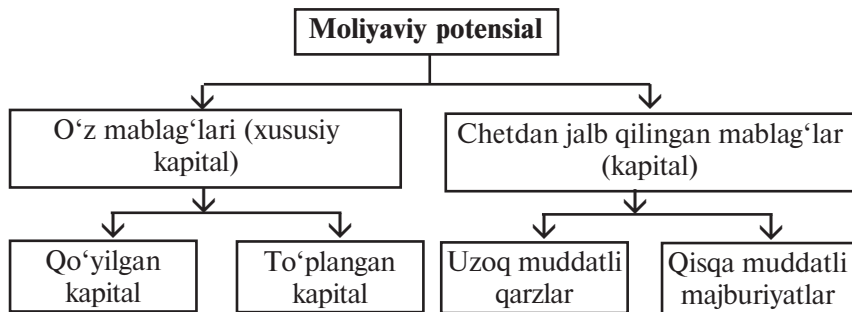
tahlil qilib turmog'i lozim. Korxonaning moliyaviy salohiyati (potensial) deganda, uni soddaroq qilib ifodalansa, moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlanish manbalari majmuasini tushunish mumkin. Bu ta'minlanish o'z o'rnida ta'kidlanganidek, ikki qismdan iborat bo'ladi: 1. O'z mablag'lari. 2. Chetdan jalb qilingan mablag'lar.

Yana bir misolga murojaat qilamiz. Tadbirkorning tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi uchun 1,0 million so'm puli bor deb faraz qilamiz. Unga faoliyatni boshlash uchun asosiy va aylanma mablag'larni xarid qilishga, xodimlarni yollashga 1,5 million so'm pul kerak bo'ladi deb hisoblaymiz. Demak, ushbu tadbirkor chetdan yana 0,5 million so'm qarz olishi lozim ekan. Bu ta'kidlanganidek, chetdan jalb qilingan mablag'lar deb aytiladi.

Birinchi qo'yilgan o'z mablag'i, ya'ni 1,0 million so'mi iqtisodiy mazmuni bo'yicha qo'yilgan kapitalni tashkil qiladi. Lekin korxonona o'z faoliyati davomida foyda olib bir qismini o'zining nizom jamg'armasiga o'tkazib boradi. Bunday mablag'lar to'plangan kapital deb aytiladi. Demak, korxonaning o'z mablag'i ikki guruhdan, ya'ni qo'yilgan va to'plangan kapitaldan iborat ekan. Chetdan jalb qilingan mablag'lar esa o'z navbatida, qaytarilish muddatiga qarab ikki guruhga bo'linadi: uzoq muddatli va qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga. Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga I-yilgacha olingan qarzlar va ssudalar, uzoq muddatlilariga I-yildan oshiq muddatga olingan qarzlar va ssudalar kiradi. Bu 22.1-chizmada o'z aksini topgan.

Korxonaning moliyaviy salohiyatining tahlili iqtisodiy tahlilining tarkibiy qismi bo'lib qolmog'i lozim. Chunki har qanday xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy salohiyatini o'rganmay turib, uning moliya xo'jalik faoliyatiga odilona va to'g'ri baho berib bo'lmaydi.

Bundan tashqari, boshqaruvning ma'muriy buyruqbozlik usulidan iqtisodiy jihatdan boshqaruv usuliga o'tilishi ham har bir korxonona faoliyatini chuqur va har tomonlama, atroflicha tahlil qilish zarurligini keltirib chiqaradi.

22.1-chizma. Korxonaning moliyaviy salohiyati (potensial) tarkibi.

22.2. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensialini)ni tahlil qilish vazifalari va axbootlar manbai

Korxonalar iqtisodiyotini sifat jihatidan yuqori pog'onaga ko'tarish uchun hozirgi bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitida uning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini chuqur tahlil qilish lozim.

Rejali iqtisodiyot sharoitida rejani ham mablag'ni ham yuqori tashkilotlar markazlashgan tartibda hal qilar edi. Shu tufayli quyi korxonalar va tashkilotlar moliyaviy xo'jalik faoliyatini asosan yuqori tashkilotlar nuqtayi nazaridan tahlil qilinardi. Bunda asosiy e'tibor korxonada mavjud potensialdan qanday foydalanishga emas, balki rejani qanday bajarilganligiga qaratilardi. Hamma chora-tadbirlar rejani bajarishga safar qilinishi hech kimga sir emas.

Endi iqtisodiy vaziyat tubdan o'zgardi. Asosiy «og'irlik» yuqoridan bevosita ish bajaruvchi quyi bo'g'inlarga tushdi. Umumiy davlat mulki xususiyashtirilib yirik turli mulk shaklidagi nodavlat sektori vujudga keldi. Duyarli mulklar egalik bo'ldi. Endigi bajariladigan ishlar ham yuqori tashkilotdan tushirilgan rejani bajarishga emas, balki ko'proq foyda olib yashashga, faoliyat ko'rsatishga qaratilmoqda. Shu jihatdan iqtisodiy tahlilning ham maqsadi, vazifasi, o'tkazilish usullari tubdan o'zgardi, sifat jihatidan yangilanmoqda. Tahlilning ko'lami kengayib, mas'uliyati oshmoqda. Bu aytilgan jihatlar tahlilning umumiy vazifasi bilan birgalikda turli mavzulariga ham tegishlidir.

Korxonalar moliyaviy potensialini tahlilning vazifalari turlicha bo'ladi. Bularning aniq yo'nalishlari va soni moliyaviy potensialni kimlar va qaysi maqsadda tahlil qilishiga bog'liq. Masalan, mulk egasi tahlil qilsa, unga moliyaviy potensial holati, tarkibi va samaradorligi muhim, banklar tahlil qilsa o'zlari bergan ssudaning moliyaviy potensialdagi ulushi, uning o'z vaqtida ma'lum bir foiz bilan qaytishini ta'minlay olishi muhim, statistika va istiqbolni belgilash organlari tahlil qilsa haqiqiy erishilgan natija muhim, aksiyadorlar tahlil qiladigan bo'lsa, ularning ham o'ziga yarasha manfaatlari bor va h.k. Shu nuqtayi nazardan tahlilning vazifasini aynan shu deb, uni chegaralab bo'lmaydi. Shuning uchun uning vazifasini aniqlashda tahlilning maqsadi va o'sha sharoitdagi real iqtisodiy vaziyatdan kelib chiqish lozim.

Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensialini)ni tahlil qilishning umumiy vazifasi quyidagilardan iborat:

1. Moliyaviy potensial umumiy hajmini va yil davomida uning o'zgarishini aniqlash.
2. Moliyaviy potensial tarkibini, undagi tarkibiy o'zgarishlarni aniqlash.
3. Moliyaviy potensial holatini ifodalovchi o'z mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarni aniqlash, baholash va tahlil qilish.
4. Moliyaviy potensial holatini ifodalovchi chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlarni baholash va tahlil qilish.

5. Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va ularni tahlil qilish.

6. Moliyaviy potensial samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va tahlil qilish.

7. Moliyaviy potensialdan samarali foydalanish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va shu bo'yicha tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun axborotlarni tayyorlash.

Korxonada moliyaviy potensialini tahlil qilishda quyidagi axborot manbalaridan foydalaniladi.

1. Buxgalteriya balansi (OKUD bo'yicha 1 – shakl). Ushbu hujjatning passiv qismidagi barcha bo'lim va moddalar qo'llaniladi. Bunday birinchi bo'lim «O'z mablag'larining manbalari» 320 qatordan 390 qatorgacha. 390 qatorda esa shu bo'limning jami summasi joylashgan. Ikkinchi bo'lim «Majburiyatlar» deb ataladi. Bular balansning 400 qatoridan 540 qatorigacha bo'lgan moddalarni o'z ichiga oladi. 540 qatorda ikkinchi bo'limning jami joylashgan. Moliyaviy potensialning umumiy summasi 550 qatorda joylashgan bo'lib, bu korxonada balansining umumiy summasiga teng bo'ladi.

2. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot. (OKUD bo'yicha 2-shakl.) Ushbu hisobotda korxonaning ish hajmi, daromadlari, xarajatlari, foydasi alohida turlari bo'yicha ham ko'rsatiladi. Bunday ko'rsatkichlar moliyaviy potensial samaradorligini, rentabelligi kabi ko'rsatkichlarni aniqlashda qo'llaniladi. Ushbu hisobotning ikkinchi qismi «Budjetga to'lanmalar to'g'risida ma'lumot» deb ataladi va bunda korxonaning davlat va mahalliy budjetiga to'laydigan soliqlar summasi hisoblangan miqdorda va haqiqatda to'langan hajmda ifodalanadi.

3. Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqidagi ma'lumotnoma. (2^a-shakl.) Ushbu axborot manbayida debitor va kreditorlarning aniq nomlari, umumiy qarzlari, shu jumladan respublikadan tashqaridagi debitor va kreditorlar, muddati o'tgan kreditorlar ko'rsatiladi. Shu tufayli moliyaviy holatni tahlil qilishda ushbu hisobot ma'lumotlaridan ham keng foydalanishni taqozo qiladi.

4. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot. (OKUD bo'yicha 4-shakl.) Ushbu axborot manbaida tahlil uchun juda zarur ko'rsatkichlar ifodalanadi. Xususan, birinchi bo'limda «Xo'jalik faoliyatida pul mablag'larining harakati» o'z aksini topadi. Ikkinchi bo'lim «Investitsiya foydasi va moliyaviy xizmat ko'rsatish» bilan bog'liq pul harakatlariga bag'ishlangan. Uchinchi bo'limda «Soliq to'lovlari» ko'rsatilsa, to'rtinchi bo'limda «Investitsiya faoliyati» o'z ifodasini topgan. Ushbu bo'limda moddiy va nomoddiy uzoq muddatli aktivlarni sotish va sotib olish bilan bog'liq operatsiyalar ko'rsatilgan. Hisobotning beshinchi bo'limi «Moliyaviy faoliyat» deb nomlanadi. Unda aksiya chiqarishdan kelib tushgan tushum, uzoq va qisqa muddatli qarzlarning kelib tushishi, ijara majburiyatlari bo'yicha tushum va to'lovlari o'z aksini topgan.

Ushbu hisobotning ikkinchi qismida «Valuta mablag'larining harakati to'g'risida ma'lumot» berilgan. Mazkur ma'lumotda korxonada valutasining yil boshidagi qoldig'i, jami yil davomidagi tushum alohida turlari bo'yicha ko'rsatiladi. Shuningdek, ushbu hisobotda jami sarflangan valuta mablag'larini aniq yo'nalishlar bo'yicha ham ko'rish mumkin. Ushbu hisobotning oxirida yil oxiridagi valuta qoldig'i ko'rsatiladi.

Bulardan tashqari, bir qancha statistik hisobotlar ham borki, ulardan ham tahlilning u yoki bu sohasini o'rganishda foydalanish mumkin. Masalan, bularga statistik hisobotning ChPJ – shakli «Pensiya mablag'lari bo'yicha hisob-kitob vedomosti», 1 – T shakli «Mehnat hisoboti», «Korxonada muassasa, tashkilot va kooperativlarning bandlik jamg'armasiga mablag'lar o'tkazganligi to'g'risidagi hisobot» kabilarni kiritish mumkin.

Bulardan tashqari, bir qancha O'zbekiston Respublikasining Qonunlari, me'yoriy hujjatlari, yo'riqnomalari, uslubiy tavsiya va ko'rgazmalaridan, vaqtli matbuot materiallaridan ham foydalanish mumkin. Tahlil uchun qo'llaniladigan axborotlar manbayi qancha aniq va haqqoniy bo'lsa tahlil natijasi ham shuncha yaxshi va ta'sirchan bo'ladi. Bunda SAHTXOB tamoyilidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. (S-soflik, AH – axborotlarning haqqoniyligi, TX – to'g'ri xulosa, OB – oqilona boshqarish).

22.3. Korxonada moliyaviy potensialini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularning tasnifi

Har bir jarayonni, iqtisodiy kategoriya yoki tushunchani iqtisodiy jihatdan tahlil qilish uchun ularni ko'rsatkichlarda ifodalab olish lozim. Shu tufayli moliyaviy potensialni tahlil qilish uchun ham uni ifodalovchi ko'rsatkichlarini aniqlab olish lozim.

Moliyaviy potensial bu ancha keng qamrovli tushuncha. Shu tufayli uni bitta yoki birqancha ko'rsatkichlar bilan ifodalab bo'lmaydi. Uni ifodalash uchun ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Biroq ko'rsatkichlar tizimi bu birqancha ko'rsatkichlar to'plami degan gap emas.

Ko'rsatkichlar tizimi deganda bir kategoriyaga mansub birqancha ko'rsatkichlarni ma'lum belgilari bo'yicha aniq guruhlariga bo'lingan ko'rsatkichlar turkumi tushuniladi.

Moliyaviy potensialni ifodalovchi ko'rsatkichlarni iqtisodiy mazmuni jihatidan ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Moliyaviy potensial holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar;
2. Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Ushbu guruh ko'rsatkichlar bir-biri bilan uzviy bog'liq. Ammo har biri o'ziga xos xususiyatlariga ham ega.

Moliyaviy potensial (Mp) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlarga ma'lum bir davrda ular qay ahvolda ekanligini ifodalaydigan ko'rsatkichlar kiradi. Uning umumiy hajmi, tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlarni aynan shu holatini

tahlil qilib aniqlash mumkin. Ushbu guruh ko'rsatkichlar moliyaviy potensialining tarkibiga qarab yana ikki guruhga bo'linadi.

1. Mp. holatining o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlari.

2. Mp. holatning chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlari.

Har ikkala guruh ko'rsatkichlariga ham bir qancha ko'rsatkichlar kiradi va ular majmuasi ko'rsatkichlar tizimini tashkil qiladi. Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar asosan uning qanday foydalanayotganidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkichlar asosida natija bilan moliyaviy potensial o'rtasidagi nisbat yotadi. Bular ham birqancha guruhlarga bo'linadi.

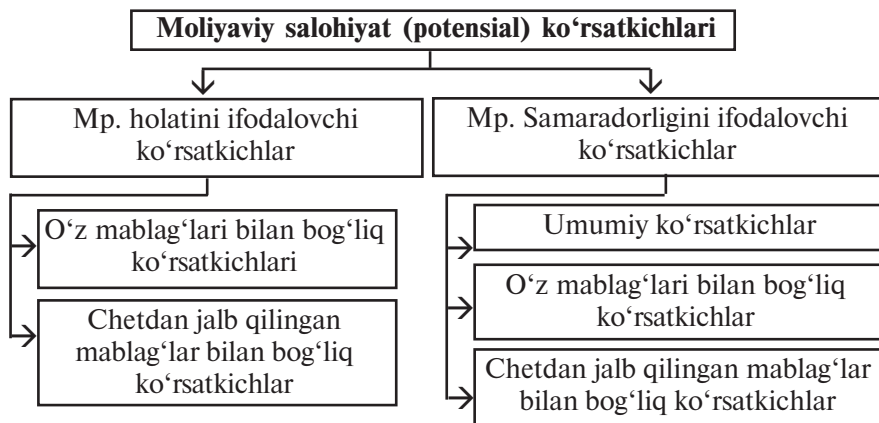
1. Mp. samaradorligini ifodalovchi umumiy ko'rsatkichlar.

2. Mp. samaradorligini ifodalovchi o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlar.

3. Mp. samaradorligini ifodalovchi chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar.

Shu uchala guruh ko'rsatkichlar ham o'z navbatida bir qancha alohida guruhlarni jamlaydi. Shuni alohida ta'minlash joizki korxonalar moliyaviy potensialini ifodalovchi ko'rsatkichlar hali iqtisodiy adabiyotlarda ushbu masalaga oid muammolar yechimi yetarlicha yoritilgan emas. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichlar tizimida munozarali va takomillashishi lozim bo'lgan ko'rsatkichlar ham bo'lishi mumkin. Shu tufayli bobda ko'rsatkichlar tizimini tavsiya tariqasida bermoqdamiz. Bular qo'yidagi chizmada o'z aksini topgan (22.2-chizma).

Korxonalar moliyaviy potentsiali haqida to'g'ri xulosa chiqarish uchun ushbu ko'rsatkichlar guruhining har birini alohida-alohida qarab chiqish maqsadga muvofiq. Mp.ning holatini ifodalovchi o'z mablag'lari bilan bog'liq

22.2-chizma. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potentsiali)ni ifodalovchi ko'rsatkichlar.

ko'rsatkichlar birqancha. Ammo ularning soni faqat ushbu chizmadagi ko'rsatkichlar bilan ham cheklanib qolmaydi. Masalan, Um. ning chetdan jalb qilingan mablag'lar ChJKM bilan bog'liq ko'rsatkichlari yana ikkita ko'rsatkichlarga: Um. ning uzoq muddatli Chjkm ga va qisqa muddatli Chjkm ga bo'linadi. Xuddi shunday boshqa ko'rsatkichlarni ham aniqlash mumkin. Navbatdagi guruh ko'rsatkichlar korxonalar moliyaviy holatini ifodalovchi chetdan jalb qilingan ko'rsatkichlardir. Bu ham o'z navbatida birqancha ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi.

22.4. Korxonalar moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlari, ularni baholash va tahlil qilish yo'llari

22.4.1. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potentsiali) holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularning tasnifi

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning moliyaviy potentsialini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu shu korxonalar rahbarlariga o'z faoliyatini to'g'ri baholash, moliyaviy ahvolini bilish imkonini bersa, investorlarga o'z mablag'ini qo'yish, qimmatbaho qog'ozlar bozorini tashkil qilish uchun biror qarorga kelishiga asos bo'ladi. Moliyaviy potentsial tahlili shu firma kreditorlarga pullarini to'lash mumkinligini ko'rsatadi va ular bilan yana iqtisodiy aloqalarni davom ettirish uchun ishonch hosil qiladi. Nihoyat ushbu ko'rsatkich tahlili auditorlarning to'g'ri xulosa chiqarishi uchun asosiy dastak bo'lib hisoblanadi. Shuni e'tirof etish kerakki, O'zbekiston sharoitiga mos korxonaning moliyaviy potentsialini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullari hamon yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu haqda ilmiy anjumanlarda¹ ba'zi tavsiya va fikrlar aytilmoqda xolos.

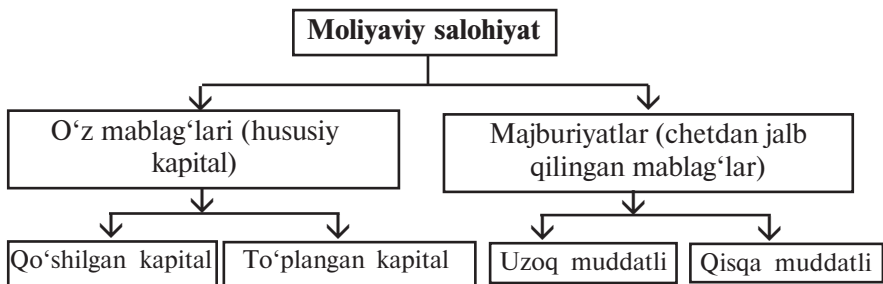
Moliyaviy potentsialini ifodalovchi ko'rsatkichlarni asoslashdan oldin uning iqtisodiy mohiyati va mazmunini ochish maqsadga muvofiq bo'ladi. Har qanday korxonalar, firma, tashkilot o'z faoliyatini tegishli mablag' bilan ta'minlab turishi uchun ma'lum darajada moliyaviy potentsial (salohiyat)ga ega bo'lish lozim. Korxonalar moliyaviy imkoniyatga ega bo'lmasa o'zining moddiy texnika bazasini ham, aylanma mablag'larini ham shakllantirish imkoniga ega bo'lmaydi. Oqibatda faoliyat ko'rsatishi ham qiyin bo'ladi. Demak, korxonalar, eng avvalo, ma'lum darajada moliyaviy salohiyatga ega bo'lishi kerak.

Korxonaning moliyaviy salohiyati uning turli manbalardan tarkib topgan moliyaviy mablag'lari majmuasidan iboratdir. Bu ta'kidlanganidek, iqtisodiy

---

¹ Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы учета, аудита и совершенствование финансово-кредитной системы в условиях развития рыночных отношений». — Самарканд, 1994, 93–94-бетлар.

mohiyati jihatidan, eng avvalo, o‘z mablag‘lari hisobidan va chetdan jalb qilingan, qisqa va uzoq muddatli mablag‘lardan tarkib topadi (22.5-chizma).

22.5-chizma. Korxonaning moliyaviy salohiyati tarkibi.

Bu ko‘rsatkichlar buxgalteriya balansining passiv qismida joylashgan bo‘lib, har biri alohida guruhlarda va moddalarda o‘z ifodasini topadi. Korxonaning buxgalteriya balansi uning moliyaviy salohiyatining holatini baholash va tahlil qilish uchun asosiy hujjat-ma‘lumotlar manbai bo‘lib hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy potensialiga ta‘kidlanganidek, o‘zining buxgalteriya balansida ifodalangan o‘z mablag‘lari manbalari (Um), uzoq muddatli passivlar (Ump) va hisob kitoblar va boshqa passivlar, ya‘ni chetdan jalb qilingan qisqa muddatli passivlar (Kmp) va kreditorlar (Kr) kiradi. Bularning qiymatini quyidagicha jamlash mumkin.

$$M_p = U_m + U_{mp} + K_{mp} + K_r. \quad (22.1)$$

Ushbu ko‘rsatkichlarni tahlil qilish uchun 22.1-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, korxonaning moliyaviy salohiyati hisobot yilida 103,8% ko‘paygan. Eng e‘tiborli xususiyati shundaki, korxonaning o‘z mablag‘lari 109,4% ko‘paygan bir paytda chetdan jalb qilingan mablag‘lar esa 0.6 % ga kamaygan (100–99,4). Bu uning tarkibiy o‘zgarishida ham o‘z ifodasini topadi. Tahlil qilinayotgan davrda korxonaning o‘z mablag‘lari 2,4% ko‘paygan bo‘lsa, shu miqdorga chetdan jalb qilingan mablag‘lar kamaygan.

Bu majburiyatlarning uzoq muddatli passivlar bo‘yicha 1,1 % band, qisqa muddatli passivlarning esa 1,5% band kamayishi evaziga sodir bo‘lgan. Majburiyatlar tarkibida kreditor qarzlarning tarkibi 0,2 % bandga oshgan. Ushbu korxonadagi tarkibiy holat tahlili korxonaning moliyaviy salohiyatining ijobiy tomonga o‘zgarganligidan dalolat berib turibdi, chunki korxonaning o‘z mablag‘lari qancha ko‘p bo‘lsa, uning moliyaviy qaramligi shuncha kamayadi. Shu jihatdan ushbu holat bo‘yicha dastlabki xulosa ijobiy natijaga erishganligidan dalolat beradi.

Buxgalteriya balansiga asosan moliyaviy salohiyatning tarkibi va o'zgarishini aniqlash hisob-kitobi

№	Balansning passiv moddalari	Davr boshida		Davr oxirida		Farqi (+,-)		O'zgarish sur'ati %
		summasi, ming so'm	Tarkibi, %	summasi, ming so'm	Tarkibi, %	summasi, ming so'm	Tarkibi, %	
1.	O'z mablag'lari	4115	44,0	4500	46,5	+ 385	+ 2,4	109,4
2.	Chetdan jalb qilingan mablag'lar (kapital)	5230	56,0	5200	53,6	- 30	- 2,4	99,4
2.1.	Uzoq muddatli majburiyatlar	2700	28,9	2700	27,8	-	- 1,1	100,0
2.2.	Kreditor qarzlari	940	10,1	1000	10,3	+ 60	+ 0,2	106,2
	Korxonalar moliyaviy salohiyati barchapassivlar	9345	100,0	9700	100,0	+ 355		103,8

Tahlil jarayonida korxonaning moliyaviy potensialini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash, baholash va tahlil qilish lozim. Iqtisodiy mohiyati jihatidan korxonaning moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar birqancha guruhlariga bo'linadi: o'z mablag'i bilan bog'liq ko'rsatkichlar. Chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar o'z navbatida 2 guruhga bo'linadi: qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar, uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar. Ushbu chizmadan ko'rinib turibdiki korxonaning moliyaviy potensialining holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bir-biri bilan o'zaro uzviy aloqada. Masalan, birinchi turkumga kirgan ba'zi ko'rsatkichlar ikkinchi va uchinchi turkumlarga kirmoqda. Boshqa turkumdagi ko'rsatkichlar birinchi turkum ko'rsatkichlaridan kelib chiqmoqda.

22.4.2. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlari va ularni hisoblash yo'llari

Har qanday korxonaning o'z mablag'lari bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy potensialini ifodalovchi ko'rsatkichlar turkumiga to'rtta ko'rsatkich kiradi. Bu ko'rsatkichlardan biri o'z mablag'larining to'planish koeffitsientidir.

O'z mablag'ining to'planish darajasi (konsentrasiyasi) koeffitsientini (Ko'mk) topish uchun o'z mablag'lari (Um) summasini buxgalteriya

balansining jami summasiga (B), ya'ni barcha mablag'lar hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$Ko'mk = \frac{Um}{B}. \quad (22.2)$$

Ushbu ko'rsatkichning hajmi o'z mablag'larining umumiy mablag'laridagi hissasini ifodalaydi. Bozorli iqtisodiyot sharoitida ushbu ko'rsatkich qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi, chunki mablag'larni chetdan jalb qilishga zarurat kamayadi. Ushbu ko'rsatkich miqdorining o'sishi ham korxonaga uchin yaxshi. Chunki chetdan jalb qilingan mablag'lar uchun to'laydigan foizlar miqdori hamon yuqoriligicha saqlanib turgan paytda kredit olish zarurati ham kamayadi. Bu esa ortiqcha xarajatni qisqartiradi.

Korxonada moliyaviy potentsialning umumiy moliyaviy qaramlik koeffitsienti ham muhim ko'rsatkichlardan biridir. Buni aniqlash uchun buxgalteriya balansi jami summasini (B) xususiy kapital (o'z mablag'i)ning summasiga (O'm) bo'lish lozim. Buning uchun quyidagi formulani qo'llash mumkin:

$$Kmk = \frac{B}{O'm}. \quad (22.3.)$$

Bunda: Kmk – moliyaviy qaramlik koeffitsienti.

Ushbu ko'rsatkich o'z mablag'ining qay darajada qaram ekanligini, ya'ni uning 1 so'miga necha so'm xo'jalik mablag'i to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Agar ushbu ko'rsatkichning miqdori 2 so'mga teng bo'lsa, korxonaning xususiy va chetdan jalb qilingan mablag'i bir-biriga teng ekanligidan dalolat beradi. Agar ushbu ko'rsatkichning hajmi 2 so'mdan kam bo'lsa xo'jalik mablag'larining asosiy qismi xususiy, ya'ni o'z mablag'laridan iborat ekanligidan dalolat beradi. Agar u 2 so'mdan ko'p bo'lsa, korxonaning xususiy mablag'i chetdan jalb qilingan mablag'larga o'ta qaram ekanligini ko'rsatadi.

Korxonaga moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri o'z mablag'larining umumiy chetdan jalb qilingan mablag'larga qaramlik koeffitsienti ($K_{o'chjm}$). Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun barcha chetdan jalb qilingan mablag'lar umumiy summasini ($C_{hjk m}$) o'z mablag'lari summasiga (U_m) bo'lish lozim. Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K_{o'chjm} = \frac{C_{hjk m}}{U_m}. \quad (22.4)$$

Korxonaga o'z mablag'larining qaramlik koeffitsientini chuqurroq o'rganish uchun uni alohida uzoq muddatli (U_{mp}) va qisqa muddatli chetdan jalb qilingan (K_{mp}) mablag'larga ham bo'lib o'rganishni taqozo qiladi.

Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$K_{o'um} = \frac{U_{mp}}{U_m}. \quad (22.5)$$

Bunda: $K_{o'um}$ – o‘z mablag‘larining uzoq muddatli passivlarga qarashlik koeffitsienti;

U_{mp} – uzoq muddatli passivlar;
 U_m – o‘z mablag‘lari.

$$K_{o'qm} = \frac{Q_{mp}}{U_m}. \quad (22.6)$$

Bunda: $K_{o'qm}$ – o‘z mablag‘ining qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag‘larga qarashlik koeffitsienti;

Q_{mp} – chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag‘lar.

Ushbu ko‘rsatkichlar ham chetdan jalb qilingan mablag‘larning o‘z mablag‘laridagi hissasini ifodalaydi.

Ushbu ko‘rsatkichlar hajmi, odatda, birdan kichik bo‘lsa yaxshi, chunki bunday holat korxonaga o‘z mablag‘ining qaramligi uncha katta emasligidan dalolat beradi. Ushbu ko‘rsatkichlarni tahlil qilish uchun korxonaga balansidan foydalaniladi. Uning qisqartirilgan hajmi 22.2-jadvalda ifodalangan.

Moliyaviy potensialning o‘z mablag‘lari bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari haqida to‘g‘ri va chuqur xulosa qilish lozim.

Buning uchun esa moliyaviy potensialning shu guruhi bo‘yicha kompleks ko‘rsatkichni aniqlashni taqozo qiladi. Buning uchun quyidagi formulani tavsiya qilish mumkin.

$$K_{kmp} = K_{o'mk} + K_{mk} + K_{o'chjm} + K_{o'um} + K_{o'qm}. \quad (22.7)$$

Bu formulada barcha ko‘rsatkichlar koeffitsientlari jamlangan. Lekin bu koeffitsientlarning yo‘nalishlari har xil. Masalan, o‘z mablag‘larining to‘planish koeffitsienti ($K_{o'mk}$) qancha yuqori bo‘lsa yaxshi, ammo korxonaning moliyaviy qaramlik koeffitsienti qancha kam bo‘lsa yaxshi, yuqori bo‘lsa yomon. Bu gapni o‘z mablag‘larining uzoq muddatli passivlarga va qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag‘larga qaramlik koeffitsientiga ham aytish mumkin. Shu tufayli ularni bir xil yo‘nalishga keltirib olish lozim. Buning uchun miqdori ko‘paysa, salbiy natija beradigan ko‘rsatkichlarni birga bo‘lib olish lozim. U holda (22.7) formula quyidagi holatga keladi:

$$K_{kmp} = K_{o'mk} + \frac{1}{K_{mk}} + \frac{1}{K_{o'chjm}} + \frac{1}{K_{o'um}} + \frac{1}{K_{o'qm}}. \quad (22.8)$$

Endi barcha ko‘rsatkich bir xil yo‘nalishga ega bo‘ladi. Hamma qo‘shiladigan miqdorlarning ko‘payish korxonaga moliyaviy potentsiali holatining yaxshilanishidan dalolat beradi.

**Hisobot yili 1-yanvarigacha korxonada buxgalteriya balansining
qisqartirilgan holati**

№	Aktiv	Yil boshida	Yil oxirida	Passiv	Yil boshida	Yil oxirida
1.	Uzoq muddatli aktivlar			1.O'z mablag'lari manbalari		
1.1	Asosiy vositalar (kapital) a) eskirishi	4995 1500 3495	5300 1800 3500	1.1.O'z mablag'lari 1.3.Taqsimlangan foydaJami I-bo'lim	2300 1315 4115	2200 1700 4500
1.2	Nomoddiy faollar a) eskirishi b) qoldiq qiymati	215 25 190 3685	230 30 200 3700	2.1.Uzoq muddatli majburiyatlar 2.2.Qisqa muddatli majburiyatlar bank krediti va boshqa qarzlار 2.3.Kreditorlar	2700 1000	2700 850
II.	Oborot aktivlari					
2.1	Moddiy aylanma- mablag'lar	3000	2700			
2.2	Pul mablag'lari va boshqa aktivlar a) pul mablag'- lari b) debitorlar d) qimmatbaho qog'ozlar Jami II-bo'lim	2600 300 1900 460 5660	3300 450 2010 850 6000	2.4.Ishchi va xizmatchilar bilan hisob-kitoblar 2.5.Budjet bilan hisob-kitoblar Jami II-bo'lim	300 290 5230	320 5200
	Barcha			Barcha		
	Aktivlar	9345			9345	9700

Buxgalteriya balansi ma'lumotlariga asosan korxonada moliyaviy potentsialining umumiy holati bo'yicha xulosa chiqarish uchun quyidagi umumlashgan jadvalni tuzish mumkin (22.3-jadval).

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning moliyaviy potentsiali bir yilning ichida 103,8 % ko'paygan. Bu asosiy o'z mablag'lari evaziga amalga oshgan. Bu ko'rsatkich tahlil davrida 109,4 % oshgan. Uzoq muddatli passivlar bir yilda o'zgarmasdan qolgan. Barcha chetdan jalb qilingan mablag'lar hajmi 0,6 : kamaygan. Bu albatta shu yil davomida birqancha omillar evaziga amalga oshgan. Korxonaning moliyaviy potentsiali

**Korxonada moliyaviy potentsialining umumiy hajmidagi
o'zgarishlarning hisobot yilidagi hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Farqi (+, -)	O'zgarish so'r'ati (+, -)
1. O'z mablag'lari	4115	4500	+ 385	109,4
2. Uzoq muddatli passivlar	2700	2700		100,0
3. Hisob-kitoblar va boshqapassivlar (chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'lar)	1590	1500	- 90	94,3
4. Kreditor qarzlari	950	1000	+ 60	106,2
5. Barcha chetdan jalb qilingan mablag'lar (2k+3k+4k)	5230	5200	- 30	99,4
6. Jami moliyaviy potentsial (1k+5k)	9345	9700	+ 355	103,8

holati yuzasidan to'g'ri xulosa chiqarish uchun tahlil jarayonida ko'rsatkichlarni aniqlash lozim. Bu uchun quyidagi jadval tuziladi (22.4-jadval).

**Korxonada moliyaviy salohiyati (potentsiali) holatini
ifodalovchi ko'rsatkichlarining hisobot yilidagi hisob-kitobi***

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
1.	O'z mablag'larining to'planish koeffitsienti (1k:6q) ($K_{u_{mq}}$)	0,440q		+0,024	
2.	O'z mablag'larining umumiy qaramlik koeffitsienti (6q:1q) (K_{mk})	2,271	2,156	-0,115	
4.	O'z mablag'larining uzoq muddatli passivlarga qaramlik koeffitsienti (2k:1q) ($K_{o'um}$)	0,656	0,600	-0,056	91,5
5.	O'z mablag'larining qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga qaramlik koeffitsienti (3k+4k:1k) (K_{uqm})	0,615	0,556	-0,059	90,4
6.	Moliyaviy salohiyati kompleks ko'rsatkichi	4,817	5,259	+0,442	109,2

* Ushbu jadval 22.3-jadval asosida tuzildi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'z mablag'larining to'planish koeffitsienti hisobot yili davomida 105,5 % ga ko'paygan. Bu xo'jalik faoliyatida moliyaviy potensial holatining yaxshilanganligidan dalolat beradi. Buni korxonaning qaramlik koeffitsienti kamayib ketganligidan ham ko'rish mumkin. Uning qaramligi yil boshida 2,271 koeffitsientga teng bo'lgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 2,156 gacha kamaydi. Bu korxonaga qaramligining bir yilning o'zida 5,1 % (100-94,9) kamayganligidan dalolat beradi.

Korxonaning chetdan jalb qilingan mablag'larga qaramlik koeffitsienti ham kamaygan. Bu ko'rsatkichning hajmi 1,271 koeffitsientdan 1,156 gacha kamaygan. Bu asosan qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar evaziga amalga oshgan. Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga qaramlik koeffitsienti 91,5 % ni tashkil qilgan bir paytda qisqa muddatli shunday mablag'larga qaramlik koeffitsienti 90,4 % ni tashkil qilgan, xolos.

Umuman olganda ushbu tahlil natijasi mazkur korxonaning moliyaviy potentsiali holati yaxshilanayotganligidan dalolat beradi.

Keltirilgan jadval va formulalarga asosan korxonaga moliyaviy potensial holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimidan kompleks ko'rsatkichni aniqlash mumkin.

Bu ko'rsatkichning miqdori yil boshida:

$$K_{\text{umq,yb}} = 0,440 + \frac{1}{2,271} + \frac{1}{1,271} + \frac{1}{0,656} + \frac{1}{0,615} =$$

$$= 0,440 + 0,440 + 0,787 + 1,524 + 1,626 = 4,817.$$

Ushbu ko'rsatkich miqdori yil oxirida

$$K_{\text{o'mk,yo}} = 0,464 + \frac{1}{2,156} + \frac{1}{1,156} + \frac{1}{0,600} + \frac{1}{0,556} =$$

$$= 0,464 + 0,464 + 0,865 + 1,667 + 1,799 = 5,259.$$

Ko'rinib turibdiki, moliyaviy potensial holati hisobot yilida keskin o'zgargan. Uning kompleks ko'rsatkich hajmi yil boshidagi 4,817 koeffitsientdan yil oxirida 5,259 koeffitsientgacha ko'paygan. Bu asosan o'z mablag'larining uzoq muddatli va qisqa muddatli passivlarga nisbatan tez o'sganligi uchun sodir bo'lgan. Natijada o'z mablag'ining chetdan jalb qilingan passivlarga qaramlik koeffitsienti keskin qisqargan.

Korxonaga moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi barcha ko'rsatkichlarni jamlab ularning aniqlanish yo'llarini formulada va balansning satrlari bo'yicha ko'rsatib chiqish lozim. Buning uchun 22.5-jadvalni tuzishni tavsiya qilinadi.

Ushbu ko'rsatkichlarning ko'pi alohida guruhlarda 22.3- va 22.4-jadvallarda tahlil qilindi. Ammo bu ko'rsatkichlar chiqarish bilan korxonaning moliyaviy potentsiali to'g'risida to'liq xulosa chiqarish qiyin. To'liq xulosa chiqarish uchun har bir obyekt yoki jarayonni ifodalovchi ko'rsatkichlarni

**Korxonada moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi
o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlarning hisob-kitobi**

№	Ko'rsatkichlar nomi	Aniqlanish yo'llari	Balansdagi qatorlar bo'yicha
1.	O'z mablag'larining o'rtacha yillik qiymati (U_m)	$O_{myb} + O_{myo}$	390yb + 390yo
		2	2
2.	O'z mablag'larining to'plash koeffitsiyenti (K_{um})	O'_m	390
		B	550
3.	O'z mablag'ining umumiy qaramlilik koeffitsiyenti (K_k)	B	550
		O'_m	390
4.	O'z mablag'ining chetdan jalb qilingan mablag'larga (C_{hikm}) qaramlilik koeffitsiyenti ($K_{o'chjm}$)	C_{hikm}	540
		O'_m	390
5.	O'z mablag'larining uzoq muddatli C_{hikm} ga qaramlilik koeffitsiyenti ($K_{o'um}$)	UmP	400 + 410
		O'_m	390
6.	O'z mablag'larining qisqa muddatli C_{hikm} ga qaramlilik koeffitsiyenti (K_{uqm})	K_{mchikm}	420 + 430
		O'_m	390
7.	O'z mablag'larining kapitallashganlik ($K_{o'mk}$) darajasi	$A_v - O'_{mp}$	400 + 410
		O'_m	390
8.	O'z mablag'ining uzoq muddatli aktivlardagi so'mmasi (O'_m umak)	$O'_{ma} - O'_{mm}$	110 - (400 + 410)
9.	O'z mablag'larining uzoq muddatli aktivlardagi koeffitsiyenti ishtiroki (K_{umuak})	$O'_{m.umak}$	110 - (400 + 410)
		O'_m	390
10.	O'z mablag'ining aylanma mablag'lardagi ishtirok etayotgan faol qismi (O'_{zam})	$O'_m - (O'_{ma} - O'_{mp})$	390 - (110 - 400 + 410)
11.	O'z mablag'ining faollik koeffitsiyenti ($K_{o'zam}$)	O'_{zam}	6 k
		A_m	300

to'liq o'rganish lozim. Shundagina tahlil natijasida ishlab chiqiladigan chora-tadbirlar, qabul qilinadigan qarorlar aniq va hayotiy bo'ladi.

Tahlilning navbatdagi bosqichida korxonada moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi birqancha boshqa ko'rsatkichlarni ham aniqlashni taqozo qiladi. Buning uchun 22.6-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada o'z mablag'larining kapitallashganlik darajasi yuqori. Ushbu ko'rsatkich yil boshida 55,8 % ni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 57,8% ga yetgan, ya'ni 20% bandga ko'paygan.

22.6-jadval

**Korxonada moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi
ayrim ko'rsatkichlar hisob-kitobi (ming so'm)**

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	O'zgarishi (+, -)	O'sish surati, %
Mutloq ko'rsatkichlar					
1.	Asosiy vositalar boshlang'ich qiymatda (010k)	4995	5300	+305	106,1
2.	Uzoq muddatli passivlar (400k + 410)	2700	2700	-	100,0
3.	O'z mablag'lari (390k)	4115	4500	+385	109,4
4.	Uzoq muddatli aktivlar (110k)	3685	3700	+15	100,4
5.	O'z mablag'ining uzoq muddatli aktivlardagi summasi ((110-(400+410))	985	1000	+15	101,5
Nisbiy ko'rsatkichlar					
6.	O'z mablag'ining kapitallashganlik darajasi ((1q-2q) : 3q)	0,558	0,578	+0,020	103,6
7.	Uzoq muddatli aktivlardagi o'z mablag'ining o'z mablag'idagi hissasi koeffitsiyenti (5q : 3q)	0,239		+0,017	92,0
8.	O'z mablag'ining aylanma mablag'lardagi ishtirok etayotgan faol qismi (3q-5q)	3130	3500	+370	111,8
9.	Oborot aktivlari (300k)	5660	6000	+340	106,0
10.	O'z mablag'ining faollik koeffitsiyenti (8q : 9q)	0,553	0,583	+0,030	105,4

Korxonada mablag'ining kapitallashganlik darajasi ilg'or texnologiyani qo'llab ishlayotgan korxonalarda yuqori bo'lishi tabiiy. Ammo savdo korxonalarida o'z mablag'larining kapitallashganlik darajasi ishlab chiqarish korxonalariga nisbatan ancha past bo'ladi. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichni hamisha aniq vazitdan va soha turidan kelib chiqqan holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Bozor munosabatlari sharoitida ham korxonaning uzoq muddatli aktivlarida o'z mablag'lari ishtirok etadi. Bu ko'rsatkich tahlil davrida 0.239 koeffitsientdan 0,222 koeffitsientgacha kamaygan.

Korxonada o'z mablag'larining faollik koeffitsienti ham yaxshi, chunki yil boshida uning miqdori 55,3% ni tashkil qilgan bo'lsa, yil oxiriga kelib 58,3% ni tashkil qildi. Bundan ko'rinib turibdiki, korxonada o'z mablag'ining yarmida ko'p qismi oborotda ishtirok etmoqda. Bular o'z navbatida korxonada moliyaviy potentsiali samaradorligini oshirishni taqozo qiladi.

22.4.3. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlari, ularni aniqlash va tahlil qilish usullari

Bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonada chetdan jalb qilingan mablag'larni o'z faoliyatiga jalb qilgan holda ishlashi tabiiy, chunki hamisha ham korxonaning o'z mablag'lari yetarli bo'lmasligi mumkin. Korxonaning moliyaviy salohiyatini ifodalovchi chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlariga, eng avvalo, uning umumiy to'planish darajasi (konsentrasiyasi) kiradi.

Bu ko'rsatkich chetdan jalb qilingan mablag'larning umumiy mablag'lardagi ulushini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun chetdan jalb qilingan umumiy mablag'larni ($C_{h_{jkm}}$) bo'xgalteriya balansini umumiy summasiga (B) bo'linadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$K_{ch_{jkm}} = \frac{C_{h_{jkm}}}{B}. \quad (22.9.)$$

Ushbu ko'rsatkich hajmini tahlil qilganda uning miqdori yildan-yilga qisqarib borsa natija yaxshi hisoblanadi. Chunki buning qisqarishi korxonaning umumiy mablag'ida xususiy kapitalning hissasi oshib borayotganligidan dalolat beradi. Masalan, ushbu ko'rsatkich hajmi 0,35 bo'lsa, bu degani barcha mablag'larning 35 % chetdan jalb qilingan mablag'lardan iborat degani.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, ayniqsa hozirgi banklarning krediti uchun foiz to'lovlari yuqori bo'lib turgan bu sharoitda korxonaning umumiy mablag'ida chetdan jalb qilingan mablag'larning kamayish tendensiyasiga ega bo'lganligi ijobiy hol hisoblanadi. Tahlil jarayonida chetdan jalb qilingan

mablag'larni alohida uzoq muddatli va qisqa muddatli guruhlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir, chunki ularning oborotdagi ishtiroki va iqtisodiy mohiyati jihatidan turlicha bo'ladi.

Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlarga o'z mablag'ining qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'iga qaramlik koeffitsienti, qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning tovar va boshqa zaxiralardagi hissasi kabi ko'rsatkichlar kiradi.

Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar to'planish koeffitsientini aniqlash uchun chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'lar summasini (C_{hjkkm}) buxgalteriya balansining umumiy summasiga (B), ya'ni xo'jalik mablag'larining qiymatiga bo'lish kifoya. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$K_{chjkkm} = \frac{C_{hjkkm}}{O_{ba}}. \quad (22.10)$$

Ushbu ko'rsatkich chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'larning umumiy mablag'lardagi hissasini ifodalaydi. Masalan, ushbu ko'rsatkich hajmini 0,25 deb faraz qilamiz. Bu umumiy mablag'larning 25 % chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'lardan iborat deganidir. Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning oborot aktivlaridagi hissasining miqdori va moliyaviy potensialining holatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar asosan oborot aktivlarini qoplash uchun jalb qilingan bo'ladi. Ushbu ko'rsatkichni (K_{oba}) aniqlash uchun qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar summasini (C_{hjkkm}) oborot aktivlari summasiga (O_{ba}) bo'lish kifoya:

$$K_{oba} = \frac{C_{hjkkm}}{O_{ba}}. \quad (22.11)$$

Hozirgi o'tish davrida ushbu ko'rsatkichning miqdori, teng holda, qanchalik kamayib borsa, korxonaga uchun o'shancha yaxshi, chunki zaxiralarning va xarajatlarni qoplashda korxonaning o'z mablag'lari hissasining ko'payib borishini ko'rsatadi.

Masalan, ushbu ko'rsatkichning miqdori 0,456 koeffitsientga teng deb faraz qilsak, bu zaxiralarda qisqa muddatli qarzlarning ulushi 45,6 % ekanligidan dalolat beradi. Demak, o'z mablag'larining hissasi zaxiralarda 54,4 % ni tashkil qiladi.

$$K_{ump} = \frac{U_{mp}}{B}. \quad (22.12)$$

Tahlil natijasida ushbu ko'rsatkichning miqdori ko'payishi tendensiyasiga ega bo'lsa, yaxshi, chunki uzoq muddatli passivlar qisqa muddatli qarzlarga nisbatan korxonaga uchun ancha imtiyozlidir. Masalan, ushbu koeffitsient miqdori, 0,15 ga teng bo'lsa, bu barcha mablag'larning 15 % uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lardan iborat deganidir.

Moliyaviy potensial holatini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biri uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning uzoq muddatli aktivlardagi hissasining tarkibiy koeffitsientidir. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun uzoq muddatli chetdan jalb qilingan passivlar (U_{mp}) summasini uzoq muddatli aktivlarning (U_{ma}) qiymatiga bo'linadi. Buning uchun quyidagi formula tavsifiya qilinadi:

$$K_{yav} = \frac{U_{mp}}{U_{ma}}. \quad (22.13)$$

Ushbu ko'rsatkich miqdorining hozirgi o'tish davrida ko'paygani korxonaga uchun yaxshi, chunki korxonaning o'z mablag'i tansiq bo'lib turgan paytda moddiy texnika bazasini uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar evaziga shakllantirish ijobiy holdir.

Masalan, ushbu koeffitsientning miqdorini 0,70 ga teng deb faraz qilamiz. Bu degani barcha asosiy vositalar qiymatining qoplanish manbaining 70 % uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar hisobidan shakllanganligidan dalolat beradi. Ushbu ko'rsatkichlar korxonaning moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlardir. Albatta bu ko'rsatkichlar orqali korxonadagi mavjud moliyaviy potentsialning holati, uning tarkibiy tuzilishi kabi iqtisodiy jihatlarini o'rganiladi.

Korxonaga moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tarkibiga uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning (U_{mchjkm}) tarkibiy koeffitsienti ($K_{umchjkm}$) ham kiradi. Bu ko'rsatkich U_{mchjkm} ning barcha chetdan jalb qilingan mablag'lardagi hissasini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun U_{mchjkm} summasini umumiy $C_{hjk.m}$ summasiga bo'lish lozim.

Buning uchun quyidagi formula qo'llaniladi:

$$K_{umchjkm} = \frac{U_{mchjkm}}{C_{hjk.m}}. \quad (22.14)$$

Ushbu ko'rsatkichning miqdori 0,25 koeffitsient bo'lsa, u barcha $C_{hjk.m}$ ning 25 % uzoq muddatli $C_{hjk.m}$ ekanligidan dalolat beradi.

Korxonaga moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri qisqa muddatli $C_{hjk.m}$ ning tarkibiy koeffitsientidir ($K_{kmchjkm}$). Ushbu ko'rsatkich barcha chetdan jalb qilingan mablag'larda qisqa muddatli $C_{hjk.m}$ hissasi qachaligini ifodalaydi. Buni aniqlash uchun qisqa muddatli $C_{hjk.m}$ summasini barcha $C_{hjk.m}$ summasiga bo'linadi:

$$K_{\text{umchjkm}} = \frac{U_{\text{kmchjkm}}}{Ch_{\text{jkm}}} \quad (22.15)$$

Ushbu ko'rsatkichning miqdorini 0,75 bo'ldi deb faraz qilsak, u holda qisqa muddatli C_{hjkkm} ning barcha C_{hjkkm} dagi ulushi 75 % ni tashkil qilishidan dalolat beradi.

Kreditor qarzlari ham korxonada moliyaviy potentsiali holatini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Shu tufayli ularning tarkibiy koeffitsienti (K_{kr}) aniqlanadi va tahlil qilinadi.

Ushbu ko'rsatkich barcha chetdan jalb qilingan mablag'larda kreditorlarning hissasi qancha ekanligidan dalolat beradi. Buni aniqlash uchun kreditor qarzlarni (K_{r}) jamlab barcha chetdan jalb qilingan mablag'larga (C_{hjkkm}) bo'linadi.

Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$K_{\text{kp}} = \frac{K_{\text{p}}}{Ch_{\text{jkm}}} \quad (22.16)$$

Ushbu ko'rsatkichning miqdori 0,225 koeffitsientga teng deb faraz qilsak, bu barcha C_{hjkkm} tarkibida kreditor qarzlarning ulushi 22,5 % ni tashkil qiladi degandir.

Ma'lumki, C_{hjkkm} ning bir qismi uzoq muddatli aktivlarni qoplashga jalb qilinadi. Ammo bu ko'rsatkichlar buxgalteriya balansida tayyor holda uchramaydi. Ularni hisoblab topish lozim.

Chetdan jalb qilingan mablag'larning uzoq muddatli aktivlarda ishtirok etayotgan summasini ($C_{\text{hjkkm.uma}}$) aniqlash uchun buxgalteriya hisobotiga qo'shimcha yana buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan foydalaniladi. Bu yerda «Uzoq muddatli qarzlari» (400k) va «Uzoq muddatli kreditorlari»ni (410k) to'liq uzoq muddatli aktivlarga jalb qilingan deb faraz qilsak, axtarilayotgan ko'rsatkich quyidagiga teng bo'ladi:

$$C_{\text{hjkkm.uma}} = U_{\text{mk}} + U_{\text{mkr}} \quad \text{yoki} \quad 400_{\text{k}} + 410_{\text{k}} \quad (22.17)$$

Endi chetdan jalb qilingan mablag'larning oborot aktivida ishtirok etayotgan summasini aniqlash mumkin. Buning uchun barcha majburiyatlari summasidan (540k) uzoq muddatli C_{hjkkm} summasini (400+410) ayirib tashlaymiz.

Chiqqan natija chetdan jalb qilingan mablag'larning qancha qismi oborot aktivlarida ishtirok etayotganligini ifodalaydi:

$$C_{\text{hjkkm oak}} = O_{\text{ba}} - (U_{\text{mk}} + U_{\text{mkr}}) \quad \text{yoki} \quad 540\text{k} - (400\text{k} + 410\text{k}) \quad (22.18)$$

Agar korxonada muddati o'tgan kreditorlari bo'lsa, natija ushbu summa miqdoriga kamaytiriladi:

$$C_{\text{hjkkm}} = (540 - (400 + 410)) - 2 \quad 7 \text{ ustun jami} \quad (22.19)$$

Aniqlangan soʻmmaga asosan $C_{h_{jkm}}$ ning oborot aktivlaridagi hissasini ifodalovchi koeffitsientni ($K_{ch_{jkm.oak}}$) ham aniqlash mumkin. Buning uchun oborot aktivlarida ishtirok etayotgan $C_{h_{jkm}}$ summasini

$$K_{ch_{jkm.oak}} = \frac{Ch_{jkm.oba}}{O_{ba}}. \quad (22.20)$$

Ushbu koʻrsatkichning miqdori korxonada oborot aktivlarida qancha chetdan jalb qilingan mablagʻlar hissasiga toʻgʻri kelishini koʻrsatadi. Masalan, ushbu koʻrsatkich 0,655 koeffitsientga teng boʻlsa, bu barcha oborot aktivlarining 65,5 % chetdan jalb qilingan mablagʻlarning summasidan iborat boʻladi. Ushbu koʻrsatkichlarni jamlab yagona jadval shaklida keltirish mumkin (22.7-jadval).

Ushbu koʻrsatkichlarning hammasi koʻrinib turganidek, buxgalteriya balansida ifodalanadi. Ammo tahlil uchun u yoki bu jarayonni qanday koʻrsatkichlar bilan ifodalash hali yetarli emas. Shu tufayli eng muhimi ushbu koʻrsatkichlar miqdorini aniqlab, ularni bir-biri bilan va bir qancha davrlarga solishtirib, tegishli xulosa chiqarish lozim. Xulosalar esa korxonada moliyaviy potentsiali holatini ifodalashga xizmat qilishi darkor. Buning uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (22.8. -jadval).

Ushbu jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, korxonaning umumiy mulki (mablagʻi) yil oxirida yil boshiga nisbatan 355 ming soʻmga yoki 0,8 % ga koʻpaygan. Ammo chetdan jalb qilingan mablagʻlar 30 ming soʻmga yoki 0,6 % ga kamaygan. Demak, korxonaning oʻz mablagʻlari koʻpaygan. Biroq shuni taʼkidlash lozimki, uzoq muddatli passivlar oʻzgarishidan qolgan bir paytdan qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablagʻlar 150 ming soʻmga yoki 15 % (100 – 85,0)ga kamaygan. Lekin kreditorlar shu davr mobaynida 120 ming soʻmga yoki yil boshiga nisbatan 7,8 % koʻpaygan. Bu albatta chetdan jalb qilingan mablagʻlar ichida sezilarli tarkibiy oʻzgarishlarga olib kelgan. Buni ushbu turkum koʻrsatkichlar boʻyicha koeffitsientlarni aniqlaganda koʻrish mumkin.

Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablagʻlar summasi oʻzgarishida uning hissasi umumiy chetdan jalb qilingan mablagʻlar tarkibida 0,6 % oshgan, qisqa muddatli passivlarning tarkibi yil boshidagi 19,3 % dan yil oxirida 16,3 % gacha kamaygan. Ammo kreditorlarning tarkibiy koeffitsienti shu davr mobaynida 29,3 % dan 31,7 % gacha oshgan.

Umuman olganda iqtisodiyotning hozirgi bosqichida chetdan jalb qilingan mablagʻlar hissasining kamayganligi yaxshi koʻrsatkich. Ammo uning oborot aktivlaridagi hissasining oshganligi yil boshidagi 0,553 koeffitsientdan to yil oxirida 0,583 koeffitsientgacha oʻsganligini ijobiy baholash qiyin. Korxonaning oʻz mablagʻlari oʻsgan. Ammo bular asosan uzoq muddatli aktivlarga jalb etilganligidan dalolat beradi. Hozirgi paytda korxonada oborot aktivlarida imkon qadar oʻz mablagʻlari hissasini koʻpaytirishi lozimdir.

Moliyaviy potensial holatining ifodalovchi chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlari va ularni aniqlash yo'llari

№	Ko'rsatkichlar nomi	Aniqlash yo'llari	Balandsdagi qatorlar bo'yicha
1.	Chetdan jalb qilingan mablag'lar-ning o'rtacha yillik qiymati (C_{hjm})	$\frac{C_{hjm.yb} + C_{hjm.yo}}{2}$	$\frac{540yb + 540yo}{2}$
2.	Chetdan jalb qilingan mablag'-larning umumiy to'planish ko'effitsienti (K_{chjmk})	$\frac{C_{hqm}}{B} \cdot 100$	$\frac{540}{550}$
3.	Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning to'p-lanish ko'effitsienti (K_{chjkm})	$\frac{C_{jqm}}{B}$	$\frac{420 + 430 + 440}{550}$
4.	Qisqamuddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning oborot aktivlaridagi (O_{ba}) hissasining ko'effitsienti (K_{oba})	$\frac{C_{hkkm}}{O_{ba}}$	$\frac{420 + 430 + 440}{300}$
5.	Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning to'p-lanish ko'effitsienti (K_{ump})	$\frac{U_{mp}}{B}$	$\frac{400 + 410}{550}$
6.	Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning uzoq muddatli aktivlardagi hissasining ko'effitsienti (K_{uav})	$\frac{U_{mp}}{U_{ma}}$	$\frac{400 + 410}{110}$
7.	Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning $C_{hj m.}$ dagi hissasi (tarkibiy ko'effitsienti) (U_{mchjm})	$\frac{U_{mchjkm}}{C_{hkm}}$	$\frac{400 + 410}{540}$
8.	Qisqamuddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning $C_{hj km.}$ dagi hissasi (tarkibiy ko'effitsienti) ($K_{umchjkm.}$)	$\frac{K_{km chjkm}}{C_{hkm}}$	$\frac{400 + 410}{540}$
9.	Kreditorlarning tarkibiy ko'effitsienti (K_{kr})	$\frac{K_p}{C_{hkm}}$	$\frac{450 + 530}{540}$
10.	$C_{hjk m.}$ ning oborot aktivlaridagi summasi ($K_{chjm.oak}$)	$O_{ba} + U_{mk} + U_{mkp}$	$450q - (400q + 410q)$
11.	$C_{hjk m.}$ ning oborot aktivlaridagi summasi ($K_{chjm.oak}$) hissasining ko'effitsienti	$\frac{C_{hjk m.oba}}{O_{ba}}$	$\frac{540q - (400q + 410q)}{540}$

**Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) holatini ifodalovchi
chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlarining
hisob-kitobi (ming so'm)**

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	O'zgarishi (+,-)	O'sish sur'ati, %
Mutloq ko'rsatkichlar					
1.	Balansning passivi bo'yichajami (550k)	9345	9700	+355	103,8
2.	Uzoq muddatli passivlar (400+410)	2700	2700	–	100,0
3.	Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar (420+430+440)	1000	850	– 150	85,0
4.	Kreditorlar (450+...+530)	1530	1650	+120	107,8
5.	Barcha chetdan jalb qilingan mablag'lar (majburiyatlar) (540k)	5230	5200	– 30	99,4
6.	Uzoq muddatli aktivlar (110k)	3685	3700	+15	100,4
7.	Oborot aktivlari (300k)	5660	6000	+340	106,0
Nisbiy ko'rsatkichlar					
8.	Chetdan jalb qilingan mablag'larning ($C_{hjk.m}$) umumiy to'planish koeffitsiyenti (5q:1q)	0,560	0,536	-0,024	95,8
9.	Qisqa muddatli $C_{hjk.m.n}$ ning to'planish koeffitsiyenti (3q:1q)	0,107	0,088	-0,019	82,2
10.	Uzoq muddatli $C_{hjk.m}$ ning to'planish koeffitsiyenti (2q:1q)	0,289	0,278	-0,011	96,2
11.	Qisqa muddatli $C_{hjk.m}$ ning oborot aktivlaridagi hissasining koeffitsiyenti (3q:7q)	0,177	0,142	-0,035	80,2
12.	Uzoq muddatli $C_{hjk.m}$ ning uzoq muddatli aktivlardagi hissasining koeffitsiyenti (2q:6q)	0,733	0,730	-0,003	99,6
13.	Uzoq muddatli $C_{hjk.m}$ ning tarkibiy koeffitsiyenti (2q:5q)	0,516	0,519	+0,003	100,6
14.	Qisqa muddatli $C_{hjk.m}$ ning tarkibiy koeffitsiyenti (4q:5q)	0,191	0,163	-0,028	85,3

15.	Kreditorlarning tarkibiy koeffitsienti (4q:5q)	0,293	0,317	+0,024	108,2
16.	C _{hikm.} ning oborot atkivlaridagi summasi (540q-(400q+410))	2530	2500	-30	98,8
17	C _{hikm.} ning oborot aktiv-laridagi hissasining koeffitsienti (16q:7q)	0,447	0,417	-0,030	93,3

Ta'kidlanganidek, chetdan jalb qilingan mablag'larning to'planish koeffitsienti ham, uzoq muddatli passivlarning to'planish koeffitsientlari ham kamaygan.

Tahlil natijasi ko'rsatib turibdiki, qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar umumiy hajmining oborot aktivlaridagi hissasi yil boshida 0,177 koeffitsientdan yil oxirida 0,142 koeffitsientgacha yoki 19,8 % (100-80,2) kamaygan. Bu holat ijobiydek ko'rinadi. Ammo tahlil jarayonida shuni inobatga olish lozimki, chetdan jalb qilingan mablag'larning hammasi ham oborotda ishtirok etavermaydi. Shu tufayli amaliyotda chetdan jalb qilingan mablag'larning oborot aktivlardagi summasi va hissasini aniqlashni taqozo qiladi. Bu misolda boshqacha holatda ekanligini ko'rsatadi. Haqiqatda chetdan jalb qilingan mablag'larning oborot aktivlaridagi summasi 1,2 % ga ulushi esa 6,7 % ga kamaygan. Ta'kidlanganidek, bunday holatni ijobiy baholash mumkin.

Xullas, korxonada moliyaviy potensialining tahlili korxonada rahbari, ega va menejerini uning faoliyatiga yanada chuqurroq yondoshish uchun, uning ahvolini o'nglash lozimligini anglash hamda tegishli xulosalar chiqarish uchun yetarli ma'lumotlar bilan qurollantiriladi.

22.5. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligining tahlili

22.5.1. Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullari

Moliyaviy salohiyat (potensial)ning (Mp.) samaradorligi deganda uning natijaviyligi tushuniladi. Uni aniqlash uchun mahsulot (ish, xizmat) hajmini (M) (daromad, foyda) Mp. o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish kifoya. Bu ta'kidlanganidek, quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Mp. samaradorligini ifodalovchi umumiy ko'rsatkichlar;
2. Mp. samaradorligining o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlari;
3. Mp. samaradorligining chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlar.

Har bir guruh ko'rsatkichlari o'z navbatida bir qancha ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Birinchi guruhga Mp. umumiy hajmining samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar kiradi. Bular quyidagilardan iborat:

1. 1 so'm Mp.ga to'g'ri keladigan mahsulot (M) (ish, xizmat) hajmi;
2. 1 so'm Mp.ga to'g'ri keladigan daromad (D) hajmi;
3. 1 so'm Mp. ga to'g'ri keladigan foyda (F) hajmi.

Ushbu ko'rsatkichlar quyidagi ma'lumot manbalarida ifodalanadi (22.9-jadval).

Xuddi shunday ko'rsatkichlar tizimi Mp.ning alohida guruhleri bo'yicha ham aniqlanadi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. 1 so'm o'z mablag'lariga (O'm) to'g'ri keladigan mahsulot (ish, xizmat) hajmi;

2. 1 so'm O'm.ga to'g'ri keladigan daromad hajmi;

3. 1 so'm O'm.ga to'g'ri keladigan sof foyda.

Chetdan jalb qilingan mablag'larning ham samaradorlik ko'rsatkichlarini xuddi shunday ko'rsatkichlarda ifodalash mumkin.

1. 1 so'm chetdan jalb qilingan mablag'larga (C_{hikm}) to'g'ri keladigan mahsulot (ish, xizmat) hajmi.

2. 1 so'm C_{hikm} .ga to'g'ri keladigan daromadlar summasi;

22.9-jadval

Mp. umumiy hajmining samaradorligini aniqlash uchun zarur bo'lgan ko'rsatkichlarning axborotlarda ifodalanishi

№	Ko'rsatkichlar	Moliyaviy hisobot shakli	Satr kodi	Hisobotning nomi
1.	Moliyaviy potensialning umumiy hajmi (Mp.)	1-shakl	550	Buxgalteriyabalansi
2.	Mp.ning o'rtachayillik qiymati	1-shakl		Buxgalteriyabalansi
3.	Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan tushum (M)	2-shakl	010	Moliyaviy natijalar to'g'ri-sidagi hisobot
4.	Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi	2-shakl	110	Moliyaviy natijalar to'g'ri-sidagi hisobot
5.	Umum xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasi	2-shakl	150	Moliyaviy natijalar to'g'ri-sidagi hisobot
6.	Yalpi daromad (soliq to'lagunga qadargi umumiy moliyaviy natija) (D)	2-shakl	170	Moliyaviy natijalar to'g'ri-sidagi hisobot
7.	Sof foyda(F)	2-shakl	200	Moliyaviy natijalar to'g'ri-sidagi hisobot
8.	O'z mablag'lari (O'_m)	1-shakl	390	Buxgalteriya balansi
9.	Chetdan jalb qilingan mablag'lar (C_{hikm})	1-shakl	540	Buxgalteriya balansi

3. 1 so'm $C_{h_{jkm}}$ ga to'g'ri keladigan sof foyda summasi.

Ushbu ko'rsatkichlarning aniqlanish yo'llarini batafsil ko'rib chiqamiz (22.10-jadval). Mp. samaradorligi bilan bog'liq barcha ko'rsatkichlarni aniqlagach tahlilning navbatdagi bosqichida ularga amaliy ma'lumotlarni qo'llab tegishli hisob-kitoblarni amalga oshirib ularning holatini, dinamikasini va o'zgarishlariga ta'sir etuvchi omillarni o'rganadi.

22.10-jadval

Korxonada Mp. samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash yo'llari

№	Ko'rsatkichlar	Aniqlanish formulasi	Axborot manbayi, ya'ni ma'lumotning qayerda ifodalanishi
1.	Mp.Samaradorligi (1 so'm Mp.ga to'g'ri keladigan mahsulot (ish, xizmat) hajmi)	$M_{ps} = \frac{M}{M_p}$	$\frac{010 \cdot 2 \text{ sh}}{550q \cdot 1 \text{ sh}}$
2.	Mp.daromadliligi (1 so'm Mp.ga to'g'ri keladigan yalpi daromad hajmi)	$M_{pd} = \frac{D}{M_p}$	$\frac{170q \cdot 2 \text{ sh}}{550q \cdot 1 \text{ sh}}$
3.	Mp.foydaliligi (1 so'm Mp.ga to'g'ri keladigan foyda summasi)	$M_{pf} = \frac{F}{M_p}$	$\frac{260q \cdot 2 \text{ sh}}{550q \cdot 1 \text{ sh}}$
4.	O'm.samaradorligi	$O'_{ms} = \frac{M}{O'_m}$	$\frac{010q \cdot 2 \text{ sh}}{390q \cdot 1 \text{ sh}}$
5.	O'm.daromadliligi	$O'_{m.d} = \frac{D}{O'_m}$	$\frac{170q \cdot 2 \text{ sh}}{390q \cdot 1 \text{ sh}}$
6.	O'm.foydaliligi	$O'_{m.f} = \frac{F}{O'_m}$	$\frac{200q \cdot 2 \text{ sh}}{390q \cdot 1 \text{ sh}}$
7.	$C_{h_{jkm}}$ .samaradorligi	$Ch_{jkm.s} = \frac{M}{Ch_{jkm}}$	$\frac{010q \cdot 2 \text{ sh}}{540q \cdot 2 \text{ sh}}$
8.	$C_{h_{jkm}}$ .daromadliligi	$Ch_{jkm.d} = \frac{D}{Ch_{jkm}}$	$\frac{170q \cdot 2 \text{ sh}}{540q \cdot 1 \text{ sh}}$
9.	$C_{h_{jkm}}$ .foydaliligi	$Ch_{jkm.f} = \frac{F}{Ch_{jkm}}$	$\frac{170q \cdot 2 \text{ sh}}{540q \cdot 1 \text{ sh}}$

22.5.2. Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligining tahlili

Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligining tahlili keltirilgan ko'rsatkichlar bo'yicha quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

* samaradorlikni ifodalovchi mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarning o'tgan va hisobot yilidagi miqdori aniqlanadi;

* shu ko'rsatkichlar bir-biri bilan solishtirilib, ularning farqi hisoblanadi;

* o'zgarish sur'atlari aniqlanadi;

* hamma hisob-kitoblarning natijasida jadval tuziladi;

* jadvalga asosan tegishli xulosa chiqariladi.

Ushbu tahlil ishlarni amalga oshirish uchun 22.11-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

22.11-jadval

Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash hisob-kitobi (ming so'm)

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
Mutloq ko'rsatkichlar					
1.	Sotilgan mahsulot hajmi, ming so'm	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
2.	Daromadlar, ming so'm	511,0	711,7	+200,7	139,3
3.	Sof foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	134,8
4.	Moliyaviy potensialning (Mp) o'rtacha qiymati, ming so'm		9522,5	+265,7	102,9
5.	O'z mablag'larining o'rtacha qiymati (O _m), ming so'm	4272,1	4307,5	+35,4	100,8
6.	Chetdan jalb qilingan mablag'larning o'rtacha qiymati, ming so'm (C _{hikm})	4984,7	5215,0	+230,3	104,6
7.	M _p natijaviyligi, tiyin	49,5	59,8	+10,3	120,8
8.	M _p daromadliligi, tiyin	5,52	7,47	+1,95	135,3
9.	Mp.foydaliligi, %	3,98	5,21	+1,23	130,9
10.	Um.natijaviyligi, so'm	1,07	1,32	+0,25	123,4
11.	O'm.daromadliligi, tiyin	12,0	16,5	+4,5	137,5
12.	O'm.foydaliligi, %	8,61	11,52	+2,91	133,8
13.	Chjkm.natijaviyligi, tiyin	91,9	109,19	+17,23	118,8
14.	Chjkm.daromadliligi, tiyin	10,3	13,6	+3,3	132,0
15.	Chjkm.foydaliligi, %	7,38	9,51	+2,13	128,

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, natijaviy ko'rsatkichlarning deyarli hammasi sezilarli darajada o'sgan. Masalan, sotilgan mahsulot hajmining o'sish sur'ati 124,2 % ni tashkil qilgan bo'lsa, daromadlarning o'sish sur'ati 139,3 % ni, foyda summasining o'sish sur'ati 134,8 % ni tashkil qilgan. Ammo shu davrda moliyaviy potensialning o'rtacha yillik qiymati va uning tarkibiga kiruvchi alohida elementlari juda sekinlik bilan o'zgargan. Masalan, moliyaviy potensial umumiy hajmining o'sish sur'ati 102,9 % ni tashkil qilgan bir paytda, korxonaning o'z mablag'lari atigi 100,8 % ga o'zgargan. Tahlil qilinayotgan davrda chetdan jalb qilingan mablag'larning o'zgarish sur'ati nisbatan yuqori va uning miqdori 104,6 % ni tashkil qiladi.

Agar moliyaviy potensialning tarkibiy o'zgarishini tahlil qiladigan bo'lsak, bunda quyidagi holat ko'zga tashlanadi (22.12-jadval).

22.12-jadval

Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) tarkibining o'zgarishi

№	Ko'rsatkichlar	Tarkibi		Farqi, (+, -)
		O'tgan yilda	Hisobot yilida	
1.	O'z mablag'larining o'rtacha yillik miqdorining ulushi, %	46,2	45,2	-1,0
2.	Chetdan jalb qilingan mablag'larning o'rtacha yillik miqdorining ulushi, %	53,8	54,8	+1,0
3.	Jami Mp.hajmi, %	100,0	100,0	—

Haqiqatda tahlil qilinayotgan davrda chetdan jalb qilinayotgan mablag'larning umumiy Mp.dagi ulushi 1,0 % ga oshgan. Shunga mos ravishda o'z mablag'larining ulushi 1,0 % kamaygan. Bu holat Mp. samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarda o'z aksini topgan. Masalan, Mp. umumiy miqdorining natijaviyligi, ya'ni uning 1 so'mga to'g'ri keladigan sotilgan mahsulot hajmi hisobot davrida 54,8 tiyinni tashkil qilgan bir paytda o'tgan yili uning miqdori 49,5 tiyinga teng edi. Ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati 120,8 % ni tashkil qiladi. Ammo o'z mablag'larining natijaviyligi 123,4 % ni tashkil qilgan bir paytda chetdan jalb qilingan mablag'larning natijaviyligi 118,8 % ga teng. Ko'rinib turibdiki, jalb qilingan mablag'larning samaradorligiga nisbatan ancha yuqori.

Mp. samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlardan biri ularning daromadlilikidir. Tahlil qilinayotgan obyektida ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati 135,3 % ni tashkil qiladi. Ammo o'z mablag'larining daromadlilikini bundan yuqori, ya'ni 137,5 ni tashkil qilsa, chetdan jalb qilingan mablag'larning daromadlilikini 132,0 % ga teng. Ushbu ko'rsatkich daromadlilikining o'sish sur'ati o'z mablag'lari daromadlilikining o'sish

sur'atiga nisbatan 5,5 bandga (137,5–132,0) kam ekanligini ko'ramiz. Xuddi shunday holatni Mp.foydaliligini tahlil qilganda ham kuzatish mumkin.

Mp. foydaliligining o'sish sur'ati, tahlil qilinayotgan davrda 130,9 % ni tashkil qilgan bir paytda, o'z mablag'lari foydalilik darajasining o'sish sur'ati 133,8 % ni tashkil qiladi, ya'ni 2,9 band (133,8– 130,9) unga nisbatan ortiq. Lekin chetdan jalb qilingan mablag'larning foydalilik darajasidagi o'zgarish sur'ati 128,9 % ni tashkil qiladi.

Mp. samaradorligining tahlil qilib, shunday xulosa qilish mumkinki, tahlil qilinayotgan obyektga o'z mablag'larining samaradorligi chetdan jalb qilingan mablag'lar va Mp. umumiy hajmining samaradorligiga nisbatan ham yuqori ekan. Ammo bu o'z-o'zidan:

$$M_{pf} = \frac{F}{M_p} .$$

Ushbu formula bo'yicha tahlil qilinsa M_{pf} o'zgarishiga ikkita omil ta'sir qilganligini ko'ramiz, ya'ni foydaning ko'payishi M_{pf} ni oshiradi, Mp.ning ko'payishi esa uni pasaytiradi.

Agar Mp.ning o'rniga uni ifodalovchi ko'rsatkichlar bilan almashtirsak, quyidagi formula kelib chiqadi:

$$M_{pf} = \frac{F}{O'_m + U_{mp} + C_{hjkkm}} .$$

Bunda: U_m – o'z mablag'lari; U_{mp} – uzoq muddatli passivlar; C_{hjkkm} – chetdan jalb qilingan qisqa muddatli passivlar.

Ushbu formulaga zanjirli almashtirish usulini qo'llab, korxonada moliyaviy potensialiga ta'sir qiluvchi omillarning miqdorini hisoblash mumkin:

1. M_{pf} ning F summasi evaziga o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\Delta M_{pff} = \frac{F}{U_{M_0} + U_{mp_0} + C_{hjkkm_0}} - M_{pff_0} .$$

2. M_{pf} ning O'_m summasi evaziga o'zgarishini topish uchun quyidagi formuladan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

$$\Delta M_{pff} = \frac{F_1}{O'_{M_0} + U_{mp_0} + C_{hjkkm_0}} - \frac{F_1}{U_{M_0} + U_{mp_0} + C_{hjkkm_0}} .$$

3. M_{pf} ning U_{mp} summasi ta'sirida o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$\Delta M_{pf} \cdot U_{mp} = \left(\frac{f_1}{U_{m_1} + U_{mp_1} + C_{hjkkm_0}} \right) - \left(\frac{f_1}{U_{m_1} + U_{mp_0} + C_{hjkkm_0}} \right)$$

4. M_{pf} ning C_{hjkkm} ning ta'siri evaziga o'zgarishini aniqlash uchun quyidagi formaladan foydalanish mumkin:

$$M_{pf,Chjkkm} = M_{pf} - \left(\frac{f_1}{U_{m1} + U_{mp1} + C_{hjkkm0}} \right).$$

Odatdagidek, barcha omillar ta'siri natijasining umumiy farqiga (M_{pf}) teng bo'ladi:

$$\Delta M_{pf} = \Delta M_{pf} \pm \Delta M_{pf} \cdot O'_m \pm \Delta M_{pf} \cdot O'_{mp} \pm \Delta M_{pf} \cdot Ch_{jkkm}.$$

Ushbu formulalarga amaliy ma'lumotlarni qo'llab M_{pf} o'zgarishiga barcha omillar ta'sirini aniqlash mumkin. Bu ushbu nazariy tavsiyaning amaliyotda qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatadi (22.13-jadval). Ushbu jadval

22.13-jadval

Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni hisobot davrida aniqlash yo'llari

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar			
					I	II	III	IV
1.	Foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	496,2	496,2	496,2	496,2
2.	O'z mablag'larining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	4272,1	4307,5	+35,4	4272,1	4307,5	4307,5	4307,5
3.	Uzoq muddatli passivlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	2598,6	2700,0	+101,4	2598,6	2598,6	2700,0	2700,0
4.	Chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'larining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	2386,1	2515,0	+128,9	2386,1	2386,1	2386,1	2115,0
5.	Moliyaviy potensialning umumiy summasi, ming so'm (2+3+4)	9256,8	9522,5	+265,7	9256,8	9292,2	9393,6	9522,5
6.	Moliyaviy potensialning foydaliligi, % [(1:5) ·100]	3,98	5,21	+1,23		5,34	5,28	5,21

ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilinayotgan korxonada moliyaviy potentsialining samaradorligi hisobot yilida 1,23 % ga oshgan. Bu quyidagi omillar ta'sirida vujudga kelgan:

$$\Delta M_{pf.} = \Delta M_{pf.} \pm \Delta M_{pf.} O'_m. \pm \Delta M_{pf.} O'_{mp.} \pm \Delta M_{pf.} Ch_{jkkm}.$$

1. Foyda summasining 128,2 ming so'mga ko'payganligi korxonada moliyaviy potentsiali foydaliligini 1,38 % ga oshirgan:

$$5,36 - 3,98 = -1,38 \%$$

2. O'z mablag'ining o'rtacha yillik qiymati ham hisobot yilida 35,4 ming so'mga ko'paygan. Bu esa moliyaviy potentsial foydaliligini 0,02 % ga kamaytirishga olib kelgan:

$$5,34 - 3,36 = -0,02\%$$

Odatda, o'z mablag'ining ko'payishi moliyaviy potentsialning foydaliligini oshirish lozim. Shu tufayli mablag'ining moliyaviy potentsial foydaliligiga ta'sirini shu hisob-kitob bilan chegaralab bo'lmaydi. Ushbu ko'rsatkichning umumiy mablag'lardagi hissasining undagi tarkibiy o'zgarishlarni ham tahlil qilishi lozim.

3. Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning o'rtacha yillik qiymati ham keskin oshgan (101,4 ming so'm). Bu ham moliyaviy potentsial foydaliligini 0,06 % kamaytirishga olib kelgan:

$$5,28 - 5,34 = -0,06 \%$$

4. Chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'larning o'rtacha yillik qiymati 128,9 ming so'mga ko'paygan. Bu omil ta'sirida tahlil qilinayotgan ko'rsatkich 0,07 % kamaygan.

$$5,21 - 5,28 = -0,07 \%$$

Barcha omillar ta'siri natija o'zgarishining umumiy farqiga teng:

$$1,38 + 0,02 - 0,06 - 0,07 = +1,28 \%$$

Ushbu ko'rsatkich o'zgarishiga barcha omillar ta'siri aniqlab chiqdik. Ushbu hisob-kitob tahlilining juda sodda usuli bo'lib, u korxonada rahbariyatiga umumiy, hali unchalik chuqur va mukammal bo'lmagan xulosa chiqarish imkonini beradi. Shu bilan birgalikda tahlil qilinayotgan ko'rsatkichni yaxshilash borasida ba'zi chora tadbirlarni ishlab chiqish, kelgusida asosiy e'tiborni nimalarga qaratish lozimligini ham ko'rsatib beradi. Tahlil natijasidan ko'rinib turibdiki, hisoblangan 4 ta omilning 3 tasining ta'siri salbiy bo'lgan. Agarda ushbu omillar o'tgan yilgi darajada saqlanib qolganda edi moliyaviy potentsialning foydaliligini 0,15 % (0,02 + 0,06 + 0,07) oshgan bo'lar edi. U holda natijaning umumiy hajmi 5,21 emas, balki 5,36 % ni (5,21 + 0,15) tashkil qilgan bo'lar edi. Agar shu darajaga erishilgan bo'lganda edi, foydalilik darajasi o'tgan yilga nisbatan 1,23 % ga emas, balki 1,38 % ga oshgan bo'lar edi:

$$5,36 - 3,98 = +1,38.$$

Demak, kelgusi yilda ushbu korxonah rahbariyati foydalilik darajasini oshirish uchun moliyaviy potentsialning tarkibiy tuzilishini yaxshilash, shu orqali foyda summasini ko'paytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqarishlari lozim.

Samaradorlikni tahlil qilganda unga faqat hajm ko'rsatkichlarining ta'sirini hisoblash bilan cheklanib qolib bo'lmaydi, chunki iqtisodiy ko'rsatkichlar iqtisodiy jarayonlar inikosi sifatida bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Shu tufayli barcha iqtisodiy jarayonlar va ularni ifodalovchi ko'rsatkichlarning bir-biri bilan uzviy bog'liqligini o'rganish, ularning natijaga ta'sirini hisoblash hozirgi paytda tahlil oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Korxonaning moliyaviy potentsialining samaradorligi ham yana bir qancha nisbiy ko'rsatkichlar, ya'ni omillar ta'sirida o'zgarishini aniqlasa bo'ladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligi (U) korxonah o'z mablag'lari rentabelligiga (X_1), o'z mablag'ining uzoq muddatli passivlardagi hissasiga (X_2), uzoq muddatli passivlarning qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lardagi hissasiga (X_3) va chetdan jalb qilingan qisqa muddatli mablag'larning moliyaviy potentsialdagi hissasiga (X_4) bog'liq ekan. Ushbu bog'liqlikni quyidagicha ifodalashni tavsiyah qilamiz:

$$U = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot X_4 = \sum_{i=1}^4 X_i .$$

Ushbu ko'rsatkichlarning iqtisodiy jihatdan bir-biri bilan o'zviy bog'liqligini aniqlash uchun 22.14-jadvalni tuzish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonah moliyaviy potentsiali bilan bog'liq barcha ko'rsatkichlarning miqdori hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan ko'paygan. Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'lar summasi 3,9 % ga, korxonaning o'z mablag'lari esa 0,83 % ga oshgan. Xuddi shu holat boshqa ko'rsatkichlarda har xil yo'nalishlarga ega bo'lgan. Masalan, uzoq muddatli passivlarning qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga nisbati o'tgan yilga nisbatan 98,6 % ni tashkil qilgan bir paytda o'z mablag'lari foydaliligi 132,7 % ga ko'paygan. Xuddi shunday turli holat boshqa nisbiy ko'rsatkichlarda ham nomoyon bo'ladi. Albatta bu o'zgarishlar natijah ko'rsatkichiga, xususan, korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligiga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Bu omillar ta'sirini aniqlash uchun yuqorida keltirilgan matematik bog'lanishdan foydalanish mumkin. Ushbu matematik bog'lanishdagi ko'rsatkichlarning individual indeksini qo'llab yechadigan bo'lsak, quyidagi hisob kitobni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

1. Natijaning birinchi omil evaziga o'zgarganligini (ΔU_{x1}) topish uchun natijaning rejadagi miqdorini (U_0) birinchi omilning individual indeksiga (i_{x1}) ko'paytirib ($U_{0 \cdot i_{x1}}$) chiqqan miqdordan natijaning rejadagi miqdori ayriladi:

**Korxonada moliyaviy potentsiali foydaliligi bilan bog'liq mutloq
va nisbiy ko'rsatkichlarning hisobot yilidagi holati**

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hiso- bot yilda	Farqi summa- da (+,-)	Indeksi
Mutloq ko'rsatkichlar					
1.	Foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	1,3484
2.	O'z mablag'larining o'rtachayillik qiymati, ming so'm	4272,1	4307,5	+35,4	
3.	Chetdan jalb qilingan mablag'larining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	4984,7	5315,0	+330,3	
4.	Uzoq muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	2598,6	2700,0	+101,4	4,0390
5.	Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larining o'rtachayillik qiymati, ming so'm	2386,1	2515,0	+128,9	1,0540
6.	Moliyaviy potentsial jami sommasining o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	9256,8	9522,5	+265,7	1,0287
7.	Asosiy vositalar boshlang'ich-ning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	5079,0	5177,5	+68,5	1,0135
8.	Oborot aktivlarining o'rtachayillik qiymati, ming so'm	5624,9	5830,0	+205,1	1,0365
Nisbiy ko'rsatkichlar					
9.	O'z mablag'i foydaliligi, ming so'm (X_1) (1:2)	8,616	11,5194	+2,905	1,3372
10.	Uzoq muddatli passivlarning o'z mablag'i bilan ta'minlanishi, ming so'm (X_2) (2:4)	1,6440	1,5954	+0,0486	0,9704
11.	Uzoq muddatli passivlarning qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larganisbati (X_3) (4:5)	1,0891	1,0736	-0,0155	0,9858
12.	Qisqamuddatli chetdan jalb qilingan mablag'larining moliyaviy potentsialdagi hissasi (X_4) (5:6)	0,2578	0,2641	+0,0063	1,0244
13.	Korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligi % (U) (1:6 .100)	3,0398	5,2108	+2,1710	1,7142

$$\Delta U_{x_1} = (U_o \cdot i_{x_1}) - U_o. \quad (22.29)$$

2. Natija o'zgarishiga ikkinchi omil ta'sirini (ΔU_{x_2}) aniqlash uchun natijaning birinchi omil indeksi bilan hisoblangan miqdorini ($U_o \cdot i_{x_1}$) ikkinchi omilning individual indeksi bilan ko'paytiriladi ($U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) va chiqqan miqdordan natijaning birinchi omil individual indeksi bilan hisoblangan miqdori ($U_o \cdot i_{x_2}$) ayriladi:

$$\Delta U_{x_2} = (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}) - (U_o \cdot i_{x_1}). \quad (22.30)$$

3. Natija o'zgarishiga uchinchi omil ta'sirini (ΔU_{x_3}) aniqlash uchun natijaning birinchi va ikkinchi omil individual indeksi bilan qayta hisoblangan miqdorini ($U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) uchinchi omilning individual indeksi bilan ko'paytiriladi ($U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}$) va aniqlangan miqdordan natijaning birinchi va ikkinchi omil evaziga ko'paytirilgan miqdori ($U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}$) ayriladi:

$$U_{x_3} = (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}) - (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2}). \quad (22.31)$$

4. Natija o'zgarishining to'rtinchi omil evaziga o'zgarishini (ΔU_{x_4}) aniqlash uchun natijaning haqiqiy miqdoridan (ΔU_1) uning uchta omil individual indeksi bilan qayta hisoblangan miqdori ($U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}$) ayriladi:

$$U_{x_4} = U_1 - (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}). \quad (22.32)$$

$$\Delta U_{x_4} = (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3} \cdot i_{x_4}) - (U_o \cdot i_{x_1} \cdot i_{x_2} \cdot i_{x_3}). \quad (22.33)$$

Barcha omillar ta'siri odatdagidek, natijaning umumiy miqdoriga teng bo'ladi:

$$\Delta U = \Delta U_{x_1} \pm \Delta U_{x_2} \pm \Delta U_{x_3} \pm \Delta U_{x_4}. \quad (22.34)$$

Ushbu nazariy hisob-kitoblarga amaliy ma'lumotlarni qo'llab yechadigan bo'lsak, moliyaviy potensial o'zgarishiga ta'sir qiluvchi keltirilgan barcha omillar ta'sirini aniqlash va hisoblash mumkin (22.15-jadval). Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligining o'zgarganligiga to'rtta omil ta'sir ko'rsatgan.

1. Korxonaga o'z mablag'larining foydaliligi 2,905 % bandga oshgan. Bu omil ta'sirida tahlil qilinayotgan ko'rsatkichning hajmi 2,2762 % ko'paygan:

$$5,3160 - 3,0398 = -2,2762 \%$$

2. Uzoq muddatli passivlarning o'z mablag'i bilan ta'minlanish darajasi 0,0486 ming so'mga kamaygan. Bu omil korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligini 0,1573 % ga kamaytirib yuborgan:

$$5,1587 - 5,3160 = 0,1573 \%$$

3. Uzoq muddatli passivlarning qisqa muddatli chetdan jalb qilingan jalb qilingan mablag'larga nisbatani 0,0155 koeffitsientga kamaygan. Bu omil ta'sirida tahlil qilinayotgan natija ko'rsatkichi 0,0733 % ga kamaygan:

Korxonada moliyaviy potentsiali foydaliligi darajasining o'zgarishiga ta'sir etuvchi ba'zi omillarning hisobot yilidagi hisob-kitobi

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	Indeks	Natijani indeks o'zgarishi bilan hisoblab chiqish
1.	O'z mablag'lari foydaliligi, % (X_1)	8,614	11,519	+2,905	1,3372	$3,9755 \cdot 1,3372 = 5,3160$
2.	Uzoq muddatli passivlarning o'z mablag'i bilan ta'minlanishi, ming so'm (X_2)	1,6440	1,5954	-0,0486	0,9704	$5,3160 \cdot 0,9704 = 5,1587$
3.	Uzoq massivlarning qisqamuddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga nisbati, koeffitsientida (X_3)	1,0891	1,0736	-0,0155	0,9858	$5,1587 \cdot 0,9858 = 5,0864$
4.	Qisqamuddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning moliyaviy potentsialdagi hissasi, koeffitsientida (X_4)	0,2578	0,2641	+0,0063	1,0244	$5,0854 \cdot 1,0244 = 5,2108$
5.	Korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligi, % (U)	3,0398	5,2108	+2,1710	1,3107	X

$$5,0854 - 5,1587 = -0,0733 \%$$

4. Qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larning moliyaviy potentsialidagi hissasi 0,0063 koeffitsientga oshgan. Bu omil moliyaviy potentsial foydaliligini 0,1254 % ga ko'paytirishga muvofiq bo'lgan:

$$5,2108 - 5,0854 = +0,1254 \%$$

Barcha omillar ta'siri odatdagidek, natija ko'rsatkichining umumiy farqiga teng bo'ladi:

$$2,2762 - 0,1573 - 0,0733 + 0,1254 = +2,1710 \%$$

Ushbu omilli tahlil natijasi shuni ko'rsatdiki, korxonaning moliyaviy potentsiali foydaliligi oshgan bo'lishiga qaramasdan uni ko'paytirishning ichki imkoniyatlari ham mavjud ekan. Agarda hisobot yilida uzoq muddatli passivlarning o'z mablag'i bilan ta'minlanish darajasi hech bo'lmaganda

o'tgan yil darajasida qolganda edi tahlil qilinayotgan ko'rsatkich yana 0,1573 % ga, uzoq muddatli passivlarning qisqa muddatli chetdan jalb qilingan mablag'larga nisbatan kamayganda edi ushbu omil natija ko'rsatkichini yana 0,0733 % ga oshgan bo'lar edi. Shu imkoniyatlar safarbar qilinganda natija ko'rsatkichining umumiy hajmi hisobot yilida 5,2108 % emas balki 5,4414 % ni $(5,2108 + 0,1573 + 0,0733)$ tashkil qilgan bo'lar edi. U holda moliyaviy potensial foydaliligining o'sish sur'ati 171,4 foiz emas, balki 179,0 foizni $[(5,4414 / 3,0398) \cdot 100]$ tashkil qilgan bo'lar edi. Demak, tahlil qilinayotgan obyektida samaradorlikni oshirishning ichki imkoniyatlari mavjud ekan. Korxonada rahbariyati kelajakda ushbu aniqlangan ichki imkoniyatlardan to'liq foydalanish, ularni amaliyotga safarbar qilish yo'llarini ishlab chiqishi lozim.

Moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarning faqat bittasi bo'yicha omilli tahlil usulini ko'rsatildi. Bu usul boshqa ko'rsatkichlarni ham xuddi shunday tahlil qilish uchun metodologik asos bo'ladi. Shu tufayli ushbu ko'rsatkichga batafsilroq to'xtalishga harakat qilindi. Tahlil jarayonida moliyaviy potensial samaradorligini ifodalovchi boshqa ko'rsatkichlarni ham xuddi shunday tahlil qilib tegishli xulosalarga kelish mumkin.

23.1. Pul mablag‘lari oqimi tushunchasi va uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar

Korxonada moliyaviy ahvoli ko‘p jihatdan pul mablag‘lari mavjudligi va ularning harakatiga bog‘liq bo‘ladi.

Pul bo‘lmasa yoki u yetishmasa, korxonada sotib olingan tovarlar uchun ularni yetkazib beruvchilar bilan, soliqlar bo‘yicha budjet bilan, mehnat haqi to‘lash bo‘yicha xodimlar bilan hisob-kitob qila olmaydi. Bularning barchasi kreditorlik qarzlarning ko‘payishiga, jarimalarga, olingan kreditorlar uchun foizlar o‘shishiga, har xil sanatsiyalarga, qisqasi, to‘lov qobiliyati yomonlashuviga olib keladi.

Ko‘pincha rahbarlar daromad va ko‘p miqdorda foyda olinayotgan bo‘lishiga qaramay, mahsulot yetkazib beruvchilar va kreditorlar bilan hisob-kitob qila olmasliklari yoki zarur uskunalarni sotib ololmasliklari sababini tushunmaydilar. Asosiy sabab shundaki, yozilgan va amalda kelib tushgan daromadlar bilan yozilgan va amalda qilingan xarajatlar o‘rtasida farq bo‘ladi.

Foyda, rentabellik, to‘lanayotgan soliqlarning katta qismi daromadlar hajmiga qarab hisoblab chiqariladi. Olingan foydadan esa faqat pul mablag‘lari mavjud bo‘lsagina amalda foydalanish mumkin bo‘ladi.

Shu munosabat bilan, menejerlarni yozilgan daromadlardan ko‘ra, korxonada schyotiga amalda qancha mablag‘ kelib tushganligi va uni sarflash mumkinligi, ya‘ni pul mablag‘lari oqimi ko‘proq qiziqtiradi. Pul mablag‘lari oqimini bilish uchun rahbar «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»da keltirilgan ma‘lumotlarni o‘qiy olishi, pul tushadigan manbalarni belgilay olishi hamda ulardan qay tarzda samarali foydalanishni bilishi kerak.

Korxonada rahbari, «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»da (4-shakl) aks ettiriladigan pul oqimlari bilan korxonaning «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot»da (2-shakl) aks ettiriladigan daromadlar va xarajatlar hamda tayyor mahsulot qoldiqlari, debitorlik va kreditorlik qarzlari aks ettiriladigan buxgalteriya balansi ma‘lumotlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘lanishni bilishi kerak.

Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot – moliyaviy hisobot hujjati bo‘lib, unda pul mablag‘larining tushishi, sarflanishi hamda yil boshi va oxiridagi qoldiqlari, shuningdek, investitsiya hamda moliya faoliyatidan keladigan pul mablag‘lari aks ettiriladi.

Ushbu oqimga pul mablag‘lari so‘mlarda va valutada kiritiladi. Shu sababli, «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»da (4-shakl – bundan keyin 4-Sh deb yuritiladi) maxsus «Valyuta mablag‘larining harakati to‘g‘risidagi ma‘lumotnoma» mavjud bo‘lib, unda davr boshi va oxiridagi valuta

mablag'lari qoldig'i hamda ularning kelib tushgan va sarflangan summasi ko'rsatiladi.

Investorlar, kreditorlar va aksiyadorlar mana shu hisobot asosida korxonalar rahbarlarining pul mablag'lari va ularning ekvivalentlarini generatsiyalash, ya'ni ishlab topish va to'plash, shuningdek, xo'jalik faoliyatida samarali ishlatish qobiliyatini aniqlashi mumkin.

Moliyaviy ahvol ko'p jihatdan korxonaning real pul aylanmasiga bog'liq bo'ladi. Korxonani ishlata olish, yaxshi moliyaviy ahvoli pul mablag'lari o'z vaqtida va to'liq hajmda tushishi hamda to'lanishining natijasi bo'lishi mumkin.

Pul mablag'lari oqimini o'rganish chog'ida foydalaniladigan asosiy atamalar quyidagilardir:

- * pul mablag'lari – kassadagi naqd pul va talab qilib olunguncha saqlanadigan depozitlar, shuningdek, bank hisob-kitob, valuta va boshqa shchyotlaridagi mablag'lardir;

- * pul ekvivalentlari – qisqa muddatli likvidli investitsiyalar, pul mablag'lari qiymati o'zgarishidan iborat o'zgina xatarga uchrashi mumkin bo'lgan erkin aylantiriladigan pul mablag'lari summalaridir;

- * pul oqimlari – pulning va pul mablag'larining hamda so'mlar va valutadagi boshqa ekvivalentlarning qo'shilishi (tushumi) va chiqib ketishi (kamayishidir);

- * operatsiya faoliyati – korxonaning daromad keltiradigan xo'jalik faoliyati bo'lib, investitsiya va moliya faoliyati bundan mustasnodir;

- * investitsiya faoliyati – uzoq muddatli aktivlarni va pul ekvivalentlariga kiritilmagan boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotishdir;

- * moliyaviy faoliyat – xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati bo'lib, uning natijasida o'z sarmoyasi va qarzga olingan mablag'lar miqdori hamda tarkibi o'zgaradi.

Pul mablag'lari oqimini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar quyidagilardir:

- * pul mablag'lari tushumi va xarajatlari summasi;

- * tushgan va sarflangan pul mablag'lari tarkibi;

- * tushgan va sarflangan pul mablag'lari o'rtasidagi saldo;

- * tushgan va sarflangan pul mablag'larining nisbati koeffitsienti (pul mablag'lari oqimi koeffitsienti);

- * daromadlar va pul mablag'lari tushushining, xarajatlar va ular bo'yicha amalda to'langan pul mablag'lari nisbati koeffitsienti.

Yuqorida qayd etilganidek, pul mablag'lari oqimini o'rganishning asosiy manbalari moliyaviy hisobot, ya'ni 4-sh.dir. Ushbu hisobotda barcha pul oqimlari to'rt guruhga: xo'jalik, investitsiya faoliyati, moliyaviy faoliyatdan keladigan va soliqqa tortishdan keladigan pul oqimlariga bo'linadi. Xalqaro standartlarda pul oqimlari uch guruhga: asosiy xo'jalik (operatsiya) faoliyatidan, investitsiya faoliyati va soliyaviy faoliyatdan tushadigan pul oqimlariga bo'lingan. To'langan soliqlar asosiy faoliyat xarajatlari sifatida kiritiladi.

Asosiy xo'jalik (operatsiya) faoliyatidan tushadigan pul oqimlari jumlasiga quyidagilar kiradi: xaridorlardan olingan pullar; boshqa pul to'lovlari va tushumlari; mahsulot yetkazib beruvchilarga, xizmatchilarga va xizmatchilar nomidan to'langan pullar; to'langan foizlar; to'langan foyda (daromad) solig'i; to'langan boshqa soliqlar.

Investitsiya faoliyatidan keladigan pul oqimlariga quyidagilar kiradi: nomoddiy aktivlarni sotib olish va sotish; uzoq muddatli moddiy aktivlarni sotib olish va sotish; uzoq muddatli va qisqa muddatli omonatlar va xaridlar; olingan va to'langan dividendlar.

Moliyaviy faoliyatdan keladigan pul oqimlariga quyidagilar kiradi: sarmoyaga aksiyalar chiqarishdan keladigan tushumlar; uzoq muddatli va qisqa muddatli zayom (qarz)lardan tushumlar; ijara majburiyatlari bo'yicha tushumlar va to'lovlar.

Pul mablag'lari oqimini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin:

$$PMQ_{\text{boshlang'ich}} + PMT = PMX + PMQ_{\text{oxir}}$$

Bunda: $PMQ_{\text{boshlang'ich}}$ – boshlang'ich davrdagi pul mablag'lari qoldig'i;

PMT – pul mablag'lari tushumi;

PMX – pul mablag'lari xarajati (kamayishi);

PMQ_{oxir} – davr oxiridagi pul mablag'lari qoldig'i.

Pul mablag'lari korxonada doimiy ravishda harakatda bo'ladi. Bir qismi uzluksiz tushib tursa, ikkinchidan doimiy ravishda sarf qilinib, ishlatilib turiladi. Bozor munosabatlari sharoitida bu harakatlarni tahlil qilish o'ta muhim hisoblanadi.

23.2. Pul mablag'lari tushumini tahlil qilish

Pul mablag'lari oqimlarida ularning tushumi alohida ahamiyatga ega. Bularning tarkibiga quyidagilar kiradi.

Xaridorlardan olingan pullar – hisobot davrida korxonaning bank schyotlariga tushgan yoki jo'natilgan mahsulot, bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar evaziga veksellar tarzida kelib tushgan mablag'lar summasidir. Bu summa 4-sh moliyaviy hisobotda va Sh.1-f statistika hisoboti 048 satrida ko'rsatiladi.

Boshqa pul tushumlari – royaltidan olingan pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari, turlicha haq to'lashlardan, vositachilik yig'implari va boshqa daromadlardan olingan pul mablag'lari summasidir (4-sh, 013-satr, Sh.1-sh 070-satr).

Royalti – yer osti boyliklarini qaziganlik, asosiy va nomoddiy aktivlardan foydalanganlik uchun ijara haqi sifatida olingan dividend turlaridan biridir. Bunga mualliflik qalam haqlari kabi tushumlar ham kiradi.

Olingan foizlar – berilgan va bank schyotiga korxonalar kassasiga kelib tushgan kreditlar va qarzarlar uchun olingan summadir. Bu kredit va qarzarlar 80-4-raqamli «Moliyaviy faoliyatdan ko‘riladigan foyda va zararlar» degan schyotga yozib qo‘yiladi (4-sh, 020-satr, Sh. 1-sh, 065-satr).

Olingan dividendlar – pul mablag‘lari tarzida ham, ularning qimmatli qog‘ozlari shaklidagi ekvivalentlari tarzida ham olingan dividendlar summasidir (4-sh. 022-satr, Sh. 1-sh, 064-satr).

Nomoddiy aktivlarni sotish – materiallarni sotishdan emas, balki boshqa faoliyat turiga kiruvchi korxonaning nomoddiy aktivlarini sotishdan tushgan mablag‘lar summasidir (shu jumladan, egri soliqlar summasi), (4-sh, 040-satr).

Uzoq muddatli moddiy aktivlarni sotish – materiallarni sotish emas, balki korxonaning uzoq muddatli moddiy aktivlarini sotishdan tushgan mablag‘lar summasidir (shu jumladan, egri soliqlar summasi) (4-sh, 041-satr).

Uzoq muddatli va qisqa muddatga solingan mablag‘lardan tushumlar – korxonaning o‘zi emissiya qilmagan qog‘ozlarni sotganlik uchun tushgan mablag‘lar summasi, shuningdek, banklar va boshqa yuridik shaxslarning qisqa muddatli va uzoq muddatli qarzlari va zayomlaridir (4-sh, 042-satr).

Sarmoya ustidan aksiyalar chiqarishdan kelgan tushumlar – hisobot davrida sotib olingan aksiyalar uchun aksiyadorlardan tushgan pul mablag‘lari summasidir (4-sh. 050-satr).

Uzoq muddatli va qisqa muddatli zayomlardan kelgan tushumlar – hisobot davrida tushgan kreditlar va zayomlardan iborat pul mablag‘laridir (4-sh, 051-satr).

Ijara majburiyatlari bo‘yicha tushumlar – ijarachilardan tushgan pul mablag‘lari va ekvivalentlari summasi (4-sh, 052-satr).

Yuqorida sanab o‘tilgan tushumlar korxonaga ixtiyoriga amalda kelib tushgan mablag‘larning summasidir. Ularni korxonaning daromad summasi bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Daromad summasi korxonaning daromadiga yozilgan bo‘ladi.

Tahlil jarayonida ushbu ko‘rsatkichlar summasi va ulushining hisobot davridagi o‘zgarishi va bu o‘zgarishning sabablari aniqlanadi. Pul oqimlarining ijobiy yoki salbiy tarafga o‘zgariganligini aniqlab tegishli xulosalar chiqariladi va ularni yaxshilash bo‘yicha chora-tadbirlar belgilanadi.

23.3. Pul mablag‘larining chiqib ketishini tahlil qilish

Hisobot davrida turli operatsiyalarni qoplashga sarflanadigan pul mablag‘lari pul mablag‘larining chiqib ketishi deb aytaladi. Bularga quyidagilar kiradi:

Mahsulot yetkazib beruvchilarga to‘langan pul – mahsulot yetkazib beruvchilarga moddiy boyliklar va xizmatlar uchun to‘langan pul mablag‘lari va berilgan veksellar summasi (nomoddiy va uzoq muddatli moddiy aktivlarni

sotib olganlik uchun to'lovlar bunga kirmaydi) bo'lib, uning to'lanishi 040 va 041-satrlarda aks ettiriladi (Sh.1 1-f, 011-satr, 1-sh Sh, 077-satr).

Xizmatchilarga va xizmatchilar nomidan to'langan pullar – ish haqi, mukofot, shuningdek, turli fondlar: pensiya, ish bilan bandlik, shaxsiy va ijtimoiy sug'urta hamda ta'minot fondlariga to'langan pul mablag'lari summasi, budjetga daromad solig'i, alimentlar, uy-joy fondiga, banklarning kreditlari uchun xodimlarga berilgan to'lovlar; korxonaning xodimlarga ko'rsatilayotgan xizmatlar haqini to'lashi va kassadan hamda bank schyotlaridan xarajat qilingan boshqa pul mablag'lari.

Boshqa pul to'lovlari – royaltidan to'langan pul mablag'lari va ularning ekvivalentlari, turlicha to'lovlar, savdo va dillerlik maqsadlari bo'yicha tuziladigan bitimlar yuzasidan to'lanadigan vositachilik haqlari, konvertatsiyalarni amalga oshiriganlik uchun bankka to'lanadigan vositachilik haqi va shu kabilar (4-sh, 013-satr).

To'langan foizlar – banklarning kreditlaridan va zayomlardan hamda boshqa yuridik shaxslar mablag'laridan foydalanganlik uchun to'langan foizlar summasi (4-sh, 021-satr, Sh. 1-sh, 110 va 111-satrlar). To'langan dividendlar – ham pul mablag'lari tarzida, ham ekvivalentlar tarzida to'langan dividendlar summalaridir (4-sh, 023-satr, Sh. 1-sh, 108-satr). To'langan daromad (foйда) solig'i – foyda (daromad)dan to'langan soliq summasi (4-sh, 030-satr, Sh. 1-sh, 124-satr).

Boshqa to'langan soliqlar – to'langan barcha soliqlar, poshlinalar va ularga tenglashtirilgan yig'im hamda ajratmalar summasi foyda va daromad solig'i bunga kirmaydi (4-sh, 031-satr, Sh. 1-sh, 139-satr minus 124-satr va 132-satr).

Moddiy aktivlarni sotib olish – nomoddiy aktivlarni sotib olganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchiga to'langan (shu jumladan, oldindan haq to'lash tarzida) pul mablag'lari va ekvivalentlar summasi (4-sh. 040-satr, Sh. 1-sh, 086-satr).

Uzoq muddatli moddiy aktivlarni sotib olish – uzoq muddatli moddiy aktivlar – ko'chmasmulk, binolar, inshootlar va asosiy vositalarning boshqa turlarini sotib olganlik uchun to'langan pul mablag'lari va ekvivalentlar (shu jumladan, oldindan haq to'lash tarzida) summasi (4-sh, 041-satr). Uzoq muddatga va qisqa muddatga solingan mablag'lari – qimmatli qog'ozlarni sotib olganlik uchun to'langan pul mablag'lari, shu jumladan, vositachilarga to'langan haq va birja foizlari, shuningdek, tajriba-konstruktorlik ishlari uchun kapitallashtirilgan xarajatlar bilan bog'liq to'lovlar (4-sh, 042-satr).

Ijara majburiyatlari bo'yicha to'lovlar – moddiy aktivlarni ijaraga olganlik uchun ijaraga beruvchiga to'langan pul mablag'lari va ekvivalentlari summasi (4-sh, 052-satr), Sh. 1-sh, 103-satr).

Xorijiy valutatadagi operatsiyalardan keladigan pul oqimlari operatsiyalar amalga oshirilgan sanaga Markaziy bank tomonidan belgilangan almashuv

kursi bo'yicha O'zbekiston respublikasi valutasida aks ettiriladi, valuta mablag'larining qoldig'i esa moliyaviy hisobot tuzilgan sanadagi almashuv kursi bo'yicha aks ettiriladi.

Hisobot yilidagi pul mablag'larini tahlil qilish chog'ida pul mablag'larining tushumi va kamayish summasi va tuzilishini ularning turlari bo'yicha aniqlash zarur. Pul mablag'larining kirimi va xarajatini taqqoslash uchun 23.1-jadval tuziladi.

23.1-jadval

«Turon» OTAJning hisobot yilidagi pul mablag'lari oqimini baholash hisob-kitobi (ming so'm)

Pul oqimi ko'effitsienti nomi	Pul oqimi						Pul oqimi ko'effitsienti miqdori
	Kirim		Chiqim		Farqi		
	sum-masi	salmo-g'i	sum-masi	sal-mog'i	sum-masi	salmo-g'i	
Asosiy faoliyatdan	19962,6	99,6	20026,9	99,7	-64,3	-01	0,99
Investitsiya faoliyatidan	38,7	0,2	35,4	0,2	+3,3	—	1,09
Moliyaviy faoliyatdan	35,7	0,2	21,7	0,1	+14,0	0,1	1,64
Butun xo'jalik faoliyatidan	20037,0	100	20084,0	100	-47,0	—	0,99

Kirimning chiqimlardan ortiq bo'lishi korxonaga barqaror ishlaganligini, to'lov qobiliyati yaxshilanganligini va uning pul mablag'lari ko'payganligini ko'rsatadi.

Lekin yuqorida keltirilgan misolda chiqim pul mablag'lari tushumi summasidan 47,0 ming so'm ortiq bo'lib, u pul qoldiqlarining kamayishiga ta'sir ko'rsatadi. Buni buxgalteriya balansidan ko'rish mumkin. U yerda pul mablag'lari yil oxirida 47,0 ming so'mga kamaygan.

Pul oqimi tarkibiga qarab, pul mablag'lari tushumi va chiqimining asosiy manbai: operatsiya, investitsiya, moliya faoliyati kabi yo'nalishlarda aniqlanadi.

Yuqorida keltirilgan misolda pul mablag'larining kelishi va sarflanishi, asosan, korxonaga operatsiya faoliyatiga, ya'ni asosiy faoliyatiga to'g'ri keladi. Uning ulushi 99,7 % ni tashkil qiladi.

Pul mablag'lari oqimini baholash ham pul mablag'lari oqimi ko'effitsientlari asosida: umuman xo'jalik faoliyati asosiy, investitsiya va moliya faoliyati tarzida amalga oshiriladi.

Pul mablag'lari oqimining koeffitsientlari har bir ko'rsatkich bo'yicha pul oqimlari to'lovlardan qanchalik ko'p yoki kamligini ko'rsatadi. Ular pul mablag'lari tushumi summasining xarajat summasiga nisbati sifatida hisoblanadi. Pul mablag'lari oqimini o'rganganda yozilgan daromadlar va xarajatlar summasini amalda tushgan va to'langan pul mablag'lari bilan taqqoslash zarur.

Korxonalar rahbarlari ishlab topilgan daromad ham real bo'lmasligini, yozilgan xarajat esa haqiqatdan ham to'langan bo'lmasligini nazarda tutishlari kerak. Daromad ishlab topilgan vaqtda, ya'ni sotuvchi daromadni pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlari egasiga aylanishidan oldin tan olganida hisobga olinadi.

Moliyaviy hisob konsepsiyalarida hisoblab yozish va muvofiqlik tamoyillari amal qiladi. Bu tamoyillarga ko'ra, daromadlar tovarlar sotilgan yoki xizmatlar ko'rsatilgan paytda, pul mablag'larini olish vaqtidan qat'i nazar e'tirof etiladi.

Xarajatlar, pul mablag'lari qachon to'lanishidan qat'i nazar xarajatlar bilan bog'liq daromad e'tirof etilgan paytda tan olinadi. Amalda daromadni yozish bilan pul mablag'larining tushushi o'rtasida, xarajat qilish bilan operatsiya uchun pulni o'tkazish (haqni to'lash) o'rtasida ko'pincha nomuvofiqlik bo'ladi.

Yozilgan daromad va xarajatga qarab, olingan foyda va to'lanadigan soliqlar miqdorlari aniqlanadi. Biroq mana shu daromad pul mablag'lari shaklida yaqin vaqt ichida amalda kelib tushmasligi ham mumkin.

Mahsulot sotishdan keladigan sof tushumni (2-sh, 050-satr) xaridorlardan olingan pullar bilan (2-sh, 010-satr) taqqoslash asosida mahsulot sotishning debitorlik qarzi ko'payishi yoki kamayishiga ta'siri belgilanadi (1-sh, 220, 440, va 450-satrlar). Masalan, hisobot yilida tovarlarni sof holda sotish summasi hisobot bo'yicha 200 mln. sumni tashkil etgan. Aslida esa xaridorlardan 180 mln. so'm pul mablag'i tushgan, ya'ni sotilgan tovarlar uchun xaridorlardan 20 mln. so'm kam kelgan. Mana shuncha summaga debitorlik qarzi ko'paygan. Bunday holda daromadlar tushish koeffitsienti 0,90 (180/200)ni tashkil etadi.

«Mahsulot yetkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar» degan 60-schyot krediti bo'yicha Asosiy daftar ma'lumotlarini, ya'ni sotib olingan tovarlar uchun mahsulot yetkazib beruvchilarga qarzni yozilgan summasi bilan mahsulot yetkazib beruvchilarga to'langan summani (4-sh, 011-satr) taqqoslash kreditorlik qarzi ko'paygani yoki kamayganini ko'rsatadi (1-sh, 450-satr).

«Shu'ba va assosiasiyalashgan korxonalaridan olingan dividendlar», «Olingan boshqa dividendlar» ma'lumotlarining (2-sh, 120 va 125-satrlar) «Olingan dividendlar» ma'lumotlari bilan (4-sh, 022-satr) farq qilishi debitorlik (1-sh, 260, 270-satrlar) va kreditorlik (1-Sh, 510-520-satrlar) qarzlari ko'payishi yoki kamayishni qayd etadi.

«Olingan va shu'ba hamda uyushgan korxonalariga berilgan qarzlarni bo'yicha foizlar», «To'langan va olingan boshqa foizlar» ma'lumotlarining (2-sh, 130 va 135-satrlar) «Olingan foizlar» (4-sh, 020-satr) va to'langan foizlar (4-sh, 021-satr) ma'lumotlari bilan farq qilishi debitorlik (1-Sh, 260 va 270-satrlar) va kreditorlik (Sh. 1, 510 va 520-satrlar) qarzlari ko'payganligi yoki kamayganligini ko'rsatadi.

Pul oqimlari o'zgarishi tamoyillarini, ularning korxonaning moliyaviy ahvoriga ta'sirini aniqlash, shuningdek, pul mablag'lari oqimini oldindan bilish uchun oxirgi bir necha yil ichida pul mablag'lari oqimining oldindan bilish uchun oxirgi bir necha yil ichida pul mablag'lari oqimining summasi, tuzilishi va koeffitsienti o'zgarishini o'rganish zarur.

Bunday qilib, pul mablag'larini ishlab chiqarishni kengaytirishga jalb etish istiqbollari belgilash va kutilmaganda yuz berishi mumkin bo'lgan noqulay vaziyatlarni oldindan nazarda tutish imkonini beradi. Bu hol korxonaning moliyaviy ahvoriga yaxshilash sohasida rahbariyat strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish imkonini beradi.

24-Bob. KORXONADA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI TAHLIL QILISH USULLARI

24.1. Debitorlik va kreditorlik qarzlari ni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish yo'llari

Debitorlik va kreditorlik qarzlari ni o'rganish va tahlil qilish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanishni tavsiya qilamiz:

1. Debitorlik va kreditorlik qarzlari umumiy summasi;
2. Debitorlik va kreditorlik qarzlari ni tarkibiy tuzilishi;
3. Sarmoyani immobilizatsiyalash koeffitsienti;
4. Aylanma mablag'larni immobilizatsiyalash koeffitsienti;
5. Jalb etilgan mablag'lar koeffitsienti;
6. Debitorlik va kreditorlik qarzlari o'zaro nisbatining koeffitsienti;
7. Muddati o'tgan debitorlik qarzi koeffitsienti;
8. Muddati o'tgan kreditorlik qarzi koeffitsienti.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari umumiy summasi. Ushbu ma'lumotlar «Buxgalteriya balansi» 1-shakl va «Debitorlik va kreditorlik qarzi to'g'risidagi ma'lumotnoma» 2a-shakl hisobotlaridan olinadi.

Debitorlik qarzi balans aktivining 2-bo'limida 220–290-satrlarida aks ettiriladi. Kreditorlik qarzi balans passivining 2-bo'limida 450–530-satrlarida aks ettiriladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari ni summasiga qarab, ularning ma'lum davrdagi ko'payishi va kamayishi aniqlanadi. Shuni nazarda tutish kerakki, har qanday ko'payish ham moliyaviy ahvoldning yomonlashuvi bo'lavermaydi. Buning uchun debitorlik va kreditorlik qarzlari ni o'sish sur'atini mahsulot sotish hajmining o'sish sur'ati bilan taqqoslash zarur. Agar debitorlik qarzi ni o'sish sur'ati mahsulot sotish hajmining o'sish sur'atidan yuqori bo'lsa, bu hol xaridorlar va buyurtmachilarning to'lovga qobiliyatsizligidan darak beradi, agar kreditorlik qarzi ni o'sish sur'ati mahsulot sotish hajmining o'sish sur'atidan yuqori bo'lsa, bu hol ushbu korxonaga to'lovga qobiliyatsizligiga, u mahsulot yetkazib beruvchilar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qila olmasligiga sabab bo'lishi mumkin.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari ni tuzilishi har bir tur qarzlari ni umumiy summasida qancha foizni tashkil etishi bilan ifodalanadi.

Ushbu ko'rsatkich asosida debitorlik va kreditorlik qarzlari ni umumiy summasida har bir turning ulushi aniqlanadi. Bu ulush korxonaning hisob-kitob-to'lov intizomiga va taraflardan har qaysisining shartnoma majburiyatlarini bajarish darajasiga bog'liq bo'ladi.

Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlari ga alohida e'tibor berish kerak. Ularning o'sishi korxonaning moliyaviy ahvoli yomonlashib borayotganligini ko'rsatadi. Bu holatni aniqlash uchun 24.1-jadval ma'lumotlaridan

ko‘rinib turibdiki, debitorlik qarzi bir yilda 1382 ming so‘m ko‘payib, 3631 ming so‘mni tashkil etgan kreditorlik qarzi esa 85 ming so‘m ko‘payib 6014ming so‘mni tashkil etgan. Kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan 2383 ming so‘m ko‘p. Biroq, debitorlik qarzining o‘shish sur‘ati 161,4 foizga, kreditorlik qarzining o‘shish sur‘ati esa 101,4 foizga teng.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari tuzilishida ham o‘zgarishlar yuz bergan.

Debitorlik qarzida xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi 4,1 foiz ko‘payib, boshqa debitorlar va budjetga qarzlar kamaygan. Kreditorlik qarzi tarkibida mahsulot yetkazib beruvchilar va boshqa kreditorlarga qarz ko‘paygan. Budjetga qarz ancha kamaygan – 11,8 foiz.

Yil davomida xaridorlar va buyurtmachilar hisob-kitoblar bo‘yicha debitorlik qarzining o‘shish sur‘ati (173,4 foiz) mahsulot sotish hajmining o‘shish sur‘atiga nisbatan yuqori (165,4 foiz) bo‘lgan. Bu esa muddati o‘tgan debitorlik qarzining o‘shish sabablaridan biri bo‘lgan.

Hisobot yilida debitorlik qarzi ozgina kamaygani holda, muddati o‘tgan debitorlik qarzi summasi o‘sgan. Chunonchi, muddati o‘tgan debitorlik qarzi butun qarz summasining 65,6 foizini, muddati o‘tgan kreditorlik qarzi esa 42,1 foizini tashkil etadi. Bu hol korxonaning moliyaviy ahvoriga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi: likvidlilik, to‘lov qobiliyati va moliyaviy barqarorlik darajasi pasayadi, foyda summasi va rentabellik darajasi kamayadi.

Sarmoyani immobilizatsiyalash koeffitsienti ($K_{s.im.}$) xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasida debitorlik qarzining ulushini ko‘rsatadi va u quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$K_{s.im.} = \frac{Deb.qarz}{S} .$$

Bunda: $D_{eb.qarz}$ – debitorlik qarzi;

S – xo‘jalik mablag‘lari (sarmoya)ning umumiy summasi.

Ushbu koeffitsient qancha katta bo‘lsa, umumiy sarmoya summasidan shuncha ko‘p mablag‘ debitorlik qarziga jalb etiladi va boshqa yuridik hamda jismoniy shaxslar qo‘lida bo‘ladi. Aylanma mablag‘larni immobilizatsiyalash koeffitsienti ($Ayl.K_{mab.im.}$) debitorlik qarzining aylanma mablag‘lardagi ulushini ko‘rsatadi va u quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$Ayl.K_{mab.im.} = \frac{D_{eb.qarz}}{A_{yl.mab.}} ,$$

bunda: $A_{yl.mab.}$ – aylanma mablag‘lar summasi.

Ushbu koeffitsient qancha yuqori bo‘lsa, shuncha ko‘p aylanma mablag‘ aylanishdan debitorlik qarzlariga jalb etilgan bo‘ladi va boshqa yuridik hamda jismoniy shaxslar ixtiyorida bo‘ladi.

Jalb etilgan mablag‘lar koeffitsienti ($K_{j.im.}$) kreditorlik qarzining xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasidagi ulushini ko‘rsatadi va u quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzlari summasi va tuzilishidagi o'zgarishlarning hisob-kitobi (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	Yil boshida		Yil oxirida		Farqi (+, -)		O'zgarish sur'ati, %
	summa	ulushi, %	summa	ulushi, %	summa	ulushi, %	
Debitorlar Xaridorlar va buyurtmachilar bilan hisob-kitoblar	1224	54,5	2123	58,5	+899	+4,1	173,4
Budjet bilan hisob-kitoblar	51	2,3	42	1,2	-9	-1,1	80,8
Xodimlar bilan hisob-kitoblar	-	-	1	-	-	-	-
Boshqa debitorlar	974	43,3	1465	40,3	+491	-3,0	150,9
Jami	2249	100	3631	100	+1382	-	161,4
Shu jumladan: muddati o'tgan debitorlar	1850	82,3	2382	65,6	+532	16,7	128,8
Hammasi	4938,3	90	5830,0	94,3	+891,7	-	+4,3
Kreditorlar Mahsulot yetkazib beruvchilar	2244	37,8	2511	41,8	+267	+4,0	111,9
Budjetga qarz	3342	56,4	2685	44,6	-657	-11,8	80,3
Mehnat, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy ta'minot bo'yicha qarzar	202	3,4	220	3,7	+18	+0,3	108,9
Boshqa kreditorlar	141	2,4	598	9,9	+457	+7,5	424,1
Jami	5929	100	6014	100	+85	-	101,4
Shu jumladan: muddati o'tgan kreditorlar	2650	44,7	2534	42,1	-116	-2,6	95,6
Bir yildagi sof sotilgan mahsulot	9951,0	-	16428	-	+6477	-	165,1
Tayyor mahsulotning chiqib ketishi	1611	-	4089	-	+2478	-	253,8

$$K_{j.m.} = \frac{K_{red.qarz}}{S},$$

bunda: $K_{red.qarz}$ – muayyan sanadagi kreditorlik qarzi summasi.

Koeffitsient oshib borgan sari kreditorlik qarzining korxonaga umumiy xo‘jalik mablag‘lari summasidagi salmog‘i ham oshib boradi va boshqa jismoniy hamda yuridik shaxslarning aylanmaga jalb etilgan mablag‘lari ko‘payishidan dalolat beradi. Ushbu koeffitsientdan kreditorlik qarzini tahlil qilish chog‘ida foydalaniladi. Agar mablag‘lar manbalari tahlil qilinayotgan bo‘lsa, jalb etilgan mablag‘lar koeffitsientini quyidagi formula bo‘yicha hisoblash zarur:

$$K_{j.m.} = \frac{P2B}{S},$$

bunda: P2B – balans passivi 2-bo‘limining jami.

U jalb etilgan mablag‘larning xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasidagi ulushini ko‘rsatadi.

Kreditorlik va debitorlik qarzlari nisbatining koeffitsienti ($K_{kr.deb.n.}$) kreditorlik qarzining debitorlik qarzidagi ulushini ko‘rsatadi va u quyidagi formula bo‘yicha aniqlanadi:

$$K_{kr.deb.n.} = \frac{Kred.qarz}{Deb.qarz}.$$

Agar ushbu koeffitsient 1,0 dan ko‘p bo‘lsa, u kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan oshib ketganligini, ya‘ni xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasidagi jalb etilgan mablag‘lar boshqa yuridik va jismoniy shaxslar qo‘lidagi mablag‘lardan ortiq ekanligini ko‘rsatadi va aksincha. Agar bu koeffitsient 1,0 dan kam bo‘lsa – boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga foydalanish uchun berilgan mablag‘lar jalb etilgan mablag‘lardan ortiq ekanligini ko‘rsatadi.

Muddati o‘tgan debitorlik qarzi koeffitsienti ($K_{mud.d.k.}$) debitorlik qarzida uning muddati o‘tgan qismi qanday ulushga egaligini ko‘rsatadi va quyidagi formula bo‘yicha belgilanadi:

$$K_{mud.d.q.} = \frac{M_{ud.deb.q.}}{D_{eb.qarz}}.$$

Bunda: $M_{ud.deb.q.}$ – muddati o‘tgan debitorlik qarzi summasi.

Ushbu koeffitsientning ortib borishi qarzlarni undirishdagi mavjud kamchiliklarni, moliyaviy ahvol, buyurtmachilar, xaridorlar tomonidan hisob-kitob-to‘lov intizomi buzilayotganligi kabi salbiy jarayonlarni ko‘rsatadi.

Muddati o'tgan kreditorlik qarzi koeffitsienti ($K_{\text{mud.kr.q.}}$) kreditorlik qarzida uning muddati o'tgan qismi qanday ulushga egaligini ko'rsatadi va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$K_{\text{mud.kr.q.}} = \frac{M_{\text{ud.kred.q.}}}{K_{\text{red.qarz}}},$$

Bunda: $M_{\text{ud.kred.q.}}$ – muddati o'tgan kreditorlik qarzi summasi.

Bu koeffitsientning ortishi hisob-kitob to'lov intizomida kamchiliklar mavjudligini, korxonaning moliyaviy ahvoli yomonligini, uning nolikvidiligi va to'lovga qobiliyatsizligini ko'rsatadi.

Ushbu ko'rsatkichlarning holatini tahlil qilish uchun 24.2-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Jadvaldan ko'rinib turganidek, hisobot yilida o'z mablag'lar aylanishdan chiqarib olingan, ya'ni mablag'lar immobilizatsiyasi o'sgan. Sarmoya, aylanma mablag'lar va o'z sarmoyasining immobilizatsiyalashish koeffitsientlari o'sgan. Jalb etilgan mablag'lar koeffitsienti pasaygan, ya'ni korxonalar xo'jalik mablag'lari umumiy so'mmasidagi kreditorlik qarzi ulushini kamaytirgan. Kreditorlik va debitorlik qarzlari nisbatining koeffitsienti ham shundan dalolat beradi. Yil boshida kreditorlik qarzi debitorlik qarzidan 2,64 barobar, yil oxirida 1,66 barobar ortiq bo'lgan, ya'ni 0,98 barobar pasaygan. Bundan tashqari, debitorlik va kreditorlik qarzlarning umumiy summalarida muddati o'tgan debitorlik (66 foiz) va kreditorlik (42 foiz) qarzlarning ulushi yuqoriligi qayd etiladi.

Bularning barchasi korxonaning moliyaviy ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Korxonalar rahbarlari muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni tugatish, shuningdek, mahsulot yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan hisob-kitob-to'lov intizomini yaxshilash uchun hamma choralarni ko'rishi, budjetga soliq'larni o'z vaqtida va to'la hajmda to'lashi kerak.

Muddati o'tgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning har bir turi bo'yicha ularning kelib chiqish sabablarini, bu mablag'larni qaytarish imkoniyatini aniqlash, ularni kamaytirish yuzasidan aniq tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning ahvolini yaxshilashning asosiy yo'llari quyidagilardir:

- zarur mahsulotni yetkazib berish va xarid qilish shartnomalarini o'z vaqtida va to'g'ri tuzish;
- hisob-kitob-to'lov hujjatlarini o'z vaqtida va to'g'ri rasmiylashtirish;
- mahsulot yetkazib berish va sotishni vaqtida hisob-kitob qilib borish;
- mahsulot yetkazib beruvchilar va xaridor korxonalarining moliyaviy ahvolini o'rganish;
- mahsulot hajmini oshirish va sifatini yaxshilash;
- mahsulot yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilish;

**Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzlarning
ahvolini baholash**

Ko'rsatkichlar	Yil boshida	Yil oxirida	Farqi (+,-)
Sarmoyani immobilizatsiyalash koeffitsiyenti	0,08	0,12	0,04
Aylanma mablag'larni immobilizatsiyalash koeffitsienti	0,16	0,22	0,06
O'z mablag'ini immobilizatsiyalash koeffitsienti	0,11	0,17	0,06
Jalb etilgan mablag'lar koeffitsienti	0,22	0,20	-0,02
Kreditorlik vadebitorlik qarzlari nisbatining koeffitsienti	2,64	1,66	-0,98
Muddati o'tgan debitorlik qarzining koeffitsienti	0,82	0,66	-0,16
Muddati o'tgan kreditorlik qarzining koeffitsienti	0,45	0,42	-0,03
Debitorlik qarzi, ming so'm	2249	3631	+1382
Shu jumladan: muddati o'tgan qarz	1850	2382	+532
Kreditorlik qarzi, ming so'm	5929	6014	+85
Shu jumladan: muddati o'tgan qarz	2650	2534	-116

- korxonada buxgalterlari, iqtisodchilari va moliya xizmatlari xodimlarining malakasini muntazam ravishda oshirib borish;
- korxonalarining moliyaviy ahvolini o'z vaqtida tahlil qilish hamda ularning natijalarini menejerlarga taqdim etish.

Har bir korxonada rahbari debitorlik va kreditorlik qarzlari holati faqat shu korxonaning emas, balki unga hamkor korxonalar va umuman butun respublika iqtisodiyotining moliyaviy ahvoriga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omillardan biri ekanligini doimo nazarda tutishi kerak.

25-bob. KORXONANING MOLIVAVIY NATIJALARINI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLARNI TAHLIL QILISH MUAMMOLARI

25.1. Moliyaviy natijalarni tahlil qilishning vazifalari va ma'lumotlar manbai

Moliyaviy natijalar tahlili moliyaviy tahlilning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu mavzuni tahlil qilishda bevosita korxonaning oxirgi natijasi, ya'ni foyda va rentabellikni ifodalovchi ko'rsatkichlari o'rganiladi. Ammo ushbu ko'rsatkichlar bozor munosabatlari sharoitida bir qancha omillar ta'sirida, ko'pgina manbalar hisobidan shakllanadi. Shu tufayli, korxonalar moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlilining ko'lami ancha kengaygan.

Moliyaviy natijalarni tahlil qilish, eng avvalo, sotilgan mahsulotni o'rganishdan boshlanadi. Barcha xarajatlarni qoplab daromad olishni ta'minlaydigan ko'rsatkich bu sotilgan mahsulot uchun tushgan pul tushumidir. Undan qo'shilgan qiymat solig'i, aksizlarni to'lab, sof tushumni aniqlash mumkin. Demak, moliyaviy natijalarning asosiy manbasi, bu sotishdan tushgan tushumdur. Shu tufayli ushbu ko'rsatkich moliyaviy natijalar o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omil sifatida qaralishi lozim.

Navbatdagi bajariladigan amal sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijani aniqlashdan iboratdir. Buning uchun sotishdan olingan sof tushumdan uning ishlab chiqarish tannarxini ayirish kifoya. Demak, moliyaviy natijalar tarkibida mahsulotni (ish, xizmatni) ishlab chiqarish xarajatlari ham ifodalanadi. Lekin ushbu ko'rsatkich tahlilda moliyaviy natijalarga ta'sir qiluvchi omillar sifatida qaraladi.

Korxonalar moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tarkibida sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar va asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan olinadigan daromadlari va qilinadigan xarajatlarini ifodalovchi ko'rsatkichlari ham mavjud. Ushbu xarajat (daromad)lar sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijadan chegirilib asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasini keltirib chiqarish mumkin.

Ko'rinib turibdiki, ko'rsatkichlarning ko'lami kengayishi bilan ularga ta'sir qiluvchi omillar ham kengayib bormoqda. Demak, moliyaviy natijalarning shakllanishidagi o'zaro bog'liqlik ham murakkablashib bormoqda.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning moliyaviy natijasi bevosita uning moliyaviy faoliyatiga ham bog'liq qolmoqda. Shu tufayli bir qancha ko'rsatkichlar korxonaning moliyaviy faoliyati bilan bog'liq ko'rsatkichlardir. Bular jumlasiga, uyushma va shu'ba korxonalaridan olingan dividendlar, boshqa olingan dividendlar, uyushma va shu'ba korxonalaridan olingan va berilgan qarzlar bo'yicha foizlar, boshqa to'langan va olingan foizlar, valuta kursi farqi, moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad va xarajatlar kiradi.

Ushbu ko'rsatkichlarni korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijalariga qo'shib korxonaning umumxo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasi aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarning to'rtinchisi bo'lib hisoblanadi.

Erkin iqtisodiyot sharoitida moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tarkibiga favqulotda olinadigan foyda va to'lanadigan zararining ham bo'lishi mumkin ekan. Agar oldingi ko'rsatkichga ushbu omil ta'siri inobatga olinsa korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi navbatdagi ko'rsatkich — soliq to'langunga qadargi umumiy moliyaviy natija kelib chiqadi. Endi ular tarkibidan sof foydani aniqlab olish uchun mazkur ko'rsatkichdan daromad (foйда) solig'i hamda boshqa soliq va ajratmalarni ayirib tashlash lozim.

Ushbu jarayon har bir korxonaning «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» (OKUD bo'yicha 2-shakl)ida o'z aksini topadi. Shu tufayli moliyaviy natijalarni tahlil qilganda asosiy manba sifatida ushbu hisobot olinadi. Shu bilan birga tahlil jarayonida korxonaning «Buxgalteriya balansi» (1-shakl), «Debitorlik va kreditorlik qarzlari haqida ma'lumotnoma» (2a-shakl), «Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi ma'lumotnoma» (3-shakl), «Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot» (4-shakl), «Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot» (5-shakl), «Moliyaviy-iqtisodiy holat bo'yicha ma'lumotnoma» (2b shaklga 1-ilova) kabi hisobotlari, ma'lumotlari va hisob-kitoblari qo'llaniladi.

Ushbu ma'lumotlardan korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish mumkin. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning bir-biriga bog'liqligi quyidagicha ifodalanadi:

Tahlil jarayonida ushbu bog'liqlikning hamma tizimi o'rganiladi. Bu uning vazifasini to'g'ri belgilab olishni taqozo qiladi. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish vazifasi quyidagilardan iborat:

- moliyaviy natijalarni ifodalovchi barcha ko'rsatkichlarning to'g'ri aniqlanganligini tekshirish;
- moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning hisobot davridagi o'zgarishiga baho berish;
- ushbu ko'rsatkichlarning har biriga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash;
- moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning bir-biriga bog'liqligini aniqlash va ularning sof foyda o'zgarishiga ta'sirini hisoblash;
- rentabellik ko'rsatkichlariga baho berish;
- uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash;
- foyda va rentabellikni oshirishning ichki imkoniyatlarini axtarib topish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Ushbu vazifani bajarish korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlab olishni taqozo qiladi.

25.2. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi uning daromadlari, foydasi va rentabelligi bilan bog'liq ko'rsatkichlardir. Bular quyidagilardan iborat:

Daromadlar

1. Sotishdan olingan daromad.
2. Asosiy faoliyatdan olingan daromad.
3. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromad.
4. Favqulotdagi (tasoddiffiy) daromad.

Foyda turlari

1. Sotishdan olingan foyda.
2. Asosiy faoliyatdan olinadigan foyda (zarar).
3. Moliyaviy faoliyatdan olinadigan foyda (zarar).
4. Favqulotdagi (tasoddiffiy) foyda (zarar).
5. Soliq to'langunga qadargi foyda.
6. Sof foyda

Rentabellik ko'rsatkichlari

1. Iqtisodiy salohiyat rentabelligi.
2. Oliyaviy salohiyat rentabelligi.
3. O'z mablag'lari rentabelligi.
4. Barcha aktivlar rentabelligi.
5. Xususiy kapital rentabelligi.
6. Sotilgan mahsulotning rentabelligi.
7. Aksiyaning rentabelligi.
8. Tahlil maqsadidan kelib chiqadigan boshqa rentabellik ko'rsatkichlari.

Ushbu chizmalardagi ko'rsatkichlarni moliyaviy hisobotning 2-shakliga «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»ga asosan korxonada moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarning hisobot yilidagi holatini aniqlash usullarini ko'rib chiqish mumkin:

$$\text{Yamn (852,8)} = \text{St (5694,5)} - \text{Tn (4841,7)}$$

$$\text{Afmn (711,7)} = \text{Yamn (852,8)} - \text{Dx (98,3 + 80,0)} + \text{Bd (37,2)}$$

$$\text{Mfn (80,4)} = \text{Db 4,7} + \text{Shk 2,9} - \text{Btf 27,5} + \text{Vkf 7,1} + \text{Bmf 93,2}$$

$$\text{Yaf (800,4)} = \text{Afmn (711,7)} + \text{Mfn (80,4)} + \text{Tf (8,3)}$$

$$\text{Sf (496,2)} = \text{Yaf (800,4)} - \text{S (248,5 + 55,7)}$$

$$\text{Tmf (396,2)} = \text{Sf (496,2)} - \text{Dv (100,0)}$$

Ushbu ko'rsatkichlarni korxonaning moliyaviy natijalari to'g'risidagi hisobotidan olish mumkin. Uning shakli 25.1-jadvalda keltirilgan.

Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot

Ko'rsatkichlar	Satr raqamlari	O'rgan yilning shu davrida		Hisobot davrida	
		Daromadlar (foyda)	Xarajatlar (zarur)	Daromadlar (foyda)	Xarajatlar (zarar)
1	2	3	4	5	6
Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan tushum	010	5728,6	x	6883,6	x
Qo'shilgan qiymat solig'i	020	x	799,1	x	831,3
Aksizlar	030	x	346,2	x	357,8
Sotishdan olingan sof tushum (daromad) (010-020-030)	050	4583,3	x	5694,5	x
Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi	060	x	3951,2	x	4841,7
Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (050-060)	070	632,1		852,8	
Sotish xarajatlari	080	x	85,4	x	98,3
Ma'muriy xarajatlar	090	x	67,0	x	80,0
Asosiy faoliyatning boshqa jarayonlaridan daromadlari va xarajatlari	100	31,3			
Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (foydayoki zarar) (070-080-090-100)	110	511,0		711,7	

25.1-jadvalning davomi

1	2	3	4	5	6
Uyushma va sho'ba korxonalaridan olingan dividendlar	120		x		x
Boshqa olingan dividendlar	125	3,5	x	4,7	x
Uyushma va sho'ba korxonalaridan olingan va berilgan qarzlilar bo'yicha foizlar	130	4,2		2,9	
Boshqa to'langan va olingan foizlar	135		21,6		27,5
Valyuta kursi farqi	140	5,8		7,1	
Moliyaviy faoliyat bo'yichaboshqadaromadlar va xarajatlilar	145	79,3		93,2	
Umum xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasi (foyda vazarar) 110+125+130-135+140+145)	150	582,2		792,1	
Favqulotdagi (tasodifiy) foyda va zarar	160	11,4		8,3	
Soliq to'langan gaqadargi umumiy moliyaviy natija (foyda) (150+160)	170	593,6		800,4	
Foyda (daromada)dan soliq	180	x	200,0	x	248,5
Boshqa soliqlilar, to'lovlar va ajratmalar	190	x	25,6	x	55,7
Hisobot davridagi sof foyda(170-180-190)	200		368,0	496,2	

Ushbu jadval ma'lumotlarida korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarning ikki yilligi keltirilgan. Ushbu ma'lumotlar mazkur ko'rsatkichlarni tahlil qilish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Shu tufayli iqtisodiy tahlil jarayonida mazkur hisobot shakllarida keng foydalaniladi. Chunki korxonani boshqarish tahlil natijasida amalga oshirilganligi tufayli hisobotlarda ifodalanadigan ko'rsatkichlarning haqqoniy bo'lishini ta'minlash lozim. Shundagina ko'zlangan maqsadga o'z vaqtida erishiladi.

25.3. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar umumiy hajmining tahlili

Moliyaviy natijalarni ifodalovchi daromadlar va foyda bilan bog'liq ko'rsatkichlarga hisobot bo'yicha 8 ta ko'rsatkich kiradi. Korxonada moliyaviy natijalarini tahlil qilganda, eng avvalo, ushbu ko'rsatkichlarning o'zgarishini aniqlash lozim. Buning uchun 25.2-jadvalni tuzishni tavsiya qilish mumkin.

25.2-jadval

Korxonaning hisobot yilida olgan daromadlarini asosiy turlari bo'yicha tahlil qilish (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'sish sur'ati, %
1. Mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan tushgan tushum (Yat)	5728,6	6883,6	+115,5	120,2
2. Sotishdan olingan sof tushum (daromad) (St)	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
3. Sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natija (Yamn)	632,1	852,8	+220,7	134,9
4. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi (foйда yoki zarar) (Afn)	511,0	711,7	+200,7	140,6
5. Umumxo'jalik faoliyatning moliyaviy natijasi (Mfn)	582,2	792,1	+209,9	136,1
6. Favqulotdagi (tasod-difiy) foydava zarar (Tf)	11,4	8,3	-3,1	72,8
7. Soliq to'langangaqadargi umumiy foyda (5q+6q) (Yaf)	593,6	800,4	+206,8	134,8
8. Sof foyda (Sf)	368,0	496,2	+128,2	134,8

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan tushgan tushum, ya'ni moliyaviy natijalarni shaklantiruvchi asosiy ko'rsatkich shu tahlil qilinayotgan yilda 120,2 % oshgan. Biroq, sotishdan olingan sof tushumning o'sish sur'ati undan ham ko'proq,

ya'ni 124,3 % ni tashkil qiladi. Bu holat ko'rsatadiki, korxonada to'laydigan soliqlarning o'sish sur'ati mahsulotni (ish, xizmatni) sotishdan tushgan tushumga nisbatan ancha kam bo'lgan. Shu davrda uning miqdori 103,8 % ni $[(831,3 + 357,8) \cdot 100 : (799,1 + 346,2)]$ tashkil qiladi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, hisobot davrida mahsulot (ish, xizmat)ning tannarxi o'tgan yilga nisbatan oshgan, lekin, o'sish sur'ati sotishdan olingan sof tushumning o'zgarish sur'atiga nisbatan ancha kam bo'lgan. Bu mazkur davrda 122,3 % ni $(4841,7:3951,2 \cdot 100)$ tashkil qilgan.

Natijada sotishdan tushgan yalpi moliyaviy natijaning o'sish sur'ati 134,9% ni tashkil qilgan. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati bir-biriga nisbatan oshib borishini ijobiy holat sifatida baholash mumkin.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi ham shu hisobot davrida 140,6 % o'sgan. Bu ko'rsatkichning miqdori ham oldingi ko'rsatkichlarga nisbatan yuqori. Demak, ushbu ko'rsatkichni shakllantirishda ishtirok etadigan sotish va ma'muriy xarajatlar ham ancha tejalganligidan dalolat beradi. Haqiqatda ushbu xarajatlarning o'sish sur'ati mazkur tahlil davrida 116,8 % ni $[(98,3+80,0) \cdot 100 : (85,4 + 67,0)]$ tashkil qiladi.

Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlardan umum-xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasi biroz oldingisiga nisbatan kamaygan. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatining moliyaviy natijasi 140,6 % o'sgan bir paytda ushbu ko'rsatkichning o'sish sur'ati 136,1 % ni tashkil qiladi. Bu o'zgarish mazkur ko'rsatkichni shakllantiruvchi omillar evaziga amalga oshgan. Xususan, korxonada olinadigan dividendlar, berilgan qarzlarning uchun olinadigan foizlari, valuta kursidan olinadigan farq, moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa daromad (xarajat)lar o'sishiga qaramasdan ularning o'zgarish sur'ati biroz past bo'lgan. Ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'ati hammasini jamlaganda 88,6 % ni $[(3,5 + 4,2 - 21,6 + 5,8 + 79,3) \cdot 100 : (4,7 + 2,9 - 27,5 + 7,1 + 93,2)]$ tashkil qiladi, ya'ni o'tgan yilga nisbatan 11,4 % ga kam bo'lgan.

Hisobot davrida korxonada olingan tasoddiy foyda o'tgan yilga nisbatan 27,2 % kam bo'lgan (100,0-72,8). Natijada soliq to'langanga qadargi umumiy foydaning ham o'sish sur'ati (134,8 %) o'zidan oldingi ko'rsatkichga nisbatan (136,1 %) past bo'lgan. Shu hisobot yilida foyda (daromad)dan to'lanadigan soliq stavkasining o'zgarmay qolganligi sof foyda o'zgarish sur'atiga ta'sir qilmagan. Natijada ushbu ko'rsatkichning ham o'sish sur'ati 134,8 % ni tashkil qilgan. Ko'rinib turibdiki, moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekan. Bu bog'liqlik korxonada rentabelligini aniqlash jarayonida ham yaqqol nomoyon bo'ladi.

25.4. Korxonada foyda tahlili

1995-yil 1-yanvardan joriy qilingan xarajatlar tarkibi to'g'risidagi Nizomga asosan foyda ko'rsatkichlarining yangi tizimini aniqlash va ularning tahlil qilish usullarini, foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash yo'llarini

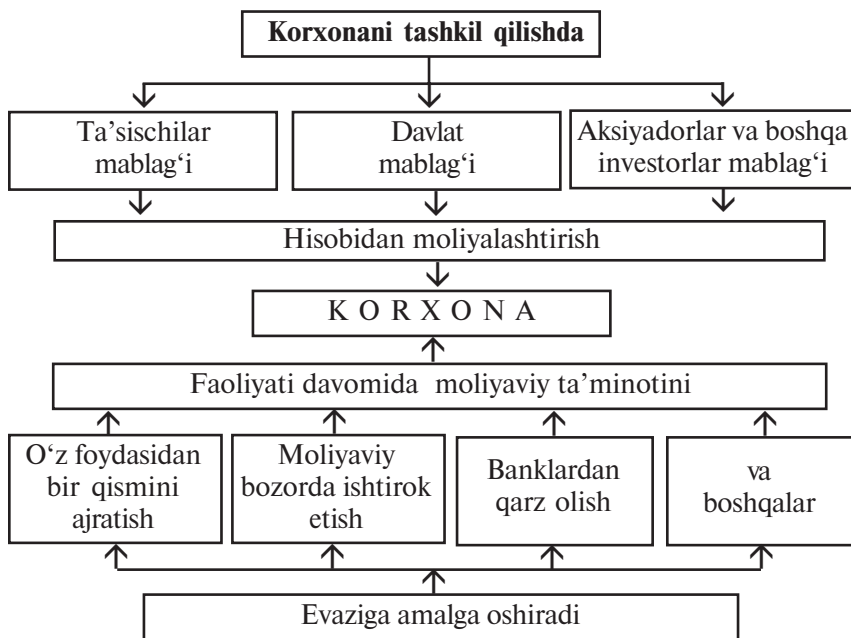
ko'rsatishdan iboratdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun mazkur paragrafda quyidagi masalalar ko'riladi:

13. korxonaning moliyaviy manbalari;
14. oliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash usuli;
15. sof foydaning shakllanish chizmasi;
16. foyda turlarining aniqlanish usullari;
17. foyda o'zgarishiga ta'sir qilvchi omilar va ularni hisoblash usuli.

Korxonaning moliyaviy manbalarini aniqlash moliyaviy natijalar tahlilida muhim ahamiyatga ega, chunki yaratilgan foydaning kimga va qanday taqsimlanishi aynan shu manbalarning shakllanishiga bog'liq.

Erkin iqtisodiyot sharoitida korxonani tashkil qilish turli mulk egalari va turli mablag'lar evaziga shakllanadi. Shu tufayli ularning tashkil bo'lish manbalarining chizmasini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi (25.2-chizma).

Chizmadan ko'rinib turibdiki, korxonani tashkil qilishda va uning faoliyati davomida moliyaviy manbalarning shakllanishi turli ekan. Korxonani tashkil qilishda ta'sichilar mablag'i, davlat mablag'i, aksiyadorlar va boshqa investorlar mablag'i hisobidan moliyalashtirilsa, uning faoliyati davomida moliyaviy ta'minoti o'z foydasidan bir qismini ajratish, moliyaviy

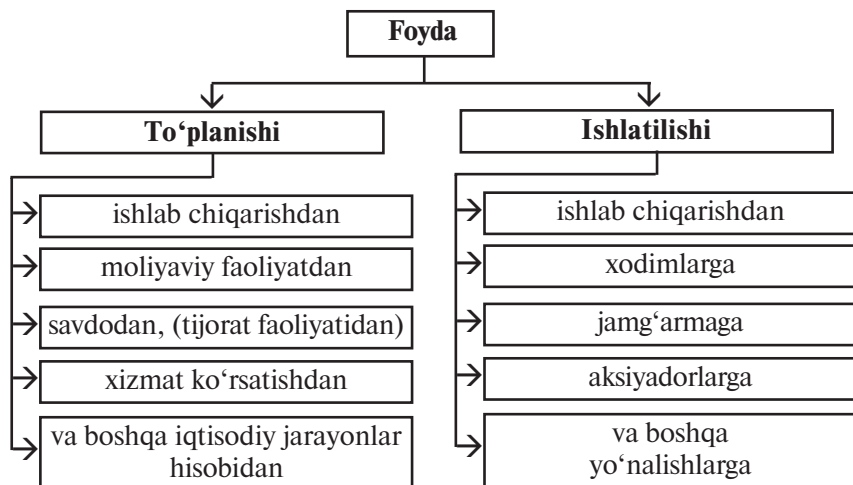

25.2.-chizma. Korxonani tashkil qilishda va uning faoliyati davomida moliyaviy manbalarning shakllantirish.

bozorda ishtirok etish, banklardan qarz olish va boshqa manbalar evaziga amalga oshirilgan ekan.

Aynan korxonaning sof foydasi moliyaviy natijalarning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Uning ham to'planishi va ishlatilishi o'ziga xos xususiyatga ega. Ushbu holatni quyidagicha tasvirlash mumkin (25.3-chizma).

Foydaning to'planishi korxonaning qaysi sohaga mansubligiga bog'liq. Agar u ishlab chiqarish korxonasi bo'lsa, foydaning asosiy manbasi ishlab chiqarib sotilgan mahsulotdan tushum bo'ladi. Agar u xizmat ko'rsatishga dahldor korxonaga bo'lsa, foydaning asosiy qismi xizmat ko'rsatish evaziga olgan tushumdan iborat bo'ladi va h.k. Shu tufayli tahlil jarayonida qaysi soha o'rganilayotgan bo'lsa, uning faoliyatidan kelib chiqish maqsadga muvofiqdir.

25.3-chizma. Foydaning shakllanishi va ishlatilishi.

25.4.1. Sotishdan olingan sof tushum tahlili

Sotishdan olingan sof tushumni korxonaning yalpi foydasi deb ham atash mumkin. Bu, odatda, sotilgan mahsulotning umumiy qiymatidan uning tannarxini ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Ammo shu ikki ko'rsatkich zahirida mahsulotning qiymati, miqdori, baho o'zgarishi, tannarxdagi tebranishlar mujassam etilgan. Shu tufayli yalpi foydaning vujudga kelishida bevosita shu omillar ta'sirini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Buni amalga oshirish uchun quyidagi jadvalni tuzishni tavsiya qilamiz (25.3-jadval).

*Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)dan olingan yalpi foyda

**Viloyat statistika va istiqbolni belgilash boshqarmasining hisobotiga asosan baho indeksi 1,2 ga teng.

Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	Asos yilida	Hisobot yilidagi mahsulot shu davr bahosi va asos yilidagi tannarx bilan	Hisobot yilidagi mahsulot asos yilidagi baho va hisobot yilidagi tannarx bilan	Hisobot yilida
1.Sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning to'la tannarxi	3951,2	3951,2	4841,7	4841,7
2.Sotilgan mahsulot (ish, xizmat) qiymati	4583,3	5694,5	4745,4 **	5694,5
3.Yalpi foyda* (2q-1q)	632,1	1743,3	-96,3	852,8

Jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, yalpi foyda shu davr mobaynida 220,7 ming (852,8-632,1) so'mga oshgan. Uning o'zgarishiga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Sotilgan mahsulot hajmining ko'payishi

$$\Delta F_{sm} = (S_{m_1} - T_{n_0}) - (S_{m_0} - T_{n_0}) = 1743,3 - 632,1 = +1111,2$$

2. Tannarxning oshganligi

$$\Delta F_{tk} = [(S_{m_1}/i_r) - T_{n_1}] - (S_{m_1} - T_{n_0}) = -96,3 - 1743,3 = -1839,6$$

3. Bahoning oshganligi

$$\Delta F_b = (S_{m_1} - T_{n_1}) - [(S_{m_1}/i_r) - T_{n_1}] = 852,8 + 96,3 = + 949,1$$

Barcha omillar tasiri

$$\Delta F = 1111,2 - 1839,6 + 949,1 = +220,7$$

Korxonada yalpi foyda ma'lum ahamiyatga ega, chunki u barcha moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar negizini tashkil qiladi. Ammo xo'jalik faoliyatining pirovard natijasi sof foydaga erishish bilan belgilanadi. Shu tufayli iqtisodiy tahlilda sof foydani o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

25.5. Korxonada rentabilligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili

Mavzuning maqsadi – bozor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida rentabellik ko'rsatkichlarining yangi tizimini, ularni aniqlash va tahlil qilish yo'llarini ko'rsatish hamda ularga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish evaziga ichki imkoniyatlarni axtarib topish orqali tahlil qilinayotgan

korxonada faoliyatining samaradorligini oshirish yo‘llarini ishlab chiqishdan iboratdir. Eng avvalo, korxonada rentabelligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarining bozor munosabalariga mos yangi tizimini ishlab chiqish lozim. Bu ko‘rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

18. korxonada ishlab chiqarish faoliyati rentabelligi;
19. sotilgan mahsulot rentabelligi;
20. iqtisodiy salohiyat rentabelligi;
21. asosiy vositalar rentabelligi;
22. aylanma mablag‘lar rentabelligi;
23. omoddiy faollar rentabelligi;
24. mehnat salohiyati rentabelligi;
25. moliyaviy salohiyat rentabelligi;
26. o‘z mablag‘lari rentabelligi;
27. chetdan jalb qilingan rentabelligi;
28. ishlab chiqarish fondlari rentabelligi;
29. aktivlar rentabelligi.

Bundan tashqari, qaysi sohada nimani tahlil qilishiga qarab rentabellik ko‘rsatkichlarining boshqa turlarini ham aniqlash mumkin bo‘ladi.

Barcha ko‘rsatkichlar rentabelligini ketma-ket tarzda aniqlash usuli quyidagicha bo‘ladi. Korxonaning ishlab chiqarish faoliyati rentabelligini (R_{ich}) ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash uchun sof foydani (S_f) mahsulotning (ish, xizmat)ning tannarxiga (T_n) bo‘lish lozim:

$$R_{ich} = \frac{S_f}{T_n} \times 1000$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m ishlab chiqarish xarajatiga qancha foyda to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Bu qilingan xarajatning qanday samaradorlikka ega bo‘lganligini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkich erkin iqtisodiyot sharoitida korxonaning egasi, rahbari, jamoasi va investorlari uchun o‘ta muhim ko‘rsatkichdir.

Sotilgan mahsulot rentabelligini (R_{sm}) aniqlash uchun sof foydani (S_f) sotilgan mahsulot (ish, xizmat)ning (S_m) miqdoriga bo‘lish kifoya:

$$R_{sm} = \frac{S_f}{S_m} \cdot 100$$

Ushbu ko‘rsatkich korxonaning 100 so‘m sotilgan mahsulot korxonaga qancha sof foyda keltirayotganligidan dalolat beradi. Bu ko‘rsatkich korxonaning tadbirkorligi, bozordagi faolligi bilan ham bevosita bog‘liq. Mazkur ko‘rsatkich rejali iqtisodiyot sharoitida umumiy rentabellikni ifodalab ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatan olinar edi. Endilikda ishlab chiqarilgan mahsulot o‘zining baholovchi ko‘rsatkich sifatidagi mohiyatini yo‘qotadi. Endi mahsulot sotilmasa, o‘z xaridorini bozordan topmasa hisob

emas. Shu tufayli bozor munosabatlari sharoitida ushbu ko'rsatkichning mohiyati oshdi.

Korxonaning iqtisodiy salohiyati rentabelligi (R_{is})ni aniqlash uchun korxonaning S_f ni uning iqtisodiy salohiyati o'rtacha qiymatiga (I_s) bo'linadi:

$$R_{is} = \frac{S_f}{I_s} \cdot 100.$$

Mazkur ko'rsatkich korxonaning 100 so'm iqtisodiy salohiyatiga necha so'm sof foyda keltirilayotganligini ko'rsatadi. Agar korxonaning iqtisodiy salohiyati tarkibini keltiradigan bo'lsak, u quyidagi holatga ega bo'ladi:

$$R_{is} = \frac{S_f}{A_v = A_m + N_f + M_s} \cdot 100.$$

Bunda A_v – Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati;

A_m – aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati;

N_f – nomoddiy faollarning o'rtacha yillik qiymati;

M_s – mehnat salohiyatining o'rtacha yillik qiymati.

Korxonada asosiy vositalari rentabelligi (R_{av})ni aniqlash uchun S_f ni asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga (A_v) bo'lish kifoya:

$$R_{av} = \frac{S_f}{A_v} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm asosiy vositalariga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Korxonada aylanma mablag'lari rentabelligi (R_{am})ni aniqlash uchun sof foydani (S_f) aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga (A_m) bo'linadi:

$$R_{am} = \frac{S_f}{A_m} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm aylanma mablag'larining o'rtacha yillik qiymatiga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich korxonada aylanma mablag'larni tashkil qilish paytida, uning rentabelligini baholashda qo'llaniladi. Korxonada nomoddiy faollari rentabelligi (R_{nf}) ham bozor munosabatlari sharoitida iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tarkibiga kiritildi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun S_f ni nomoddiy faollarning o'rtacha yillik qiymatiga (N_f) bo'linadi:

$$R_{nf} = \frac{S_f}{N_f} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'mlik nomoddiy faoliyatiga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni korxonada

miqyosidagi qator yillarga aniqlab nomoddiy faollar va foyda summalarining o'zgarish sur'atlarini, ularning bir-biriga muvofiqqligini aniqlash uchun qo'llash mumkin. Korxonaning mehnat salohiyati rentabelligini (R_{ms}) aniqlash uchun S_f ni mehnat salohiyatining o'rtacha yillik qiymatiga (M_s) yoki xodimlar soniga (X_s) bo'lish lozim:

$$R_{ms} = \frac{S_f}{M_s} \cdot 100, \quad R_{ms} = \frac{S_f}{X_s} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm mehnat salohiyati qiymatiga yoki bitta xodimga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich ham korxonada mehnat samaradorligini tahlil qilganda keng qo'llaniladi.

Korxonada moliyaviy salohiyati rentabelligi (R_{mos}) 100 so'm moliyaviy salohiyatning o'rtacha yillik qiymatiga to'g'ri keladigan sof foyda miqdorini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun S_f ni korxonada moliyaviy salohiyati o'rtacha yillik qiymatiga (M_{os}) bo'linadi:

$$R_{mos} = \frac{S_f}{M_{os}} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich ham bozor munosabatlari sharoitida muhim ahamiyatga ega, chunki korxonaning moliyaviy manbalari uchun endi bevosita korxonada egasi, investori mus'ul. Undan qancha samarali foydalansa, ular uchun o'shancha yaxshi. Korxonada o'z mablag'lari rentabelligi ($R_{o'm}$) moliyaviy salohiyat rentabelligi singari sof foydani o'z mablag'lari o'rtacha yillik qiymatiga (O'_m) bo'lish yo'li bilan aniqlanadi:

$$R_{o'm} = \frac{S_f}{O'_m} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'm o'z mablag'iga qancha sof foyda to'g'ri kelishini ifodalaydi. Bu o'z kapitalining samaradorlik darajasini belgilaydi.

Korxonaning chetdan jalb qilgan mablag'lari rentabelligi (R_{chjm}) ni aniqlash uchun S_f ni chetdan jalb qilingan mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga (C_{hjm}) bo'linadi:

$$R_{chjm} = \frac{S_f}{C_{hjm}} \cdot 100$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning olgan uzoq va qisqa muddatli kreditlari hamda boshqa chetdan jalb qilingan mablag'larining samaradorligini ifodalaydi. Uning miqdori 100 so'm C_{hjm} ga to'g'ri keladigan S_f miqdorini ko'rsatadi. Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabelligi (R_{if}) bu asosiy va aylanma mablag'lar, ya'ni moddiy resurslar samaradorligini ifodalaydi.

Uni aniqlash uchun S_f ni asosiy vositalar (A_v) va aylanma mablag'lar (A_m) o'rtacha qiymati yig'indisiga bo'linadi:

$$R_{if} = \frac{S_f}{A_v + A_m} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich korxonaning 100 so'mlik moddiy resurslariga to'g'ri keladigan sof foydaning miqdorini ifodalaydi. Uning miqdori qancha oshib borsa korxonaga uchun o'shancha yaxshi. Korxonaning aktivlari rentabelligi (R_a) bevosita barcha aktivlar samaradorligini ifodalaydi. Uni aniqlash uchun S_f ni barcha aktivlarning (A) o'rtacha yillik qiymatiga bo'linadi:

$$R_a = \frac{S_f}{A} \cdot 100.$$

Agar aktivlarni alohida qismi bo'yicha oladigan bo'lsak, ushbu formula quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$R_a = \frac{S_f}{A_v + A_m + N_f} \cdot 100.$$

Ushbu ko'rsatkich 100 so'm aktivlar qiymatiga to'g'ri keladigan S_f miqdorini ifodalaydi. Bu ko'rsatkich bozor munosabatlari sharoitida korxonalar faoliyati samaradorligini baholashda keng qo'llanilib kelinmoqda.

Tahlil jarayonida ma'lum iqtisodiy kategoriyalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash o'ta muhim. Lekin ularning o'zgarishini, ayniqsa shu o'zgarishlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sirini hisoblash tahlilning eng muhim vositasidir. Shu tufayli rentabellikni ifodalovchi har bir ko'rsatkichni alohida tahlil qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur ishda metodologik asos sifatida ularning ayrimlarigagina to'xtalishni maqsadga muvofiq, deb topdik. Chunki ushbu ko'rsatkichlar tahlilining usullari boshqa ko'rsatkichlarni ham shunday tahlil qilish uchun metodologik asos bo'ladi.

25.6. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi umumlashgan rentabellik ko'rsatkichlarining omilli tahlili

Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi umumlashgan ko'rsatkichga mahsulot (ish, xizmat) rentabelligini kiritish mumkin. Mazkur ko'rsatkichni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$R_{st} = \frac{S_f}{S_t} \times 100.$$

Bunda: R_{st} – mahsulot (ish, xizmat) rentabelligi.

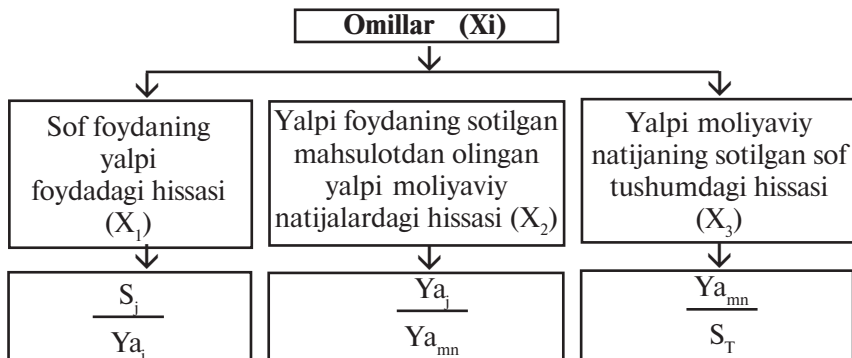

Ushbu ko'rsatkichga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

30. sof foydaning yalpi foydadagi hissasi (S_f/Yaf);

31. yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi hissasi ($Yaf/Yamn$);

32. yalpi moliyaviy natijaning sof tushumdagi hissasi ($Yamn/St$). Ular o'rtasidagi bog'liqlik 25.4-chizmada aks ettirilgan.

25.4-chizma. **Korxonada umumiy rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik.**

Ushbu omillarni natija bilan umumlashtirilsa bo'lsin, quyidagi formulaga ega bo'lish mumkin:

$$Rst = \frac{S_f}{Yaf} \times \frac{Yaf}{Yamn} \times \frac{Yamn}{St}$$

Ularning qisqartirilgan matematik modeli natijani «U», omillarni « X_i » deb belgilansa quyidagi formula orqali ifodalanadi. Unda har bir omilni X_i deb qabul qilish mumkin:

$$U = X_1 \cdot X_2 \cdot X_3 \cdot \prod_{i=1}^3 X_i \quad (i = 1, 3).$$

Ushbu formuladagi ko'rsatkichlarni 29.1- va 29.2-jadval ma'lumotlari asosida aniqlab omilli tahlil uchun 25.5-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mahsulot rentabelligi ko'rsatkichining 0,69 % (8,72–8,03) oshganligiga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Sof foydaning yalpi foydadagi ulushi juda kam miqdorda, ya'ni 0,001 % o'zgaragan. Bu natija o'zgarishiga ta'sir qilmagan:

$$8,03 - 8,03 = 0.$$

2. Yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalardagi hissasi 0,001 ga (0,938 – 0,939) kamayganligi natijani 0,01 % kamayishiga olib kelgan:

**Moliyaviy natijalar umumlashgan ko'rsatkichiga ta'sir
qiluvchi omillar hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Zanjirli almashtirishlar	
			I	II
1.Sof foydaning yalpi foydadagi ulushi % (8q:7q.100)	61,995	61,994	61,994	61,994
2.Yalpi foydaning sotilgan mahsulotdan olingan yalpi moliyaviy natijalaridagi hissasi (7q:3q)	0,939	0,938	0,939	0,938
3.Yalpi moliyaviy natijaning sotilgan sof mahsulotdagi hissasi (3q:2q)	0,138	0,150	0,138	0,138
4.Mahsulot rentabelligi, % (1q.2q.3q)	8,03	8,72	8,03	8,02

$$8,02 - 8,03 = -0,01.$$

3. Yalpi moliyaviy natijaning sotilgan sof mahsulotdagi hissasi 0,012 ga ko'payganligi mahsulot rentabelligini 0,7 % oshirgan:

$$8,72 - 8,02 = +0,7.$$

Barcha omillar ta'siri natijaning umumiy farqiga teng:

$$0 - 0,01 + 0,70 = +0,69.$$

**25.7. Korxonaning ishlab chiqarish fondlari
rentabelligi tahlili**

Korxonaning ishlab chiqarish fondlari yoki moddiy resurslari rentabelligi rejali iqtisodiyot sharoitida ham qo'llanilar edi. Lekin uning vazifasi hozirgi erkin iqtisodiyot sharoitida ancha o'zgardi. Oldin davlat mulkining samaradorligi ifodalasa, hozir xususiy (jamoa) mulkining samaradorligini ifodalaydi. Ularning samaradorligidan manfaatdorlar ham oldingi holatdan o'zgardi. Hozir bevosita mazkur fondlarning ishlatilishidan korxonaga egasi, investori, mehnat jamoasi manfaatdor. Shu jihatdan tahlilning usuli ham shu talablarga qaratilgan bo'lish lozim. Endi bevosita ushbu ko'rsatkichning tahlili, unga ta'sir etuvchi omillarning iqtisodiy tahlil tili, ya'ni formulalar bilan ifodalaymiz: Korxonaga moddiy resurslarining umumiy rentabellik ko'rsatkichi, ta'kidlanganidek, quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$R_a = \frac{\text{Sof foyda } (S_f)}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati } (A_v) + \text{Aylanma mablag'larning o'rtacha qiymati } (A_m)}$$

Tahlil bevosita shu rentabellik darajasining farqini (ΔR_a) aniqlashdan boshlanadi:

$$\Delta R_a = R_a^h - R_a^r = \left(\frac{Sf^x}{Av^x + Am^x} \right) - \left(\frac{Sf^r}{Av^r + Am^r} \right).$$

Endi rentabellik darajasiga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini aniqlash lozim. Eng avvalo, rentabellik o'zgarishiga sof foyda summasi o'zgarishining ta'siri (ΔR_{sf}) aniqlanadi:

$$\Delta R_{sf} = \left(\frac{Sf^x}{Av^r + Am^r} \right) - \left(\frac{Sf^r}{Av^r + Am^r} \right).$$

Rentabellik o'zgarishiga asosiy vositalar o'rtacha qiymati o'zgarishining ta'siri (ΔR_{av}) quyidagicha hisoblanadi:

$$\Delta R_{av} = \left(\frac{Sf^x}{Av^x + Am^r} \right) - \left(\frac{Sf^r}{Av^r + Am^r} \right).$$

Rentabellikning o'zgarishiga aylanma mablag'lar o'rtacha qiymatining ta'sirini (ΔR_{am}) hisoblash uchun quyidagi formula tavsiya qilinadi:

$$\Delta R_{am} = \left(\frac{Sf^x}{Av^x + Am^r} \right) - \left(\frac{Sf^r}{Av^r + Am^r} \right).$$

Barcha omillar ta'siri rentabellik o'zgarishining umumiy hajmiga teng bo'lishi lozim:

$$\Delta R_a = \Delta R_{a,sf} \pm \Delta R_{a,av} \pm \Delta R_{a,am}.$$

Ushbu formulalarga amaliy ma'lumotlarni qo'llagan holda aniqlash usulini ko'rib chiqish lozim. Buning uchun 25.6-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, rentabellik darajasi tahlil qilinayotgan korxonada hisobot yilida o'tgan yilga nisbatan 0,433 % bandga o'sgan. Bu sof foyda summasining 134,8 % o'sgandagi holati bilan asosiy vositalarning 118,3 % va aylanma mablag'larning 121,2 % o'sgan

25.6-jadval

**Korxonaning ishlab chiqarish fondlari
rentabelligi darajasini aniqlash hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
1. Sof foyda, ming so'm	368,0	496,2	+128,2	134,8
2. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3. Aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	7269,0	8810	+1541,0	121,2
4. Rentabellik darajasi, %	3,599	4,032	+0,433	112,0

holatiga to'g'ri keladi. Demak, shu uchala omil ham rentabellikning o'zgarishiga ma'lum darajada ta'sir qilgan. Shu omil ta'sirini hisoblash uchun 25.7-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Hisobot yilida firmada ishlab chiqarish fondlari rentabellik darajasining umumiy miqdori 0,433 foizga oshgan (4,032 – 3,599). Ushbu o'zgarishga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Foydaning 128,2 ming so'mga ko'payganligi rentabellik darajasini 1,254 % oshirgan

25.7-jadval

Korxonona (firma) ishlab chiqarish fondlari rentabelligiga ta'sir etuvchi omillar hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Sof foyda o'zgarishi bilan (Rsf)	Asosiy vositalar o'zgarishi bilan (Rav)	Haqiqiy miqdori yoki aylanma mablag'-larning o'zgarishi bilan (Ram)	O'zgarish sur'ati,%
1.Sof foyda, ming so'm	368,0	496,2	496,2	469,2	134,8
2.Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	2956,5	2956,5	3497,5	3497,5	3497,5
3.Aylanma mablag'-larning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	7269,0	7269,0	7269,0	8810,0	121,2
4.Rentabellik darajasi,%	3,599	4,853	4,609	4,032	112,0

$$\Delta R_{af} = R_{af} - R_a = 4,853 - 3,599 = +1,254 \%$$

2. Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati 541,0 ming so'mga oshganligi rentabellik darajasi 0,244 % kamaytirgan:

$$\Delta R_{av} = R_{av} - R_a = 4,609 - 4,853 = -0,244 \%$$

3. Aylanma mablag'-larning o'rtacha yillik qiymatining 1541,0 ming so'mga ko'payganligi rentabellik darajasini 0,577 % ga kamaytirgan:

$$\Delta R_{am} = R_{am} - R_a = 4,032 - 4,609 = -0,577.$$

Barcha omillar ta'siri rentabellik o'zgarishining umumiy farqiga teng:

$$\Delta R_a = \Delta R_{af} \pm \Delta R_{av} \pm \Delta R_{am} = 1,254 - 0,244 - 0,577 = +0,433 .$$

Korxonaning ushbu umumiy rentabelligi o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilganda ularning mazmunini o'zgartirish ham mumkin.

Bunga ishlab chiqarish fondlari bilan bog'liq umumiy rentabellik ko'rsatkichini aniqlashning kengaytirilgan usulini qo'llagan holda ham erishish mumkin. Bunda ushbu an'anaviy formuladan foydalaniladi:

$$\text{Rentabellik } (R_a) = \frac{\text{Sof foyda } (S_f)}{\text{Asosiy vositalar o'rtasicha qiymati } (A_v) + \text{Aylanma mablag'lar o'rtacha qiymati } (A_m)}$$

Ushbu formuladagi ko'rsatkichlarni bir xil ko'rsatkichga bo'lib yoki ko'paytirib olish yo'li bilan natijaning miqdorini saqlab qolgan holda omillarning nomini va mazmunini o'zgartirish mumkin. Masalan, o'zgartiruvchi ko'rsatkich sifatida korxonada mahsulotini olindi. U holda aktivlar rentabelligi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$R_a = \frac{(S_f/M)}{(AV/M) + (AM / M)}$$

Bunda: M – mahsulot

$$\text{Rentabellik } (R_a) = \frac{\text{Mahsulot rentabelligi } (R_m)}{\text{Asosiy vositalar sig'imining koef-fitsienti } (R_{av}) + \text{Aylanma mablag'lar sig'imining koef-fit-sienti } (R_{av})}$$

Ushbu formulaga asosan korxonaning umumiy rentabelligi o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning zanjirli almashtirish usulini qo'llagan holdagi hisob-kitobi quyidagicha amalga oshiriladi.

Rentabellikning umumiy farqi

$$\Delta R_a = \left(\frac{R_m^x}{R_{av}^x + R_{am}^x} \right) - \left(\frac{R_m^r}{R_{av}^r + R_{am}^r} \right).$$

Rentabellik o'zgarishiga mahsulot rentabelligi o'zgarishining ta'siri

$$\Delta R_{a,rm} = \left(\frac{R_m^x}{R_{av}^r + R_{am}^r} \right) - \left(\frac{R_m^r}{R_{av}^r + R_{am}^r} \right).$$

Rentabellik o'zgarishiga asosiy fondlar sig'imi o'zgarishining ta'siri

$$\Delta R_{a,rav} = \left(\frac{R_m^x}{R_{av}^x + R_{am}^r} \right) - \left(\frac{R_m^x}{R_{av}^r + R_{am}^r} \right).$$

Rentabellik o'zgarishiga aylanma mablag'lar sig'imi o'zgarishining ta'siri

$$\Delta R_a = \left(\frac{R_m^x}{R_{av}^x + R_{am}^x} \right) - \left(\frac{R_m^b}{R_{av}^x + R_{am}^r} \right).$$

Rentabellik o'zgarishiga barcha omillar ta'siri

$$\Delta R_a = \Delta R_{a,rm} \pm \Delta R_{a,rav} \pm \Delta R_{a,ram}.$$

Ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash uchun ushbu jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (25.8-jadval). Ushbu jadval ma'lumotlari asosida korxonada rentabelligi o'zgarishiga yuqorida qayd qilingan omillar ta'sirini aniqlash mumkin. Buning uchun 25.8-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi.

Mazkur korxonada hisobot davrida ishlab chiqarish fondlari rentabellik darajasi 0,44 % oshgan. Bunga quyidagi omillar ta'sir qilgan:

1. Mahsulot rentabelligining 0,69 % oshganligi ishlab chiqarish fondlari rentabelligini 0,31 % ko'paytirgan:

$$3,90 - 3,59 = +0,31 \%$$

2. Mahsulotdagi asosiy fondlar sig'imi koeffitsienti 0,031 ga kamaygan. Bu tahlil qilinayotgan ko'rsatkichni 0,06 % oshirgan:

$$3,96 - 3,90 = +0,06 \%$$

3. Aylanma mablag'lar sig'imining koeffitsienti 0,039 ga kamaygan. Bu esa natijaning 0,07 oshishiga olib kelgan:

$$4,03 - 3,96 = +0,07 \%$$

Barcha omillar ta'siri natijaning umumiy farqiga teng:

$$0,31 + 0,06 + 0,07 = +0,44.$$

25.8. Korxonaning barcha aktivlari rentabelligi

Borzor munosabatlariga asoslangan erkin iqtisodiyot sharoitida ko'p korxonalar barcha aktivlardan samarali foydalanish masalasini ustuvor vazifa qilib qo'yilmoqda. Chunki korxonaning aktivlari ularning mulki. Bu mulk foyda keltirish uchun mo'ljallangan mulkdir. Shu tufayli mazkur ko'rsatkichning tahlili iqtisodiy tahlilning tarkibiy qismiga asoslangan. Buni inobatga olib ushbu ko'rsatkich tahliliga to'xtalishni maqsadga muvofiq, bo'ladi.

Barcha aktivlar rentabelligini aniqlash, ta'kidlanganidek, quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\text{Rentabellik } (R_a) = \frac{\text{Sof foyda } (F_s)}{\text{Aktivlar } (A)}$$

Agar aktivlarni tarkibi bo'yicha yoyib chiqilsa, u quyidagi elementlardan tashkil topganligini ko'ramiz:

$$A = \underset{(A_v)}{\text{Asosiy vositalar}} + \underset{(N_f)}{\text{Nomoddiy aktivlar}} + \underset{(A_m)}{\text{Aylanma mablag'lar}}$$

Bu yerda aylanma mablag'lar ham ikki yirik guruhga bo'linadi. Bu guruhlarni yoyib chiqilsa, quyidagi formula vujudga keladi:

$$A_m = \underset{\text{mablag'lar } (A_{mm})}{\text{Moddiy aylanma}} + \underset{(P_m)}{\text{Pul mablag'lari}}$$

Endi aktivlar o'rniga uning tarkibiga kiruvchi alohida ko'rsatkichlarni qo'yadigan bo'lsak, aktivlar rentabelligini ifodalovchi formulalarning shakli quyidagicha ifodalanadi.

**Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabelligini
aniqlash yo'llari (ming so'm)**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	O'zgarish sur'ati, %
Mutloq ko'rsatkichlar				
1.Sof foyda	368,0	496,2	+128,2	134,8
2.Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3.Aylanma mablag'larning o'rtacha qiymati	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4.Mahsulot hajmi	4583,3	5694,5	+1111,2	124,3
Nisbiy ko'rsatkichlar				
5.Mahsulot rentabelligi, %	8,02	8,71	+0,69	108,6
6.Asosiy vositalar sig'iminining koeffitsienti (2q:4q)	0,645	0,614	-0,031	95,2
7.Aylanma mablag'lar sig'i-mining koeffitsienti (3q:4q)	1,586	1,547	-0,039	97,5
8.Ishlab chiqarish fondlari rentabellik darajasi, % [5q(6q+7q)]	3,59	4,03	+0,44	112,3

**Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabellik darajasiga
ta'sir qiluvchi omillar hisob-kitobi**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+, -)	Zanjirli almashtirishlar		
				I	II	III
1.Mahsulot rentabelligi, %	8,02	8,71	+0,69	8,71	8,71	8,71
2.Asosiy vositalar sig'iminining koeffitsienti	0,645	0,614	-0,031	0,645	0,614	0,614
3.Aylanma mablag'lar sig'iminining koeffitsienti	1,586	1,547	-0,039	1,586	1,586	1,547
4.Ishlab chiqarish fondlari rentabellik darajasi, % (1 _q x2 _q x3 _q)	3,59	4,03	+0,44	3,90	3,96	4,03

$$R_a = \frac{F_s}{A_v + A_{mm} + P_m + N_f}$$

Endi ushbu formulaga asosan korxonada aktivlari rentabelligining tahlilini ko'rib chiqamiz. Eng avvalo, uning farqi aniqlanadi:

$$Pa = \left(\frac{Fs^h}{Av^h + Amm^h + Pm^h + Nf^h} \right) - \left(\frac{Fs^p}{Av^p + Amm^p + Pm^p + Nf^p} \right).$$

Endi shu aniqlangan farqqa ta'sir qiluvchi omillarni hisoblash mumkin. Natijaga birinchi omilning ta'siri quyidagicha hisoblanadi:

$$\Delta Pa^f = Ra^f - Ra^p = - \left(\frac{Fs^p}{Av^p + Amm^p + Pm^p + Nf^p} \right) - Pa^p.$$

Natija o'zgarishiga ikkinchi omilning ta'siri quyidagicha hisoblanadi:

$$\Delta Pa^a = Ra^a - Ra^f = \left(\frac{Fs^h}{Av^h + Amm^h + Pm^h + Nf^h} \right) - Pa^f.$$

Natija o'zgarishiga uchinchi omilning ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta Pa^x = Ra^x - Ra^a = \left(\frac{Fs^x}{Av^x + Amm^x + Pm^x + Nf^x} \right) - Pa^a.$$

Natija o'zgarishiga to'rtinchi omilning ta'sirini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanadi:

$$\Delta Pa^r = Ra^r - Ra^x = \left(\frac{Fs^r}{Av^r + Amm^r + Pm^r + Nf^r} \right) - Pa^x.$$

Natija o'zgarishiga beshinchi omilning ta'sirini topish uchun quyidagi hisob-kitobni amalga oshirish kifoya:

$$\Delta Ra^r = Ra^r - Ra^p = Ra^x - Ra^p.$$

Natijaning umumiy o'zgarishi, odatdagidek, barcha omillar ta'sirining yig'indisiga teng bo'lishi kerak:

$$\Delta Ra = \Delta Ra^f + \Delta Ra^a + \Delta Ra^x + \Delta Ra^r + \Delta Ra^p.$$

Ushbu formulalarga aniq ma'lumotlarni qo'llab korxonada aktivlari rentabelligiga ta'sir etuvchi omillarni hisoblash uchun 25.10-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada aktivlar rentabelligi hisobot yilida 0,40 % ga oshgan. Bu bir qancha omillar ta'sirida ro'y bergan. Ularni aniqlash uchun 25.11-jadvalni tuzish tavsiya qilinadi. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, barcha aktivlarning rentabellik darajasi hisobot yilida 0,40% oshgan. Bu quyidagi omillar evaziga sodir bo'lgan:

1. Foyda summasining 128,2 ming so'mga ko'payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 1,25 % ga oshirgan

$$(4,82 - 3,57).$$

2. Asosiy vositalarning o'rtacha yilik qiymatining 541,0 ming so'mga ko'payganligi tahlil qilinayotgan ko'rsatkich darajasini 0,24 % kamayishiga olib kelgan

$$(4,58 - 4,82).$$

3. Aylanma mablag'lar o'rtacha qiymatining 1541,0 ming so'mga ko'payganligi barcha aktivlar rentabellik darajasini 0,57 % ga kamaytirgan

Korxonada rentabelligini aniqlash va uning hisobot yilidagi o'zgarishining tahlili (ming so'm)

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	O'zgarishi (+,-)	O'sish sur'ati,%
Mutloq ko'rsatkichlar				
1.Sof foyda (Sf)	368,0	496,2	+128,2	134,8
2.Asosiy vositalarning o'rtacha qiymati (Av)	2956,5	3497,5	+541,0	118,3
3.Aylan mamablag'larning o'rtacha yilik qiymati (Am)	7269,0	8810,0	+1541,0	121,2
4.Nomoddiy faollarning o'rtacha qiymati (Nf)	73,2	195,0	121,8	266,4
5.Barcha aktivlar (B) (2q + 3q + 4q)	10298,7	12502,5	+2203,8	121,4
Nisbiy ko'rsatkichlar				
6.Rentabellik darajasi, (Ra) [(1q·100) / 2+3+4] yoki [(1q·100) / 5q]	3,57	3,97	+0,40	111,2

Rentabellik darajasiga ta'sir etuvchi omillarni zanjirli almashtirish yo'li bilan aniqlash hisob-kitobi

Ko'rsatkichlar	O'tgan yilda	Hisobot yilida	Farqi (+,-)	Zanjirli almashtirishlar			
				I	II	III	IV
1.Sof foyda	368,0	496,2	128,2	496,2	496,2	496,2	496,2
2.Asosiy vositalar	2956,5	3497,5	+541,0	2956,5	3497,5	3497,5	3497,5
3.Aylanma mablag'lar	7269,0	8810,0	+1541,0	7269,0	7269,0	8810,0	8810,0
4.Nomoddiy faollar	73,2	195,0	+121,8	73,2	73,2	73,2	195,0
5.Barcha aktivlarning rentabellik darajasi, %	3,57	3,97	+0,40	4,82	4,58	4,01	3,97

(4,01 – 4,58).

4. Hisobot yilida nomoddiy faollarning 121,8 ming so'mga ko'payganligi ushbu kategoriyaning rentabellik darajasini 0,04 % kamaytirib yuborgan (3,97 – 4,01).

Barcha omillar ta'siri natijasida hamma aktivlar rentabellik darajasining umumiy o'zgarishi hosil bo'lgan:

$$1,25 - 0,24 - 0,57 - 0,04 = +0,40 \%$$

KALITLI SO‘ZLAR

Moliyaviy tahlil, moliyaviy tahlil tarkibi, moliyaviy hisob, moliyaviy hisobot, buxgalteriya balansi, buxgalteriya balansi moddolari, balansning tarkibiy tuzilishi, aktiv, passiv, balans valutası, moliyaviy holat, moliyaviy natija, moliyaviy barqarorlik, moliyaviy mustahkamlik, moliyaviy resurslar, balans likvidligi, korxonona iqtisodiy salohiyati, korxonaning moliyaviy salohiyati, o‘z mablag‘lari, korxonona iqtisodiy salohiyati samaradorligi, korxonaning moliyaviy salohiyati samaradorligi, o‘z mablag‘lari samaradorligi, majburiyatlar, joriy aktivlar, uzoq muddatli aktivlar, qisqa muddatli aktivlar, oborotdagi o‘z mablag‘lari, oborotdagi o‘z mablag‘lari samaradorligi, foyda, rentabellik, aktivlar rentabelligi, o‘z mablag‘lari rentabelligi, asosiy vositalar rentabelligi, nomoddiy aktivlar, aylanma mablag‘lar, aylanma mablag‘lar samaradorligi, asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, aylanma mablag‘lar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, nomoddiy aktivlar holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, iqtisodiyot salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, moliyaviy salohiyat holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, aylanma mablag‘lar samara-dorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, nomoddiy aktivlar samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, iqtisodiy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, moliyaviy salohiyat samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, o‘z mablag‘lari samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, debitorlik qarzarlarini baholash, kreditorlik qarzarlarini baholash.

«MOLIYAVIY TAHLIL» bo‘limi bo‘yicha takrorlash va o‘zini-o‘zi nazorat qilish uchun savollari

1. Moliyaviy tahlilning o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Moliyaviy tahlilda moliyaviy hisobotning o‘rni qanday?
3. Moliyaviy tahlilning rahbar xodimlar uchun ahamiyati nimadan iborat?
4. Moliyaviy hisobotlar tizimida buxgalteriya balansining o‘rni nimadan iborat?
5. Moliyaviy tahlilning turlari, tarkibi va tavsifini keltiring.
6. Buxgalteriya balansi moddalarining bir-biri bilan bog‘liqligi nimadan iborat?
7. Korxonona moliyaviy holatini umumlashgan tarzda baholash va tahlil qilish yo‘llari nimalardan iborat?
8. Korxonaning moliyaviy holatini dastlabki baholash qanday amalga oshiriladi?
9. Korxonona moliyaviy holatini to‘liq baholash nima?
10. Korxonona likvidligi: mazmuni, ularni baholash va tahlil qilish yo‘llarini keltiring.
11. Moliyaviy iqtisodiy salohiyatini baholash va tahlil qilish muammolari nimalardan iborat?
12. Korxonona iqtisodiy salohiyatini xarajatlar nuqtai nazaridan baholash usuli qanday bo‘ladi?
13. Korxonona iqtisodiy salohiyatining asosiy vositalar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari tasnifi va aniqlash yo‘llari nimalardan iborat?
14. Korxonona iqtisodiy salohiyatining aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar tizimi nima?
15. Korxonona iqtisodiy salohiyatining aylanma mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarni aniqlash yo‘llarini ayting.
16. Korxonona iqtisodiy salohiyatining nomoddiy aktivlar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarini aniqlash yo‘llari nimalardan iborat?
17. Korxonona iqtisodiy salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar omilli taxlilining metodologik jihatlarini keltiring.

18. Korxonada asosiy vositalarni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilishdagi ayrim muammolar nimalardan iborat?

19. Korxonada nomoddiy aktivlar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar va ularni tahlil qilish yo'llarini keltiring.

20. Korxonada aylanma mablag'larni ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilish vazifalari nimalardan iborat?

21. Me'yordan ortiqcha sotilgan tayyor mahsulot qoldiqlarini baholash va ularni aniqlash usullarini keltiring.

22. Korxonaning moliyaviy salohiyatini baholash va tahlil qilish vazifalari nimalardan iborat?

23. Korxonada moliyaviy salohiyati tushunchasi va tarkibi nima?

24. Korxonalar moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko'rsatkichlari, ularni baholash va tahlil qilish yo'llarini ayting.

25. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining o'z mablag'lari bilan bog'liq ko'rsatkichlari va ularni hisoblash yo'llarini ayting.

26. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining chetdan jalb qilingan mablag'lar bilan bog'liq ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullarini ayting.

27. Korxonada moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullarini ayting.

28. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligini baholash va tahlil qilishning zarurligi nima?

29. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligining mohiyati va mazmuni nima?

30. Korxonaning iqtisodiy mustahkamligini ifodalovchi ko'rsatkichlar nima?

30. Korxonaning moliyaviy mustahkamligini ifodalovchi ko'rsatkichlar nima?

32. Korxonaning iqtisodiy va moliyaviy mustahkamligi qanday tahlil qilinadi?

33. Pul mablag'lari oqimi tushunchasi va uni ifodalovchi ko'rsatkichlarni keltiring.

34. Pul mablag'lari tushumini tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?

35. Moliyaviy barqarorlikni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullarini keltiring.

36. O'z mablag'lari (xususiy kapital) bilan bog'liq ko'rsatkichlar qanday tahlil qilinadi?

37. Chetdan jalb qilingan mablag'lar (kapital) bilan bog'liq ko'rsatkichlar qanday tahlil qilinadi?

38. Harakatdagi mablag'lar (kapital) bilan bog'liq ko'rsatkichlar qanday tahlil qilinadi?

39. Asosiy vositalar (kapital) bilan bog'liq ko'rsatkichlar qanday tahlil nima?

40. Korxonada debitorlik va kreditorlik qarzlarini tahlil qilish usullarini ayting.

41. Debitorlik va kreditorlik qarzlarining mazmuni nimalardan iborat?

42. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi ko'rsatkichlarni tahlil qilishning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?

43. Moliyaviy natijalarni tahlil qilishning vazifalari va ma'lumotlar manbai nima?

44. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimini ayting.

45. Korxonada foyda tahlili nima?

46. Sotishdan olingan sof tushum tahlili qanday?

47. Korxonada rentabelligini ifodalovchi ko'rsatkichlar qanday tahlil qilinadi?

48. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi umumlashgan rentabellik ko'rsatkichlarining omilli tahlili nima?

49. Korxonaning barcha aktivlari rentabelligi nima?

50. Korxonada o'z mablag'lari rentabelligi tahlili nima?

51. Korxonada mahsulot rentabelligi tahlili qanday bo'ladi?

MUNDARIJA

1-bo'lim. IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI

Kirish.....3

1-BOB. IQTISODIY TAHLILNING VUJUDGA KELISH VA RIVOJLANISH TARIXI

- 1.1. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanish elementlari va rivojlanish bosqichlari 5
- 1.2. Iqtisodiy tahlilning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi 8
- 1.3. O'zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining yaratilish tarixi 11

2-bob. IQTISODIY TAHLILNING PREDMETI, OBYEKTI, VAZIFALARI VA KORXONANING BOSHQARISHDAGI ROLI

- 2.1. Iqtisodiy tahlil predmeti bo'yicha turli olimlar qarashlarining nazariy talqini 19
- 2.2. Iqtisodiy tahlil fani predmetining ta'rifi 26
- 2.3. Iqtisodiy tahlilning obyekti 27
- 2.4. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari 28
- 2.5. Iqtisodiy tahlilning korxonalarni boshqarishdagi o'rni 32

3-bob. IQTISODIY TAHLILNING METODI VA METODOLOGIK ASOSLARINI TADQIQ QILISH MUAMMOLARI

- 3.1. Iqtisodiy tahlil metodi bo'yicha turli qarashlarning nazariy talqini.....36
- 3.2. Materialistik dialektika iqtisodiy tahlil metodining asosi va uning o'ziga xos xususiyatlari 44
- 3.3. Iqtisodiy tahlil metodologiyasining tavsifi 44

4-bob. IQTISODIY TAHLILDA QO'LLANILADIGAN AN'ANAVIY VA IQTISODIY MATEMATIK USULLAR

- 4.1. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan an'anaviy usullar.....47
- 4.2. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan matematik modellarning tiplari.....71

5-bob. IQTISODIY TAHLILNING BOSHQA FANLAR O'RTASIDA TUTGAN O'RNI VA ULAR BILAN ALOQADORLIGI

- 5.1. Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan aloqasi 73
- 5.2. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid fanlar bilan bog'liqligi.....74
- 5.3. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiyotga oid bo'lmagan fanlar bilan bog'liqligi 78

6-bob. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA SHAKLLARI, ULARNING TASNIFI VA TAVSIFI

- 6.1. Iqtisodiy tahlil turlari va shakllari to'g'risida ma'lumotlar.....82
- 6.2. Iqtisodiy tahlil turlarining tasniflash belgilari.....82
- 6.3. Iqtisodiy tahlilni iqtisodiy mazmuni bo'yicha tasniflash.....83
- 6.4. Iqtisodiy tahlilni zamon nuqtayi nazaridan tasniflash.....83
- 6.5. Iqtisodiy tahlilni makon nuqtayi nazaridan tasniflash.....84

6.6. Iqtisodiy tahlilni tahlil qiluvchi subyektlari bo'yicha tasniflash.....	85
6.7. Iqtisodiy tahlilni tarmoq tamoyili bo'yicha tasniflash.....	85
6.8. Iqtisodiy tahlilni kengaytirilgan ishlab chiqarish bosqichlari bo'yicha tasniflash.....	86
6.9. Iqtisodiy tahlilni kompyuterlashtirish darajasi bo'yicha tasniflash.....	86
6.10. Iqtisodiy tahlilni ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha tasniflash.....	87
6.11. Iqtisodiy tahlilni o'rganilayotgan obyektning qamrab olish darajasi bo'yicha tasniflash	88
6.12. Iqtisodiy tahlilning shakllari	88

7-bob. IQTISODIY TAHLILNI TASHKILLASHTIRISH VA UNDA QO'LLANILADIGAN AXBOROTLAR

7.1. Iqtisodiy tahlilni tashkil qilishda foydalanuvchilar manfaatini inobatga olish	91
7.2. Iqtisodiy tahlil bilan kimlar shug'ullanadi	91
7.3. Iqtisodiy tahlilni amalga oshirish bosqichlari	92
7.4. Tahlil natijalarini rasmiylashtirish	93
7.5. Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan axborotlar tizimini shakllantirish tamoyili	95

2-bo'lim. BOSHQARUV TAHLILI

8-bob. BOSHQARUV TAHLILINING NAZARIY ASOSLARI

8.1. Boshqaruv tahlilining obyektiv zarurligi	100
8.2. Boshqaruv tahlilining mazmuni va mohiyati	102
8.3. Boshqaruv tahlilining tarkibiy tuzilishi	103
8.4. Boshqaruv tahlilining asosiy vazifalari	105
8.5. Boshqaruv tahlilning asosiy tamoyillari va ichki imkoniyatlarni topishdagi ahamiyati.....	105

9-bob. BOSHQARUV TAHLILINI TASHKILLASHTIRISH VA UNDA QO'LLANILADIGAN MA'LUMOTLAR MANBAYI

9.1. Boshqaruv tahlilini tashkil etish.....	107
9.2. Boshqaruv tahlilida qo'llaniladigan ma'lumotlar manbayi	108

10-bob. MAHSULOTNI ISHLAB CHIQRISH VA SOTISH HAJMINING TAHLILI

10.1. Mahsulotni ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlilining vazifalari.....	110
10.2. Tuzilgan shartnoma majburiyati asosida mahsulotni yetkazib berish bo'yicha sotish rejasining bajarilishini tahlil qilish	111
10.3. Ishlab chiqarish va sotish rejasining bajarilishini tahlil qilish.....	112
10.4. Ishlab chiqarish va sotish hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili.....	116
10.5. Mahsulotning sotish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish.....	122
10.6. Ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini tahlil qilish.....	125
10.7. Mahsulotni bir maromda (ritmda) ishlab chiqarishni tahlil qilish.....	130
10.8. Ko'rsatkichlarni qiyoslaydigan (solishtiriladigan) holatga keltirish usuli.....	131
10.9. Sotilgan mahsulot hajmiga ta'sir qiluvchi omillar tahlilini takomillashtirish.....	136

11-bob. KORXONALARNING MEHNAT RESURLARI VA MEHNATGA HAQ TO‘LASHNI TAHLIL QILISH

11.1. Korxonalarining ishchi kuchi bilan ta‘minlanganligini tahlil qilish.....	145
11.2. Mehnat unumdorligi darajasini tahlil qilish.....	147
11.3. Ish vaqtidan foydalanishni tahlil qilish.....	154
11.4. Mehnatga haq to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar tahlili.....	155

12-bob. MODDIY RESURLAR BILAN TA‘MINLANISHI VA ULARDAN FOYDALANISHNI TAHLIL QILISH

12.1. Moddiy-texnika ta‘minoti bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishini tahlil qilish.....	158
12.2. Ishlab chiqarishda materiallardan foydalanishni tahlil qilish.....	159
12.3. Mahsulot ishlab chiqarishni oshirish bo‘yicha yig‘ma rezervlarni aniqlash.....	162

13-bob. ASOSIY VOSITALARNING TARKIBI, HOLATI VA SAMARADORLIGINI TAHLIL QILISH

13.1. Asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi va harakati.....	163
13.2. Asosiy vositalarning texnik holatini tahlil qilish.....	166
13.3. Asosiy vositalardan samarali foydalanishni tahlil qilish.....	168
13.4. Ishlab chiqarish asbob-uskunalaridan foydalanishni tahlil qilish.....	171

14-BOB. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR FAOLIYATIDA BANKROTLIKNI VA IQTISODIY XAVFSIZLIGINI BAHOLASH BILAN BOG‘LIQ KO‘RSATKICHLAR VA ULARNI ANIQLASH YO‘LLARI

14.1. Korxonalarda bankrotligini baholash bo‘yicha turli qarashlarning nazariy tahlili....	173
14.2. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarda bankrotligini ifodalovchi ko‘rsatkichlari va ularni aniqlashning o‘ziga xos xususiyatlari.....	178
14.3. Korxonalarda foydalilik nuqtasi va ularning iqtisodiy xavfsizligi bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarni aniqlash yo‘llari.....	191

3-bo‘lim. MOLIVAVIY TAHLIL

15-BOB. MOLIVAVIY TAHLILDA QO‘LLANILADIGAN AXBOROTLAR TIZIMI VA UNDA MOLIVAVIY HISOBOTNING O‘RNI

15.1. Iqtisodiy tahlilda qo‘llaniladigan axborotlar.....	200
15.2. Moliyaviy hisobotlar tarkibi.....	201
15.3. Buxgalteriya balansi: turlari, tarkibi, tavsifi.....	203
15.4. Buxgalteriya balansi moddalarining bir-biri bilan bog‘liqligi.....	210
15.5. Buxgalteriya balansi va moliyaviy hisobotning boshqa shakllari o‘rtasidagi bog‘liqlik.....	215
15.6. Buxgalteriya balansini tahlilga tayyorlash va uning aniqligini tekshirish.....	216

16-BOB. KORXONA MOLIVAVIY HOLATINI UMUMLASHGAN TARZDA BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO‘LLARI

16.1. Moliyaviy holatni tahlil qilishning vazifalari.....	218
16.2. Korxonaning moliyaviy holatini dastlabki baholash.....	219

16.3. Korxonada moliyaviy holatini to'liq baholash.....	222
16.4. Korxonada likvidligi: mazmuni, ularni baholash va tahlil qilish yo'llari.....	229

17-BOB. KORXONANING IQTISODIY SALOHIYATINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH MUAMMOLARI

17.1. Korxonada iqtisodiy salohiyati (potensialini)ning mohiyati.....	237
17.2. Korxonaning iqtisodiy salohiyatining tarkibi va uning umumiy hajmini baholash yo'llari.....	239
17.3. Korxonada iqtisodiy salohiyatini (potensialini) ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi, ularni tasniflash va aniqlash yo'llari.....	243
17.4. Korxonada iqtisodiy salohiyati samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar omilli taxlilining metodologik jihatlari.....	248

18-BOB. KORXONADA ASOSIY VOSITALARNI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLARNI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH YO'LLARI

18.1. Korxonaning asosiy vositalarini baholash turlari.....	258
18.2. Korxonada asosiy vositalarini ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash yo'llari.....	261
18.3. Korxonada asosiy vositalar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	263
18.4. Korxonada asosiy vositalar bilan ta'minlan- ganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	265
18.5. Korxonada asosiy vositalar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	267

19-BOB. KORXONADA NOMODDIY AKTIVLARNI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO'LLARI

19.1. Korxonada nomoddiy aktivlarning mazmuni va turlari.....	270
19.2. Korxonada nomoddiy aktivlarni baholash yo'llari.....	273
19.3. Korxonada nomoddiy aktivlarni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi va tasnifi.....	276
19.4. Korxonada nomoddiy aktivlarning tahlili.....	280
19.5. Korxonada nomoddiy aktivlar samaradorligini tahlil qilish.....	283

20-BOB. KORXONADA AYLANMA MABLAG'LARNI IFODALOVCHI KO'RSATKICHLARNI ANIQLASH VA TAHLIL QILISH USULLARI

20.1. Korxonada aylanma mablag'lar va ularni tahlil qilish vazifalari.....	287
20.2. Korxonada aylanma mablag'lari va ularni ifodalovchi ko'rsatkichlar tasnifi.....	288
20.3. Korxonada aylanma mablag'lar holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	290
20.4. Korxonada aylanma mablag'lar bilan ta'minlan- ganlikni ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	295
20.5. Korxonada aylanma mablag'lar samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar tahlili.....	300
20.6. Aylanma mablag'larda joylashgan o'z mablag'larining tahlili.....	304

21-BOB. KORXONADA TOVAR-MODDIY ZAXIRALARNI TAHLIL QILISH MUAMMOLARI

21.1. Tovar-moddiy zaxiralarining turlari.....	308
21.2. Me'yordan ortiqcha sotilgan tayyor mahsulot qoldiqlarini baholash va ularni aniqlash usullari.....	310

21.3. Tovar-moddiy zaxiralar tahlili.....	314
---	-----

22-BOB. KORXONANING MOLIYAVIY SALOHIYATINI BAHOLASH VA TAHLIL QILISH YO‘LLARI

22.1. Korxonona moliyaviy salohiyati tushunchasi va tarkibi.....	319
22.2. Korxonalar moliyaviy salohiyatini (potensialini) tahlil qilish vazifalari va axbootlar manbayi.....	322
22.3. Korxonona moliyaviy potensialini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi va ularning tasnifi.....	324
22.4. Korxonalar moliyaviy potentsiali holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlari, ularni baholash va tahlil qilish yo‘llari.....	326
22.4.1. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensial) holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi va ularning tasnifi.....	326
22.4.2. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining o‘z mablag‘lari bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari va ularni hisoblash yo‘llari.....	328
22.4.3. Moliyaviy salohiyat (potensial) holatining chetdan jalb qilingan mablag‘lar bilan bog‘liq ko‘rsatkichlari, ularni aniqlash va tahlil qilish usullari.....	336
22.5. Korxonalar moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligining tahlili.....	343
22.5.1. Korxonona moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish usullari.....	343
22.5.2. Korxonona moliyaviy salohiyati (potensial) samaradorligining tahlili.....	346

23-BOB. PUL MABLAG‘LARI OQIMINING TAHLILI

23.1. Pul mablag‘lari oqimi tushunchasi va uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar.....	356
23.2. Pul mablag‘lari tushumini tahlil qilish.....	358
23.3. Pul mablag‘larining chiqib ketishini tahlil qilish.....	359

24-BOB. KORXONADA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI TAHLIL QILISH USULLARI

24.1. Debitorlik va kreditorlik qarzlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash va tahlil qilish yo‘llari.....	364
--	-----

25-bob. KORXONANING MOLIYAVIY NATIJALARINI IFODALOVCHI KO‘RSATKICHLARNI TAHLIL QILISH MUAMMOLARI

25.1. Moliyaviy natijalarni tahlil qilishning vazifalari va ma‘lumotlar manbayi.....	370
25.2. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi.....	372
25.3. Moliyaviy natijalarni ifodalovchi ko‘rsatkichlar umumiy hajmining tahlili.....	375
25.4. Korxonada foyda tahlili.....	376
25.4.1. Sotishdan olingan sof tushum tahlili.....	378
25.5. Korxonona rentabelligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tahlili.....	379
25.6. Korxonaning moliyaviy natijalarini ifodalovchi umumlashgan rentabellik ko‘rsatkichlarining omilli tahlili.....	383
25.7. Korxonaning ishlab chiqarish fondlari rentabelligi tahlili.....	385
25.8. Korxonaning barcha aktivlari rentabelligi.....	389

Mualliflar:

**M.Q. PARDAYEV, B.A. XASANOV,
J.I. ISROILOV, M.E. PO‘LATOV,
O‘.T. ESHBOYEV, A.N. HOLIQULOV**

MOLIYAVIY VA BOSHQARUV TAHLILI

*Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun
o‘quv qo‘llanma*

*Muharrir **Xudoyberdi Po‘latxo‘jayev***

*Badiiy muharrir **Yasharbek Rahimov***

*Texnik muharrir **Yelena Tolochko***

*Kompyuterda sahifalovchi **Gulchehra Azizova***

Litsenziya raqami AI № 163. Bosishga ruxsat etildi 20.09.2012. Bichimi 60×84¹/₁₆ Tayms TAD garniturası. Shartli b.t. 23,25. Nashr b.t. 25,74. Shartnoma № 80–2012. 500 nusxada. Buyurtma № T-45-2.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

«TAFAKKUR-BO‘STONI» MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent shahar, Chilonzor ko‘chasi, 1.